

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLV/2

Sa. 180

Ekim 1981

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 1

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ÜNAL, AHMET: Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında.	433
BAYRAM, DR. MİKÂİL: Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-i Rum) Örgütünün Kurucusu Fatma Bacı Kimdir? ..	457
GALLOTTA, PROF. DR. ALDO, (Çeviren): Akdemir, Dr. Salih: Ğazavât-ı Hayreddîn Pâşâ	473
AKYÜZ, PROF. DR. YAHYA: Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge	501
TANSEL, FEVZİYE: Mustafa Kemal Hakkında Düşürülen Tarihler ve Bunların Edebî, Tarihî Değeri	513
Konferanslar :	
GROTHUSEN, PROF. DR. KLAUS - DETLEV: 1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü	537
Nekroloji :	
ŞAKİROĞLU, DR. MAHMUT H.: Prof. M. Tayyib Gökbilgin (1907-1981) (1 resimle birlikte)	551
Bibliyografya :	
ÖZERDİM, S. N.: M. Türker Acaroğlu, <i>Açıklamalı Atatürk Kaynakçası</i>	573
ŞAKİROĞLU, DR. MAHMUT H.: Ugo Marazzi, <i>Tevârih-i Al-i 'Osmân. Cronaca anonima ottomana in trascrizione ebraica</i>	575
FURAT, PROF. DR. AHMET SUPHİ: Abû Sulaimân As-Sijistânî, <i>The Muntakhab Şiwân al-Hikmah</i>	577
KARADENİZ, ŞADAN: Kitaplardan Haber	581
Haberler :	
OTKAN, PULAT: IX. Türk Tarih Kongresi	587

B E L L E T E N

Sahibi : TÜR K TARIH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR
PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

Cilt : XLV/2 — Tome : XLV/2

Sayı : 178 - 180 — No. : 178 - 180

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 1

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
AKYÜZ, YAHYA: Maarif Nazırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar	205
———: Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge	501
ARAR, İSMAIL: Atatürk'ün Amerikan Milletine Seslenişi (Bir fotokopi ile birlikte)	107
BAYKARA, DR. TUNCER: Bodrum adına dair	5
BAYRAM, DR. MİKÂİL: Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-i Rum) Örgütünün Kurucusu Fatma Bacı Kimdir? ..	457
GALLOTTA, PROF. DR. ALDO: Ğazavât-ı Ğayreddîn Pâşâ, Çeviren : Akdemir, Dr. Salih	473
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk II	79
HASPELS, C. H. EMİLİE: Midas Şehri Kazısı (İki resimle birlikte)	1
SAYILI, AYDIN: Certain Aspects of Medical Instruction in Medieval Islam and its Influences on Europe	9
SONYEL, SALÂHİ R.: Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngilizlerin Eline Geçen Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Tutanakları	215
TANSEL, FEVZİYE: Mustafa Kemal Hakkında Düşürülen Tarihler ve Bunların Edebî, Tarihî Değeri	513
TEZCAN, SEMİH: Kutadgu Bilig Dizini Üzerine	23
ÜNAL, AHMET: Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında.	433
Konferanslar :	
ASLAN, İFFET: Atatürk'ü Anlamak	303
GROTHUSEN, PROF. DR. KLAUS - DETLEV: 1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü	537
Nekroloji :	
ŞAKIROĞLU, DR. MAHMUT H.: Prof. M. Tayyib Gökbilgin (1907-1981) (1 resimle birlikte)	551
Bibliyografya :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Max van Berchem, <i>Opera Minora = Küçük Yazılar</i>	115
FURAT, PROF. DR. AHMET SUPHİ: Abu Sulaimân As-Sijistânî, <i>The Muntakhab Şiwân al-Hikmah</i>	577

KARADENİZ, ŞADAN: Kitaplardan Haber	329
————: Kitaplardan Haber	581
ÖZERDİM, S. N.: M. Türker Acaroğlu, <i>Açıklamalı Atatürk Kaynakçası</i>	573
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: D. Muhammed İsa Salahıye, <i>et Tedahhül'l Osmani fi'l Yemen = Yemen'de Osmanlı İşgali</i>	137
————: Richard F. Kreutel, <i>Die Autobiographie des Dolmetschers, 'Osmân Aga aus Temeschwar</i>	319
SAYILI, AYDIN: Fuat Sezgin, <i>Geschichte des Arabischen Schrifttums</i>	113
ŞAKİROĞLU, DR. MAHMUT H.: Agostino Pertusi, <i>La Caduta di Constantinopoli</i> , 2 cilt 1 – <i>Le Testimonianze dei Contemporanei</i> 2 – <i>L'Eco nel Mondo = İstanbul'un Fethi. Çağdaşların Tanıklığı. Dünyadaki Yankısı</i>	139
————: Ory Solange, <i>Archives Max van Berchem conservées à la Bibliothèque Publique et Universitaire de Genève</i>	321
————: Antonio di Vittorio, <i>Il Commercio tra Levante Ottomano e Napoli nel secolo XVIII—18. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Napoli Arasındaki Ticaret</i>	327
————: Ugo Marazzi, <i>Tevârih-i Al-i Osmân. Cronaca anonima ottomana in trascrizione ebraica</i>	575
1980 yılının ilk yarısında kitaphıımıza gelen kitap ve dergiler	155
Haberler :	
Kurumumuzun Binası 1980 Ağa Han Mimari Ödülünü Kazandı	204
Bir Bilim Adamımız Amerikan Felsefe Kurumuna Üye Seçildi	204
Türk Tarih Kurumu'nun 50. Kuruluş Yıldönümü (Bir resimle birlikte) ...	333
Türk Tarih Kurumu'nun Genel Kurul Toplantısı	350
1980 yılının ikinci yarısında kitaphıımıza gelen kitap ve dergiler	391
OTKAN, PULAT: IX. Türk Tarih Kongresi	587

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	<u>Page</u>
AKYÜZ, YAHYA: Un Document Original sur Haşim Paşa, Ministre d'Instruction Publique, et Certains Points de Vue Educatifs, Problèmes (en turc)	205
———: L'Influence de Namık Kemal sur Atatürk, et Deux Documents Relatifs aux Livres Interdits sous le Règne d'Abdülhamit (en turc)	501
ARAR, İSMAIL: Appel Lancé par Atatürk à la Nation Americaine (en turc) ...	107
BAYKARA, DR. TUNCER: Sur le Nom de Bodrum (en turc)	5
BAYRAM, DR. MIKÂİL: Qui Etait Fatma Bacı, Fondatrice de l'Organisation "Les Soeurs Anatoliennes (Bacıyan-i Rum)", au Temps des Seldjoukides d'Anatolie? (en turc)	457
GALLOTTA, PROF. DR. ALDO: Ğazavât-ı Ğayreddîn Pâşâ, Traducteur: Akdemir, Dr. Salih (en turc)	473
GÜREL, ZIYA: Exploitation Ferroviaire Pendant la Guerre de l'Indépendance (en turc)	79
HASPELS, C. H. EMILIE: Fouille Pratiquée dans la Ville de Midas (en turc, avec 2 fig.)	1
SAYILI, AYDIN: Certain Aspects of Medical Instruction in Medieval Islam and its Influences on Europe (en anglais)	9
SONYEL, SALÂHI R.: Les Procès - verbaux Secrets de la Grande Assemblée Nationale de Turquie Passés aux Mains des Anglais Pendant la Guerre de l'Indépendance (en turc)	215
TANSEL, FEVZİYE: Les Chronogrammes Concernant Mustafa Kemal, et leurs Valeurs Littéraires et Historiques (en turc)	513
TEZCAN, SEMİH: Sur l'Index de Kutatdgu Bilig (en turc)	23
ÜNAL, AHMET: Au Sujet d'Ankuwa, Ville Hittite, et sa Localisation (en turc)	433
Conférences :	
ASLAN, İFFET: Comprendre Atatürk (en turc)	303
GROTHUSEN, PROF. DR. KLAUS - DETLEV: Emigration en Turquie des Hommes de Science Allemands après 1933 (en turc)	537
Nécrologie :	
ŞAKIROĞLU, DR. MAHMUT H.: Prof. M. Tayyib Gökbilgin (1907-1981) (en turc, avec 1 fig.)	551

Bibliographies :

EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Max van Berchem, <i>Opera Minora</i> (en turc) ..	115
FURAT, PROF. DR. AHMET SUPHİ: Abu Sulaimān as-Sijistānī, <i>The Mun-takhab Şiwān al-Ḥikmah</i> (en turc)	577
KARADENİZ, ŞADAN: Informations sur les livres (en turc)	329
——— : Informations sur les livres (en turc)	581
ÖZERDİM, S. N.: M. Türker Acaroğlu, <i>Bibliographie Expliquée d'Atatürk</i> (en turc)	573
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: D. Muhammed İsa Salahiye <i>et-Tedahhulü'l-Osmāni fi'l-Yemen = Occupation de Yémen par les Ottomans</i> (en turc)	137
——— : Richard F. Kreutel, <i>Die Autobiographie des Dolmetschers, 'Osmān Ağa aus Temeschwar</i>	319
SAYILI, AYDIN: Fuat Sezgin, <i>Geschichte des Arabischen Schrifttums</i> (en turc) ..	113
ŞAKİROĞLU, DR. MAHMUT H.: Agostino Pertusi, <i>La Caduta di Constantinopoli, 2 volumes 1—Le Testimonianze dei Contemporanei 2—L'Eco nel Mondo = La Conquête de Constantinople. Les Témoignages des Contemporains. Son écho dans le monde</i> (en turc)	139
——— : Ory Solange, <i>Archives Max van Berchem conservées à la Bibliothèque Publique et Universitaire de Genève</i>	321
——— : Antonio di Vittorio, <i>Il Commercio tra Levante Ottomano e Napoli nel secolo XVIII—Le commerce, au XVIIIe siècle, entre l'Empire Ottoman et Naples</i>	327
——— : Ugo Marazzi, <i>Tevārīḥ-i Al-i 'Osmān. Cronaca anonima ottomana in trascrizione ebraica</i> (en turc)	575
Livres et périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire durant la première moitié de l'année 1980	155

Informations :

L'Edifice de notre Association a gagné le prix Agha Khan 1980 d'architecture	204
Un de nos hommes de science est élu membre à la Société Américaine de Philosophie	204
Le 50 ^e anniversaire de la fondation de la Société Turque d'Histoire (avec 1 fig.)	333
Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire	350
Livres et périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire durant la seconde moitié de l'année 1980	391
OTKAN, PULAT: Le IX ^e Congrès Turc d'Histoire (en turc)	587

B E L L E T E N

Cilt : XLV/2

Ekim 1981

Sayı : 180

HİTİT KENTİ ANKUWA'NIN TARİHÇESİ VE
LOKALİZASYONU HAKKINDA

AHMET ÜNAL

I. Giriş

M. Ö. III. binyılın sonlarıyla ilgili efsanevi nitelikte ve sonraki devirlerde Hititli kâtipler tarafından Hurri etkisiyle kaleme alınan bazı kaynaklar bir tarafa bırakılacak olursa, en erken Anadolu tarihine ışık tutan otantik yazılı belgelerin, M. Ö. II. binyılın başlarında Asurlu tüccarların Kappadokya'ya gelip ticaret kolonileri kurmalarıyla başladığı görülür. Çivi yazısı ve eski Asur şivesiyle yazılmış olan ve Kültepe - Kaniş/Neša, Boğazköy - Hattuša ve Alişar'da ele geçen bu belgeler, çoğunlukla ekonomik karakterdedir ve bundan dolayı Orta Anadolu'nun o zamanki siyasi tarihi hakkında çok kıt ve ancak dolaylı olarak bilgi vermektedir. Buna rağmen Kappadokya Tabletleri denilen ve geçen asrın sonlarından itibaren bir çok dünya müzeleri ve özel koleksiyonlara dağılan bu belgeler, bize Anadolu'nun o zamanlar çok sayıda şehir beyliklerinden oluşan (en az 20 adet) siyasi tarihi ile Hattiler, Hititler, Luviler, Palalar, Hurriler, Samiler v. s. gibi oldukça renkli etnik bir görünüm arzeden kavimler topluluğu hakkında değer biçilmez bazı bilgiler vermektedir. Sonradan aynı topraklar üzerinde kurulan Hitit devleti zamanında önemli rol oynayan Anadolu kentlerinden hemen hepsinin kökeninin Hitit öncesi devirlere gittiğini, gene bu tabletlerden öğreniyoruz. Arkeolojik verilerin de gösterdiği gibi, bir kaç istisna dışında, Hititler tarafından kurulmuş bir Anadolu kenti mevcut değildir; çünkü daha neolitik çağda (M. Ö.

VII - VI. binyıl) kentsel kültüre geçen Anadolu insanı, Hitit göçlerinden çok daha önceleri, kent konumuna elverişli bütün önemli noktalara birer yerleşim merkezi kurmuştur¹.

Ankuwa da bu Hitit öncesi kentlerden biridir ve *-uwa* suffixiyle türetilmiş olmasının gösterdiği gibi², (Proto) Hatti kökenli bir kenttir³.

Son yıllarda belli başlı bazı Anadolu kentlerinin bağımsız birer monografi şeklinde incelenmesi, çok yararlı sonuçlar vermiştir. Bunlar arasında Nerik⁴, Şamuha⁵ gibi kent monografilerini ve Ahhiyawa⁶, Kizzuwatna⁷, Arzawa⁸, Kaška⁹, Pala¹⁰, Kıbrıs - Alaşya¹¹, İşuwa¹² v. s. gibi coğrafi bölge monografilerini sayabiliriz. Ankuwa, Arinna, Hakkımiş, Hattina, Hattuşa - Boğazköy, Hupışna, Hırma, İştahara, Kaniş/Neşa - Kültepe, Karahna, Kargamış, Kaštama, Katapa, Kuşşara, La(hu)wazantiya, Taşurpa, Tawiniya, Turhumitta, Zalpa, Zippalanda, Zithara v. s. gibi çok önemli eski Anadolu - Hitit kentleri ise henüz yeterince araştırılmamıştır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, gerek Kappadokya ve gerekse Boğazköy metinleri arasında Ankuwa ile ilgili kayıtların nitelik ve niceliği, aşağıda görüleceği gibi, bu konuya maalesef ideal bir "kent monografisi" görünümü kazandıracak çapta değildir.

Böyle bir konuyu işlerken, tabiatıyla en başta, tarihin ayrılmaz iki ögesini oluşturan zaman ve mekândan, yani kronoloji ve tarihi

¹ Bk. A. Ünal, *Hittite City and its Forerunners in Anatolia: R. T. Marchese, Ancient City: An Urban Reader (1981)* [Baskıda]. Ayrıca krş. aşağıda s. 440.

² E. Bilgiç, *AfO 15 (1945-51) 11*; E. von Schuler, *Die Kaškaer (1965) 104 ve a. n. 90*.

³ Diğer kriterler için bk. aşağıda s. 435 vd.

⁴ V. Haas, *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte (1970)*.

⁵ R. Lebrun, *Samuha. Foyer Religieux de l'Empire Hittite (1976)*.

⁶ F. Sommer, *Die Ahhiyawā - Urkunden (1932)* [Değiştirilmemiş yeni baskısı 1975].

⁷ A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography (1940)*.

⁸ F. Kinal, *Arzava Memlekellerinin Mekii ve Tarihi = Géographie et l'Histoire des Pays d'Arzava (1953)*; S. Heinhold - Kraemer, *Arzava. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen, THeth. 8 (1977)*.

⁹ E. von Schuler, *Die Kaškaer (1965)*.

¹⁰ H. Ertem, *Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala - Tum(m)ana İle Yakın Çevresindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler (1980)*.

¹¹ Kıbrıs'la ilgili filolojik malzemenin toplanmış olduğu en yeni araştırma için bk. J. Vincentelli et al. *Studi Ciproiti e Rapporti di Scavo, Fascicolo Due (1976) 9 vd.*

¹² H. Klengel, *OA 7 (1968) 63 vd.*; *OA 15 (1976) 85 vd.*

coğrafyadan, ikincisinin öne alınması gerekirdi. Ne var ki, Ankuwa'nın lokalizasyonu ile ilgili metin yerlerinin pek çoğu tarihi nitelikteki belgelerle aynı olduğundan, tarihi rekonstrüksiyonumuzu yaparken bir tekrardan kaçınmak amacıyla, önce kentin tarihçesini ele alacağız ve bundan sonra lokalizasyona geçeceğiz. Ancak burada, bir çok araştırmacı tarafından kabul edilen Ankuwa = Alişar tezinin kesin olmadığını ve aşağıda sunacağımız tarihi olayları, kaba bir tahminle Yerköy - Alişar arasındaki bölgede geçmiş gibi kabul etmek gerektiğini, önceden belirtmekte yarar vardır.

II. ANKUWA'NIN TARİHÇESİ

A. Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ankuwa :

Alişar'da bulunmuş olan toplam 53 tabletten yalnız 11'inde, Kültepe çıkışlı olmaları muhtemel tabletlerden de 5 tanesinde kentin adı *Am-ku-a*, *Am-ku-wa*, *A-am-ku-a*, *A-am-ku-wa*, *A-ku-a* ve *A-ku-wa* yazılışlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Boğazköy'de bulunan 40 adet eski Asurca tablette kentin adı geçmemektedir¹³. İlk hecedeki *m*'nin düşmesi veya *n* ile yer değiştirmesi kolayca açıklanabilmekte ve böylece bu kentin sonraki Hitit metinlerinde geçen Ankuwa ile aynı olduğu konusunda bir kuşku kalmamaktadır¹⁴. Esasen Hititçe bir metindeki U]RU *A-ku-wa* yazılışı¹⁵, *n* ünsüzünün Hititler devrinde nazal olduğunu göstermektedir¹⁶.

H. G. Güterbock'un bir tahminine dayanarak¹⁷ *A. Goetze*¹⁸ ve *E. Laroche*¹⁹, KBo X 24 IV 22 ve 30'da Ankuwa ve Haniškuil değişti-

¹³ KTP 26. 6; Hr. 31b. 13; 37b. 6; TMH I 338. 27; *N. B. Jankowskaja, Klinopisnye Teksty iz Kjul - Tepe v Sobranijach (1968) Nr. 10.1, 4. Bk. I. Gelb, OIP 27 (1935) 9; E. Bilgiç, AfO 15 s. 32; L. L. Orlin, Assyrian Colonies in Cappadocia (1970) 76 vd.; M. T. Larsen, JCS 24 (1972) 100.*

¹⁴ Bk. *Gelb*, *y. a. g. e. s. 9. Gelb* orada *A. Götze, MVAG 34.2 (1930) 5 vd.*'ne atıfta bulunuyor. Ayrıca bk. *W. von Soden, GAG (1969) paragraf 31, 33; J. Friedrich, HE I³ (1974) paragraf 31.*

¹⁵ KUB XLVI 30.5.

¹⁶ A(n)kuwa unsuru ihtiva eden Nenişankuwa yer adı (KBo I 58.1; KUB VI 46 III 29) bir keresinde *Ne-ni-ša-ku-wa* olarak yazılmaktadır. Krş. *Aku(w)a* ve *Ankuwaziti* şahıs adları, *E. Laroche, NH (1966) Nr. 19,81.*

¹⁷ *JNES 20 (1961) 89 ve a. n. 22.*

¹⁸ *JCS 16 (1962) 29.*

¹⁹ *OLZ 57 (1962) Sp. 29; RHA 31 (1973) 83 vd.; Actes du Colloque de Strasbourg (1975) 214.*

minden hareketle ve birbirinden bağımsız olarak, Ankuwa'nın Hatti kökenli bir isim olduğunu ve aslının H̄anikku(wa) olduğunu kanıtlamışlardır. Ancak burada *h* ve *i*'nin düşmesini açıklamak güç olmakla beraber, *Laroche*'un KUB XXXII 135 + Rs. IV 29'daki ^DH̄anikkun'a karşın bunun paraleli KBo XX 70 + II 6'da ^{URU}Ankuwaš ^DKatah-*han* değişmesine dikkati çekmesi²⁰, bu eşitleme için önemli bir ip ucutur²¹. Bu durum da, Hattice'nin, dilleri strüktür bakımından tamamen farklı olan Asurlu ve Hititlerin ağızında nasıl bir değişikliğe uğradığının ibret verici bir örneğidir. Kentin baş tanrıçasının Hatti kökenli Katah̄ha (SAL. LUGAL olarak da yazılıyor) "kraliçe" olması da, Ankuwa'nın bir Hatti kenti olduğunu kanıtlamaktadır²².

Büyük çapta ticaret merkezleri olan ve Buruṣhattum, Durḫumit, H̄ah̄ḫum, H̄attuṣ(a), H̄urama, Kaniš, Nihria, Šamuḫa, Šupululia, Tamnia, Tawinia, Timilkia, Uršu, Waḫšušana ve Zalpa için tesbit edilebilen kārūm'lar ile daha küçük ticaret merkezleri olan Badna, H̄anakna, Karaḫna, Kuššara, Mama, Šalatuar, Šamuḫa, Taḫpia, Ulama, Wašḫania ve Zalpa²³ gibi ubārtum/wabārtum'lar arasında

²⁰ *RHA* 31 s. 89. Bk. ayrıca *A. Kammenhuber, HdO (1969) 448 vd.* Buna karşın *H. Otten, RIA 4/2-3 (1973) 107*, H̄anikku yer adının mevcudiyetini reddediyor.

²¹ H̄anikku KBo XVII 46.12; KUB XXVIII 114 Vs. 12'de de geçmektedir. Krş. şahıs adı H̄anikkui, *Laroche, NH Nr. 272; Hethitica IV (1981) 12.*

²² *E. Laroche, Recherches sur les Noms des Dieux Hittites, RHA 7 (1946-47) 28; H. S. Schuster, Die hattisch - hethitischen Bilinguen I (1974) 87, 124 vd. - uwa suffixi için bk. yukarda s. 434 ve a.n. 2.*

²³ Bu Zalpa, yukardaki kārūm Zalpa'dan tamamen farklıdır. *A. Goetze'nin* haklı olarak belirttiği gibi (*JCS 18, 1964, 116 vd.*), en başta Zalpa/Zalpuwa yazılışları, coğrafi ve diğer kriterler göz önünde tutularak, birbirinden ayrı iki Zalpa'nın varlığı kabul edilmelidir (Ayrıca bk. *H. Otten, StBoT 17, 1973, 58 vd.; A. Archi, SMEA 22, 1980, 8vdd.*). Daha yayınlanmadan önce büyük sensasyon yaratan ve Zalpa'nın lokalizasyonu ile ilgili olarak bir takım kesin ipuçları vaadeden önemli, fakat maalesef tamamen efsanevi nitelikteki KBo XXII 2 ve paralelleri²⁴ (*Otten, op. cit. s. 6 vd.*), araştırmacıların dikkatini hemen Maraşanta/Maraşsantiya'nın (Kızılırmak) Kara Deniz'e döküldüğü bölgeye çekmiş ve *a priori* bazı lokalizasyon tekliflerinin doğmasına sebep olmuştur. Ancak adı geçen bölgede yapılan kazı ve yer üstü araştırmaları, en başta Zalpa ile eşitlenmek istenen İkiztepe de dahil olmak üzere tüm bu bölgenin hafir *Prof. Dr. U. B. Alkim*'in deyimiyle "Ara Deeri; Er Hittit; Geçiş Deeri" (= *Übergangsperiode*)nden, yani Kaniš kārūm'u IV'ten sonra (M.Ö. 20. yy.) iskan edilmemiş olduğunu göstermiştir. (*U. B. Alkim, Belleten 151, 1974, 553 vd.; 155, 1975, 565 vd.; 160, 1976, 717 vd.; 163, 1977, 624 vd.; 167, 1978, 542 vd.; 172, 1979, 890 vd.; 175, 1980, 621 vd.; AnSt. 28, 1978, 32 vd.; VIII. Türk Tarih Kongresi I 1979, 151 vd., özellikle 156 vd. ; TAD XXV-1, 1980 [81] 1 vd.; J. Yakar,*

Ankuwa'nın adı yoktur. *J. Lewy*'nin, fotoğraflara dayanarak OIP 27 Nr. 18'de *wa-ba-[ar-tum]* [*ta*] *ša* [*A-an*]-*ku(!)-wa* okumak iste-mesi²⁴, bazı araştırmacılar tarafından kabul edilmekle birlikte²⁵ çok şüphelidir. Aynı tabletin Ankara'da bir kollationunu yapan *O. R. Gurney*, gerek bu okunuşu ve gerekse bundan çıkarılan sonuçları reddetmektedir²⁶.

J. Mellaart'ın Alişar'da bir *kārum* olduğunu ileri sürmesi, herhalde bir hayal ürünü olacaktır²⁷. Böylece, yayınlanmamış yeni Kültepe metinleri arasında bunun aksini kanıtlayan ipuçları bulunmadığı sürece, Ankuwa'da ne bir *kārum*, ne de *wabārtum* kabul etmek gerekecektir.

Yukarıda sözü edilen ve Kaniş *kārum*'u *ib* ile çağdaş olan tabletlerden, Ankuwa'da aşağıdaki kuruluş ve idarecilerin bulunduğunu öğreniyoruz²⁸:

a) *rubā'um* (adı bilinmiyor)²⁹.

b) *Harpatiwa* adlı ünvanı anılmayan bir kimse ki, bunun Ankuwa'da hüküm sürmüş bir kral veya bey olması muhtemeldir³⁰.

c) *rubātum* ve onun yardımcısı *rabi simmiltim*³¹ ve belki de aynı *rubātum*'un ikametgâhı olarak *ekallum* "*saray*"³². Bu arada, Koloni

---

MDOG 112 (1980) 84 ve rahmetli *Prof. Alkim*'in Eylül 1980'de bize sözlü olarak verdiği bilgiler. İkiztepe'nin Zalpa olabileceği, *Bayan H. Alkim* tarafından Eylül 1981'deki IX. Türk Tarih Kongresinde hiçbir gerekçe gösterilmeden tekrarlanmıştır). Buna karşın Zalpa, gerek Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağının orta ve geç devrinde, gerekse I. Labarna'dan sonraki Hitit çağında (M. Ö. 1670) çok önemli rol oynamış (*V. Haas, MDOG 109, 1977, 15 vd.*) ve ancak Hitit İmparatorluk çağında bu önemini yitirmiştir. Bundan dolayı Zalpa'nın gene Hatti ülkesinin kuzeyinde ve Kara Deniz bölgesinde, yani sonraki Kaşka hakimiyet sahasında olmakla birlikte, başka bir yerde aranması gerekir.

²⁴ *AHDO 2* (1938) 128 a. n. 1; *HUCA 27* (1957) 61 ve a. n. 257; *HUCA 33* (1963) 45 a. n. 5.

²⁵ *K. Balkan, Mama Kıralı Anum - Hirbi'nin Kaniş Kıralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup* (1957) 42 a. n. 54.

²⁶ *CAH³ II/1* (1973) 234 ve a. n. 6.

²⁷ *AnSt. 7* (1957) 59 vd. Bk. *Lewy*'nin *HUCA 33* s. 45 a. n. 5'teki tenkidine.

²⁸ *Balkan, y. a.g.e.s. 54 vd.*; *P. Garelli, Les Assyriens en Cappadoce* (1963) 71 vd.; *L. L. Orlin, Assyrian Colonies in Cappadocia* (1970) 76 vd.; *M. Darga, Eski Anadoluda Kadın* (1976) 5 vd.

²⁹ OIP 27, 17. 4, 6.

³⁰ OIP 27, 53. 14. Krş. *Garelli, op. cit. s. 71.*

³¹ OIP 27, 5. 12.

³² OIP 27, 25 Ay. 13, 19-20.

Devrinde Ankuwa, Kaniş, Luḫusatia, Timelkia ve Waḫšušana kentlerinde hüküm sürdükleri bilinen ve Hint - Avrupai kavimlerin Anadolu ve Akdeniz Havzasına göçlerinden önce matriarkal Akdeniz kavimleri arasında³³ kadın eşitliğinin simgesi olan bu kraliçelerin kendi başlarına mı, yoksa Hititler çağındaki Tawannanna'larda olduğu gibi kralla birlikte mi hüküm sürdükleri, bugün tartışma konusudur³⁴. Ne var ki, Hititlerdeki Tawannannalık müessesesinin kökeninin Hattilere geri gittiği, bilinen bir gerçektir³⁵.

Bu kral ve kraliçelerin Kuşşara kralı Anitta'nın yayılma politikasından sonra varlıklarını devam ettirememiş oldukları göz önünde tutulduğunda, bunların kesinlikle Anitta'nın Ankuwa'yı işgalinden önce hüküm sürmüş olmaları gerekir³⁶.

d) *Anitta, rubā'e*³⁷ ve Anitta topraklarını genişletip "büyük kral" ünvanını aldıktan sonra: *Anitta, rubā'um rabi'um*³⁸.

Anitta Ankuwa'yı işgal ettikten sonra³⁹, kentte şu memuriyetlerin varlığı tesbit edilebiliyor:

a) *rabi simmiltim* "sitadel şefi". Bunlardan Peruwa adını taşıyan birisi, Anitta'nın hizmetinde gözükmektedir⁴⁰.

b) *purullum rabūm*⁴¹. Bu yüksek memur da Anitta'nın emrinde ve bir tanesi Ḫabuala adını taşımaktadır⁴².

c) *nibūm*⁴³.

³³ E. Kornemann, *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur* (1927).

³⁴ Garelli, *Les Assyriens* s. 214; *Darga, Kadın* s. 5.

³⁵ K. K. Riemschneider, *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients* 1 (1971) 79 vd.; S. R. Bin - Nun, *The Tawannanna in the Hittite Kingdom, THeth.* 5 (1975).

³⁶ Balkan, *op. cit.* s. 54; Garelli, *op. cit.* s. 71; Orlin, *op. cit.* s. 76 vd.

³⁷ OIP 27, 1. 1, Ay. 2.

³⁸ OIP 27, 49A. 24-25; B. 27-28.

³⁹ Tuhafır ki, meşhur Anitta metninde bu işgalden hiç söz edilmemektedir.

⁴⁰ OIP 27, 49A. 25; B. 27-28.

⁴¹ W. von Soden, *AHw* s. 142 "eine Art Gewerbe-polizist"; Orlin, *loc. cit.* "Major?, police chief?"; CAD B 344 "An official with police duties"; Balkan, *op. cit.* s. 55 "şehirdeki en yüksek otorite, vali".

⁴² OIP 27, 49A. 9-10, 15, 16; B. 11-12, 15-16. Bu ünvanın Hattice "yer, toprak" anlamına gelen /wur/'dan türetilmiş olan EZEN *purulliya-* ile olan ilişkisi hakkında bk. Bilgiç, *AÜDTCFD VI/5* (1948) 504 ve a. n. 73; V. G. Ardzinba, *Vestnik Drevnei Istorii* 1 (1975) 179 ve ona dayanarak V. Haas, *Magie und Mythen im Reiche der Hethiter I. Vegetationskulte und Pflanzenmagie* (1977) 80 ve a. n. 72.

⁴³ Orlin, *op. cit.* s. 76 vd. "The appointed one?"; OIP 27, 23. 1.

d) GA-*šu-um*⁴⁴.

Bu saydığımız otoritede ve memuriyetler Ankuwa'nın, Anitta'nın işgalinden önce belki de bir konfederasyon sistemi içinde mütevazı küçük bir krallık olduğunu gösteriyor⁴⁵. Bu şahsiyetlerden Harpatiwa'nın, bazı yerli köle kızları salıverdiğini öğrenmekteyiz⁴⁶. Başka bir Alişar metninde ise Enna - Aşşur, Alişar'daki arşivin sahibi Nabi - Enlil'den, hapisanede tutulan *hapiru*'ların ne zaman ve nasıl serbest bırakılacaklarını, muhtemelen Ankuwa'da hüküm süren prenses ve onun sitadel şefinden sormasını istemektedir⁴⁷. Başka bir metinde ise Anitta ve onun büyük *purullum*'unun hakimiyeti sırasında tutsak edilen ve Ankuwa'da tutulan kişilerin salıverilmesinden söz edilmektedir⁴⁸.

Görüldüğü gibi yukarıda değinilen bu olaylar, kullanılan metinlerin niteliği dolayısıyla, bir "tarih" olmaktan çok uzaktır. Şimdiye kadar yayınlanmış olan Kappadokya metinleri arasında Ankuwa ile ilgili tarihi bir olay niteliği taşıyan tek haber, bu gün Sovyetler Birliğinde bulunan ve bayan *N. B. Jankowskaja* tarafından yayınlanan bir tabletten gelmektedir⁴⁹. Oldukça silik ve okunaksız olan bu tablette, *Larsen*'in okuyuşuna göre, "*Amkuwa*'lı adam, *Şinahattum prensi (rubāum)* ve *Kapitra*'lı adam birleşerek, *Ḫattuşa*'lı adama karşı isyan etmişlerdir"⁵⁰. Bu komplocuların Kaniş'ten yardım istedikleri de, gene kırık metinden çıkarılabilmektedir. Kanımızca bu olayın zaman ve cereyan tarzı şu şekilde rekonstrüe edilmelidir: Bilindiği gibi Kuşşara kralı Anitta, Kral Piyuşti tarafından yönetilmekte olan *Ḫattuşa*'yı zaptetmiş ve lanetlemiştir⁵¹. Büyükkale'de IVd tabaka-

⁴⁴ *Orlin, loc. cit.* "Magistrate?, Elder?"; OIP 27,23.2.

⁴⁵ Krş. *Balkan, op. cit. s. 54*; *Garelli, op. cit. s. 71*.

⁴⁶ OIP 27,53.

⁴⁷ OIP 27,5.9 vd. Bu şekilde bir yorum için bk. *J. Bottéro, Le Problème des Habiru (1954) 8 vd.*; *Orlin, op. cit. s. 54*.

⁴⁸ OIP 27,49A. Ticaret Kolonileri ve Hititler çağında hapis cezası ve hapis-hane için bk. *K. K. Riemschneider, Journal of the Economic and Social History of the Orient XX (1977) 115 vd.*

⁴⁹ *Klinopisnye Teksty iz Kjul - Tepe Nr. 10*. Bk. *K. Hecker, AnOr. 44 s. XV*; *K. R. Veenhof, Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology (1972) 368*; *M. T. Larsen, JCS 24 (1972) 100 vd.*

⁵⁰ *i-ták-ru* fiilinin okunuşu kesin değildir. Ancak metinden *Ḫattuşa*'ya karşı bir komplo düzenlendiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

⁵¹ KBo III 22 Vs. 36 vd. = *E. Neu, StBoT 18 (1974) 12*.

sındaki yangın izleri, Boğazköy hâfirleri tarafından bu işgale ilgili görülmektedir. Anitta'nın elimize geçen Hititçe metninde telgraf stiliyle geçiştirdiği bu geniş çaptaki işgal ve yayılma politikasını tek başına gerçekleştirdiği düşünülemez, çünkü o zamanlar Anadolu'sunda kendisinden daha güçlü şehir beyliklerinin bulunduğu bilinmektedir. Eğer şimdi tabletin kırık olan baş kısmına, Amkuwa, Şinahtum ve Kapitra'dan oluşan üçlü koalisyona ek olarak "Kuşşara'lı adam"ı da tamamlayacak olursak, bu olay, Anitta'nın Hattuşa'yı işgal ve tahrip etmesiyle ilgili gerçek bir haber niteliği kazanacaktır. Böylece Anitta'nın, Hattuşa'yı aldıktan sonra, koalisyon ortağı Amkuwa'yı ve diğer kentleri de sırasıyla ilhak etmiş olduğu anlaşılıyor.

B. Eski Hitit Çağında Ankuwa :

Şamşi - Adad'ın ölümünden sonra (tak. 1782) Anadolu'daki Asur Ticaret kolonileri sona ermekte ve buna paralel olarak Anadolu, Eski Hitit devletinin ikinci kralı I. Hattuşili/II. L/Tabarna (M. Ö. 1650) devrine dek, yani bir asırdan fazla bir süre için, yazısız bir devre girmektedir.

Dar anlamda Hitit coğrafi bölgesi içinde şimdiye kadar kazılmış ve araştırılmış olan kırkın üzerindeki yerleşim yerlerinden sadece onunda, yani Boğazköy, Alaca Höyük, Maşat, Eskiyapar, İnandık, Gâvur Kalesi, Tarsus, Mersin, Korucutepe ve Arslantepe'de gerçek Hitit eserleri ve mimari izleri bulunmuş olup, diğer yerleşimlerin tümü Hittit öncesi, yani Hititlerin siyasi bir güç olarak rol oynamadıkları döneme aittir ve bu buluntuların, henüz bir devlet kuramamış, ve Anadolu'daki çok sayıdaki kavimlerden sadece bir tanesi olan Hititlere maledilmek istenmesi, biraz yanıltıcı olmaktadır. Bir çok eski Anadolu kentinin, Hitit devleti kurulurken, daha doğrusu kurulduktan sonra tarih sahnesinden silinmesi, çok düşündürücüdür ve bunun sebepleri henüz bilinmemektedir. Arkeolojik buluntulardaki bu kopukluğu, sonraki Hitit metinleri de teyid etmekte, Hitit öncesi çağlarda çok önemli kentler olduğunu bildiğimiz Kültepe - Kaniş/Neşa, Kuşşara, Puruşanda v. s.'nin Hititler döneminde ya tamamen terkedildiği, ya da sadece kült, anane, efsane ve siyasi ideolojide varlığını sürdürmüş olduğu görülmektedir⁵². Bundan dolayı insanın aklına, bu

⁵² Bk. Ünal, yukarıda s. 434 a. n. 1'deki eser. Ayrıca krş. A. Archi, *SMEA XXII* (1980) 7 vd.

kadar önemli kentlerin tahrip veya terkedilmesinde Hititlerin katkılarının ne olduğu sorusu geliyor ve öyle anlaşılıyor ki, bu kentler Hitit devletinin doğuşunu hazırlayan olaylar, savaşlar ve değişen ekonomik koşullar sonucu varlıklarını yitirmişlerdir⁵³.

Eski Hitit çağının ana kaynaklarını oluşturan metinlerde⁵⁴ Ankuwa'nın adı geçmemektedir. Tarihi içerikli olmayan diğer metinlerde geçtiği yerler ise sınırlıdır. Bunun sebebi, Ankuwa'nın Hatti ülkesinin kalbinde yer alması ve sonraki imparatorluk çağı belgelerinin de gösterdiği gibi, herhangi bir muharebe veya yabancı işgale sahne olmamış bulunmasıdır.

Bu arada Ankuwa'nın tarihini araştırırken karşımıza çıkan başka bir güçlük de, belirli bir kral adına bağlanamayan dini, ekonomik ve ritüel metinlerin tarihlenmesidir. Burada dil, ifade tarzı, duktus, ortografi v. s. yanında en önemli kıstas, kentin adının yazılış şeklidir. Gerçekten de, eski Hititçe metinlerde, bu kent adının bazı istisnalarla, ünlü türemesiyle (Pleneschreibung), yani *A-an-ku-wa* biçiminde yazıldığını görmekteyiz ki, diğer tarihlendirme kıstasları da "kumulatif" olarak dikkate alındığında bu durum, tarihlendirme için önemli bir ipucu vermektedir. *An-ku-wa* v. s. gibi ünlü türemesiz yazan ve eski Hitit çağına tarihlenebilen metinleri geç kopyalar, ünlü türemeli ve imparatorluk çağına tarihlenen metinleri de arkaizm ihtiva eden metinler olarak kabul etmek zorundayız⁵⁵.

Bu kısa bilgilerin ışığında, eski Hitit çağında Ankuwa ile ilgili şu metinleri görüyoruz:

Bazen gülünç, bazen de tüyler ürpertici anekdotlar içeren ve I. Hattuşili devrine tarihlenen "Saray Kronikleri"nden bir tanesinde⁵⁶, Ankuwa ile ilgili tarihi bir şahsiyeti ilk kez tanımaktayız: Burada, Hürma kentinde bey (EN) olan Aşgaliya adlı birisi, anlaşılan metnin

⁵³ Eski Hititçe efsanevi nitelikteki bazı belgelerde, bu fetih ve işgal devrinin anılarını taşıyan bazı haberler bulmak mümkündür, krş. CTH Nr. 4, 7, 8, 9-17 v. s.

⁵⁴ Örneğin I. Hattuşili'nin yıllıkları, I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi (HAB), Telipinu Fermanı v. s.

⁵⁵ URU *An-ku-wa-aš*, *A-an-ku-wa-a(š)*, *An-ku-u-wa*, *An-ku-wa* grafiği için bk. *G. F. del Monte und J. Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte (1978) 19 vd.*

⁵⁶ CTH Nr. 8: KBo III 34 Vs. II 8-13//36 Vs. 16 vd.

yazarının babası⁵⁷ tarafından bu beylikten alınmış ve Ankuwa kenti vekilharçlığına getirilmiştir. Aşgaliya burada yokluk içinde ölmüş, kral onun ruhuna Kuzuruwa kentinde keklıklar⁵⁸ kurban etmiş, çünkü Ankuwa'nın keklıkları cılızmış⁵⁹.

Oldukça kötü korunmuş olan KUB XXXVI 105 Rs. 1 vd.⁶⁰ ve VBoT 33 de⁶¹, biraz daha detaylı olarak, aynı olaydan bahsetmektedir. XXXVI 105 Rs. 10'da Aşgaliya'nın babasından söz ediliyor.

⁵⁷ *atti-mi*. Ancak burada I. Hattuşili'nin "babama" demekle kimi kasdettiği bilinmiyor. Bu, I. Labarna olabilir, ama I. Hattuşili'nin Tawannanna'nın erkek kardeşinin oğlu olması gerekir.

⁵⁸ *kakkapa-*, bk. H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası (1965) 190 vd.*

⁵⁹ KBo III 34 Vs. II 8 vd. (A)//36 Vs. 16 vd. (C):

(8) ^mA-aş-ga-li-ya-aş (C Vs. 16: -k]a-li-ya-aş) URUHu-ur-mi EN-aş e-eş-ta a-~~pa~~-a-aş-ša (C Vs. 16: a-~~pa~~-aş-ša) (9) ku-wa-at-ta ku-wa-at-ta (C Vs. 16: ku-wa-ad-da) LÜ-eş₁₇ (C Vs. 16: LÜ-eş) e-eş-ta ša-na-aş-ta (C Vs. 17: na-aş-ta) at-ti-mi (C Vs. 17: at-tim-mi) (10) pa-ak-nu-ir ša-an ar-nu-ut ša-an URUAn-ku-i IR-DI (11) ša-an URUAn-ku-i-pát LÜAGRIG-an (C Vs. 18: om.-an) i-e-it šar-ku-uš LÜ-eş₁₇ (C Vs. 18: LÜ-eş) e-eş-ta (12) a-ki-iš-ma-aş (C Vs. 18: a-ki-iš-ša-an) te-ip-ša-u-wa-an-ni (C Vs. 19: te-i]p-ša-wa-an-ni) URUKu-zu-ru-ú-i (C Vs. 19: URUKu-uz-zu-ru-ú-i) (13) ka-ag-ga-~~pu~~-uš (C Vs. 19: ka-ak-ka-~~pu~~-uš) ma-ra-ak-ta URUAn-ku-wa ka-ag-ga-pi-iš (C Vs. 20: ka-ka-~~pu~~-uš) (14) ma-ak-la-an-te-eš.

⁶⁰ KUB XXXVI 105 Rs. 1-26: (1) [A-B]I LU[GAL] (2) A-BI LUGAL x[ ] (3) [-i]š-ki// (4) [ ]x-ú-ir ^mA-aş-k[a-li-ya-an] (5) [pi-i] -e-ir a-~~pa~~-a-aş-ša an-t[u?]-wa-a~~h~~-~~ha~~] (6) [ ] x ^II-ya-ra-aş(-)ša-an [ ] (7) [ ]x-še-it da-a-ir É[ ] (8) [A-N]A? ^IHa-aş-ta-ya-ri pi-i[-e-ir]// (9) [t]ap-šu-wa-la-aş e-eş-ta x[ ] (10) [^mA-aş-ka-li-ya-ša at-ta-a[š] (11) [me-mi-i]š-ki-iz-zi DUTU-wa ša-ša-a[l?]-pa-tal-la-aş] (12) [-]aş? na-at-ta an-tu-wa-a~~h~~-~~ha~~ [ ] (13) [ ]x i-e-it a-~~pa~~-a-aş-ša tap-šu-w[a-la-aş] (14) [ ] i-e-it// (15) [ ]x ku-it na-at-ta ki-i-ša [ ] (16) [-i]t ka-a-aş-wa-mu? ku-it hu-u[r-] (17) [LU]GAL i-e-it ma-a-an a-uš[-ta?] (18) [ ]x-uš LÜAGRIG e-eş-ta x[ ] (19) [ ]-a-an i-e-it a-~~pa~~-aş-š[a] (20) [-]ha-an-di-li-iš-ki-it[ ] (21) [ ]x NUMUN-kán li-e ku-e[-da-ni] (22) [ ]x- mi ku-e-da-ni x[ ] (23) [ ]// (24) [ ]x-kal/dan-ša [ ] (25) [ ]x ši-wa[-] (26) [ ]-a~~h~~-ri-iz [ ].

⁶¹ VBoT 33.1-13: (1) [ ]ki?-it-ta x[ ] (2) [-n]a har-mi nu LUGAL-u[š] (3) [ ] x-ta-an na-at-ta x[ ] (4) [ ] hu-up-ra-ma-aş e-eş-ta A-BI LUGAL [ ] (5) [ ]x nu GUD. APIN.LAL pi-en-ni-iš A-BI LUGAL [ ] (6) [^URUHu-ur-ma-az ^mLa-a~~h~~-hu-e-ri-in šu-x[ ] (7) [ ]x ú-wa-te-ir ša-an pi-di-iš-š[i] (8) [ ] e-eş-ta ša-an ^IHé-eş-ta-ya-[ri] (9) [ ]x-an a-pi-e pa-ak-nu-e-ir

Gerçekten de Aşgaliya ve babasının kraliyet ailesiyle akraba, önemli birer şahsiyet olduklarını, İnandık tabletinden öğreniyoruz⁶². Burada Aşgaliya “*prens*”⁶³ sıfatıyla geçmekte ve bu bağış belgesinin şahitleri arasında sayılmaktadır. Saray kroniği ve İnandık tabletinde geçen Aşgaliya'nın aynı şahsiyet olduğunu ve I. Hattuşili devrinde yaşadığını, *K. Balkan* kuşku bırakmayacak bir şekilde kanıtlamıştır⁶⁴. Ancak, yukarda değindiğimiz “*babama*” (*atti-mi*) ibaresinin ışığı altında Aşgaliya ile ilgili bu olayın I. Hattuşili'den biraz daha erken bir devre, yani I. Labarna devrine (tak. 1670) tarihlenmesi gerekecektir.

Ankuwa'da bir vekilharçın (AGRIG, *abarakku*) hüküm sürdüğünü, gene eski Hitit çağına tarihlenen bir KI.LAM bayramı⁶⁵, bir MELQËT listesi⁶⁶ ve iki adet bayram tasviri metinlerinden⁶⁷ öğrenmekteyiz. Bu memuriyetin derece ve yetkileri henüz yeterince araştırılmamış olmakla birlikte⁶⁸, acaba onun, Asur Ticaret Kolonileri çağında Ankuwa için tesbit edilen *purullum rabûm*'un bir çeşit devamı olduğu düşünülebilir mi? Kraliyet ailesiyle akraba olan kişilerin Ankuwa'da vekilharç v. s. olarak hüküm sürmüş olmaları, İmparatorluk çağında bir yanılığa sebep olmuş ve bu devirde karmaşık bir şekilde düzenlenen “Kral Listeleri”nde, “*Ankuwa'nın oğlunun masasına*” da, sanki kralmış gibi, kurban sunulmuştur⁶⁹. Diğer taraftan, Hitit tarihinde Ankuwa kökenli veya Ankuwa'da hüküm sürmüş bir kral bilinmemektedir.

š[a-an] (10) [ ] É.GALLIM IŠ-KU-NU Ū Ū-NU-TE [MES] // (11)
 [ ] x ki-ša-at taḫ-šu-w[a-la-aš] (12) [m A-aš-k]a-li-ya-aš [ ]
 (13) [ ] x [ ] .

⁶² *K. Balkan, İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi (1973)*.

⁶³ DUMU.LUGAL, sat. 24.

⁶⁴ *İnandık s. 33*.

⁶⁵ KBo X 31 (ve par.) Vs. II 8; KBo X 24 IV 22 vd. *I. Singer KI.LAM bayramı üzerine detaylı bir çalışma yayınlamak üzeredir*.

⁶⁶ KBo XVI 82 Vs.? 8.

⁶⁷ KBo XX 4 Vs. I 3; Bo 5005 = *H. Otten, KBo XX s. VI a. n. 2*.

⁶⁸ Krş. *A. Götze, RHA I (1930) 18 vd.*; *B. Landsberger, AfO 10 s. 150 a. n. 48*. Hitit Kanunlarının 35. ve 175. maddelerinde, evlenme hukukuyla ilgili olarak bu memuriyetin bir çobanla eşit muameleye tabi tutulmasını açıklamak güçtür.

⁶⁹ KBo XIII 42.12; KUB XXXVI 124 Vs. 12 = CTH Nr. 661.

Gene eski Hitit çağına tarihlenen arazi bağış belgeleri ⁷⁰, *MELQĒT* listeleri ⁷¹ ve bir majik ritual ⁷², “*ev, mal mülk, depo, saray, ekonomik birim*” v. s. olarak anlaşılması gereken bir evden (É^{URU} *Ankuwa*) söz etmektedir ki, bu da herhalde vekilharcın ikametgâhı ve onun idaresindeki depolar olacaktır ⁷³.

Eski Hitit çağında Ankuwa ile ilgili son kayıt, CTH Nr. 13'te bir soru işaretiyle “*Guerres de Muršili I^r contre les Hourrites*” diye tarihlenen bir metinden gelmektedir ⁷⁴. Maalesef çok kırık olan bu metinde ^{URU} *Ankuwa ú-wa-te-ir* “*Ankuwa'ya getirdiler*” (Rs. 9), ^{URU} *Ankuwa ha-lu-ká[n-* “*Ankuwa'ya elçi [gönderdiler?]*” (Rs. 24) ve nihayet DUMU^{MEŠ} ^{URU} *Ankuwa* “*Ankuwa'nın oğulları*” geçmektedir ⁷⁵. I. Muršili'nin Hurrilere karşı yürüttüğü muharebeler sırasında Ankuwa bir muharebe sahası olamayacağına göre, acaba Muršili burada geçici olarak bir karargâh kurmuş olabilir mi? Bir garnizon kenti olarak Ankuwa, aşağıda göreceğimiz gibi, II. Muršili devrinden çok iyi bilinmektedir ⁷⁶.

Eski Hitit çağı için toplamaya çalıştığımız kıt bilgiler de gene bir “tarih” olmaktan uzaktır. I. Muršili devrinden Hitit İmparatorluk çağına kadar Ankuwa ile ilgili belgeler tekrar susmaktadır.

C. Hitit İmparatorluk Çağında Ankuwa :

Hitit İmparatorluk çağında Ankuwa'nın geçtiği metin yerleri arasında din ve kültle ilgili olanların çoğunluğu oluşturduğu dikkati çekmektedir. Az sayıdaki tarihi nitelikli haberler, maalesef kentin bu devirdeki tarihçesini rekonstrüe etmek için gene yeterli değildir.

KUB XXI 24.10-12'de kırık bir yerde Arinna ve Ankuwa'nın, tarihi bir olayla ilgili olarak geçmesinin, I. Šuppiliuma'ya atfı güçtür. Bundan dolayı Ankuwa ile ilgili ilk haberler, II. Muršili devrinde

⁷⁰ LS Nr. 3 Rs. 27; 4 Vs. 3.

⁷¹ KBo XVI 68 Vs. I 12, 17; 82 Vs.? 8.

⁷² KUB XLVI 30.18.

⁷³ Hattuša'daki Ankuwa evi için bk. aşağıda s. 450 ve a. n. 107.

⁷⁴ KBo III 46 (ve par.) Rs. 7 vd.

⁷⁵ Krş. V. N. Chačatryan, *Vostočnye Provincii Čettskoj İmperii (Voprosy Toponomiki)*, Jerevan (1971) 9. Bu güç metnin Vs. 31-48 satırları için bk. S. Heinhold-Krahmer, *THeth.* 8 (1977) 278 vd. Krş. ayrıca C. Kühne, *ZA* 67 (1977) 246 ve a. n. 11.

⁷⁶ Krş. Vs. 36'da Šukziya kentindeki kışlama ve Rs. 26'daki “*Ülkede kışla[di]*” kaydı.

başlamaktadır ki, bunların da pek çoğu kralın orada kışlamasıyla ilgilidir. M. Ö. 1345-1315 yılları arasında hüküm sürmüş olan II. Murşili, Arzawa, Hattuşa ve Katapa yanında, saltanatının 2., 9., 11. ve 19. yıllarında, anlaşılan ordusuyla birlikte, dört kez Ankuwa'da da kışlamıştır⁷⁷. Bu kışlamaların, savaş yapılan ülkelere yakın olma gibi bir sebebi yoktur, aksine, imparatorluk devrinde nüfusu yaklaşık 15 bine ulaşan başkent Hattuşa'yı iase, yeterli kışlalar v.s. sağlama gibi oldukça ağır bir yükten kurtarma gayesi gütmektedir. Gerçekten de, savaş mevsiminin sonunda, vasal ve diğer yardımcı askerlerin terhisinden sonra geriye kalan ve sayıları binleri bulan devamlı askerlerin kışı uygun kışlalarda geçirmeleri, iaselerinin sağlanması, büyük bir sorun yaratmış olacaktır. Fal metinleri bununla ilgili sorularla doludur. Bunlardan bir tanesinde, askerlerin onarlık veya yirmişerlik gruplar halinde koğuşlara yerleştirilmelerinin uygun olup olmayacağı öğrenilmek istenmektedir⁷⁸, çünkü sağlık şartlarının elverişsiz olduğu durumlarda, bir salgın hastalığın tüm askerleri kırıp geçirmesi olasılığı da çok dikkat edilmesi gereken bir konuydu⁷⁹. KUB V 3 Rs. IV 10 vd.; 4 Rs. III 1 vd.'nda kralın Hattuşa'da mı, Halep Fırtına tanrısı tapınağının yanında mı, Katapa'da mı, yoksa Ankuwa'da mı kışı geçirmesi gerektiği sorulmakta ve her keresinde olumsuz yanıtlar alınmaktadır⁸⁰. Ancak bu fal sorularının II. Murşili devrine mi, yoksa oğlu III. Hattuşili devrine mi tarihlenmesi

⁷⁷ KUB XIV 15 Vs. I 21 vd. = AM s. 36; KBo IV 4 Rs. III 56 = AM s. 130; KBo IV 4 Rs. IV 54 vd. = AM. s. 140; KBo V 8 Vs. II 7 = AM s. 152; krş. ayrıca A. Goetze, *Kleinasien*² (1957) 109 ve a. n. 5. Bk. aşağıda s. 455 ve oradaki şema.

⁷⁸ KUB V 3 + XVIII 52 Vs. I 42-48:

DUTUŞI *ki-e-da-ni* MU-ti INA URUPA-ti ŞE₁₂-ya-zi (43) *ma-a-an-ma-kán ku-it-ma-an* DUTUŞI URUKÜ.BABBAR-ši *še-ir ma-a-an-ma* ŠA ERÍN^M[EŠ *ša-ri-ku-wa*] (44) *Ū ŠA ERÍN^{MEŠ} UKU.ŪŠ pa-an-ku ŪŠ-an UL DŪ-ri GAM-an ar-ḫa* [GAR-ru?] (45) *IŠ-TU 10 LŪMEŠ 20 LŪMEŠ ma-a-an an-na-aš UD-za ku-e-da-ni* [MU-ti *UL a-ri*?] (46) *ma-a-an-ma-kán URUKÜ.BABBAR-ši še-ir pa-an-ku ŪŠ-an Ū-UL DU-ri* [...] (47) *URUKÜ.BABBAR-za na-aš-kán GAM pa-an-ku-uš mar-kiš-da-u-wa-aš ŪŠ-aš* (48) *Ū-UL wa-at-ku-nu-uz-zi nu KIN SIG₅-ru* ..... Bu fal metninde ayrıca Hattuşa'da çıkabilecek vebanın oradan başka yerlere sıçrayıp sıçramayacağı da sorulmaktadır.

⁷⁹ Bk. A. Ünal, *Belleten* 175 (1980) 485 vd.

⁸⁰ KUB V 3 + Rs. IV 10-11: (10) DUTUŞI *ki-e-da-ni* MU-ti URUA-an-ku-wa ŞE₁₂-ya-zi (11) *nu KIN SIG₅-ru*.... Krş. ayrıca KBo XVIII 144.1-3.

gerektiği henüz kesin değildir. Kırık bir mektupta Ankuwa ile ilgili olarak INIM ERÍN^{MES} ŠU-TI geçmesi⁸¹, II. Muršili'nin orada kışlamasına atfedilebilir. Kralın Hattuša dışında kışlamasının yarattığı sorunlardan en önemlisi, başkentte kutlanması gereken bayramların ihmaliyle ilgilidir. Nitekim III. Hattušili oldukça kötü korunmuş bir fal metninde, babası II. Muršili'nin Ankuwa'da kışlaması yüzünden ortaya çıkan dini bir ihmalle ilgili olarak soruşturma yapmaktadır⁸².

Gerek tarihlenmesi, gerekse yorumlanması oldukça güç iki metinde Ankuwa geçmektedir. Bunlardan veraset ve saray entrikalarıyla ilgili olan ve bir protokolu andırırında⁸³, kim olduğu bilinmeyen bir kimse, kral Kizzuwatna'da bulunduğu bir sırada annesine, kraliçenin oğlunu tutup, kendisinin bulunduğu Ankuwa'ya getirmesini söylüyor. Bundan dolayı annesi ona kızıyor ve anlaşılana onu evden kovuyor. Bunun üzerine Katteshapi adlı bir bayan onu himayesine veya evlatlığa alıyor:

“Bundan başka, kral Kizzuwatna'da olduğundan, anneme sürekli olarak [söyle] dedim: ‘Kraliçenin oğlunu tut kaldır ve onu Anku[wa]’ya getir!’ Bunun üzerine annem bana kızdı ve beni [kovdu? ve o], bayan Katteshapi’ye yalvardı (?) (kelime kelime: biat etti) ve Katteshapi beni doğurmuş oldu (= evlatlığa aldı?). (Annesine hitaben): ‘Şimdi sen [beni] nasıl [ken]di oğlun olarak kabul etmiyorsan, [aynı şekilde] kraliçenin kölesin[i] (de) kabul et[me.]’”⁸⁴.

Burada konuşan kimsenin annesinin, kraliçenin oğlunu kendi öz oğluna yeğ tuttuğu ve onu kesinlikle Ankuwa'ya göndermek

⁸¹ Krş. KBo XVIII 39.7-9. ERÍN^{MES} ŠU-TI için bk. detaylı olarak H. Hoffner, *Studia Mediterranea P. Meriggi dicata I* (1979) 261 vd. Hoffner orada bu kelimeyi “kabile” olarak yorumlamakta ve Hititçe *latti-* ile eşitlemektedir. Krş. ayrıca *Chicago Hittite Dictionary 3/1* (1980) 47 vd.

⁸² KUB XVIII 67 Rs. (?) 1-9.

⁸³ KUB XLVIII 106.15 vd. E. Forrer, *Forschungen II* (1926) 2 bu metni II. Muršili devrine tarihlemektedir.

⁸⁴ KUB XLVIII 106.15-20: (15) *an-da-ma DUTUŠI ku-it URUKi-iz-zu-wa-at-ni e-eš-ta A-NA AMA-IA [kiš-an]* (16) *mē-mi-iš-ki-nu-un ŠA SAL.LUGAL-wa-az DUMU-an kar-aḫ nu-wa-ra-an URUAn-ku[-wa-i?]* (17) *[ú-d]a AMA-IA-ma-wa-mu-kán kar-di-mi-ya-it-ta-at nu-wa-mu-uš-ša-a[n...]* (18) *[na-aš?]* ¹*Kat-te-eš-ḫa-pi a-ru-wa-it nu-mu* ¹*Kat-te-eš-ḫa-pi-iš ḫa-aš-ki-it nu[-wa-mu-za]* (19) *[tu-e]l DUMU-an ma-aḫ-ḫa-an Ū-UL da-a-at-ti nu-wa-az ŠA SAL.LUGAL IR-a[n QA-TAM-MA li-e]* (20) *da-a-at-ti*.

istemediği anlaşılıyor. Bunun üzerine gazaba gelen söz konusu kim-
senin, kraliçenin oğluna karşı olan kin ve öfkesi, onu “*kraliçenin
kölesi*” olarak vasıflandırmasından da görülüyor. Ancak onun bu
ısrarlı tutumunun sebepleri ve perde arkasında dönen gizli entrika-
ların iç yüzü maalesef karanlıkta kalıyor. “*Kraliçenin oğlu*”na vasilik
ve hükmetme yetkisine sahip bu kimse ve annesi, muhakkak ki,
kraliyet ailesinin yüksek düzeydeki üyeleri ve belki de prens ve ana
kraliçe Tawannanna olacaklardır. Ancak metin maalesef bir ‘*crux
interpretum*’dur.

İkinci metin, gene kim olduğu bilinmeyen bir Tuthaliya’nın
kraliçeye gönderdiği bir mektuptur⁸⁵. Tuthaliya burada beyine
hakaret ettiğini, bundan da büyük pişmanlık duyduğunu, fakat
onu bir türlü teskin edemediğini, insanların ne kadar da güvenil-
mez olduklarını, çünkü kendisinin EN-IA dediği beyinin Ankuwa’da
hastalandığını duyar duymaz isyan ettiklerini, kralın⁸⁶ hayatta
olduğunu duyduklarındaysa tekrar yatıştııklarını, ancak beyi ölünce
tamamen asileştiklerini v.s. samimi bir dille anlatmaktadır⁸⁷. Ancak
Tuthaliya’nın “*beyim*” veya “*kral*” dediği ve Ankuwa’da hastalanan
ve sonra ölen bu şahsın kimliğini tesbit etmek güçtür. *F. Cornelius*
bu şahsın II. Arnuwanda olduğunu öne sürmektedir⁸⁸ ki, aynı
mektubun Rs. 5-6’da adı geçen Hännutti’nin Aşağı Ülkenin valisi
olan ve II. Murşili tahta çıktığı yıl ölen “*seyislerin başı*” Hännutti⁸⁹
ile aynı şahıs olduğu düşünüldüğünde, *Cornelius*’un bu görüşüne
katılmak gerekecektir. Ancak mektubun ölüm için “*tanrı olmak*”
(DINGIR^{LIM}-i^š ki^š-) değil, “*mahvolma, yok olma, ölüm*” (*ħarga-*)

⁸⁵ KUB XIX 23.

⁸⁶ Rs. 13’te DUTUŠI’ye karşın Rs. 15’te EN-IA yazılmasından, bu iki ün-
vanın da aynı şahıs için kullanıldığı anlaşılıyor.

⁸⁷ KUB XIX 23 Rs. 10-16: (10) *ma-an-ma-kán LÚMES URULa-la-an-da-ma
ku-i-e-eš URUDIDLİ.ĤI.A a-ar-ru-ú![-ša]* (11) *pa-a-ir nu UNNES-uš mar-ša-an-
te-eš an-na-la-za-pát-kán GAM-an pí-dá-eš-k[u-wa-an ti-e-ir?]* (12) *EN-IA-
pát ku-wa-pi URUAn-ku-wa iš-tar-ki-it a-ḫu-u-uš-ma-kan a-pi-y[a...]* (13) *ka-
ru-ú a-ar-ru-ú-ša pa-a-ir GIM-an-ma ŠA DUTUŠI [?]* (14) *TL-tar iš-dam-ma-
aš-šir na-at-kán nam-ma ar-ru-ša UL [pa-a-ir]* (15) *ki-nu-un-ma GIM-an ŠA EN-IA
ħar-ga-an iš-dam-ma-aš-šir* (16) *[n]a-at nam-ma ar-ru-ú-š[a] pa-a-ir*. Bk. *S. Heinhold-
Krahmer, THeth. 8* (1977) 313. KUB XIX 22’de de aynı Hännutti ile ilgili olarak
benzer olaylardan söz edilmektedir, ancak metin çok kırıktır.

⁸⁸ *Geschichte der Hethiter* (1973) 170 vd.

⁸⁹ KUB XIX 29 Rs. IV 11 vd. = *AM* s. 18.

terimini kullanması, ^DUTU^{SI} ünvanıyla hitap edilmesine rağmen bu şahsın bir kral olmadığını akla getirebilir. Fragmenter bir protokolda “*ağaç tablet kâtiplerinin başı ölünce [...] ben Ankuwa(?)’ya gittim*”⁹⁰ kaydı geçmekteyse de, bu haberin yukarıdaki mektupla ilişkiye geçirilmesi güçtür.

III. Hattuşili ve karısı Puduḥepa da Ankuwa’ya aşırı bir ilgi duymuşlardır. Bu kral ve kraliçe, kültle ilgili olarak bir çok kez Ankuwa’ya gitmişler⁹¹, orada konaklamışlar ve rüya görmüşlerdir⁹². Mahkeme tutanaklarından birinde Ankuwa’nın adı geçiyor⁹³. Gene aynı kral çifti, tanrıça Kataḥḥa ve Zippalanda kenti fırtına tanrısına, Ankuwa’nın tamamen yanıp kül olmaması ve kurtulması halinde kentin gümüşten bir modelini yapıp adak olarak sunmayı vaad etmektedir ki, bu durum Ankuwa’nın daha önce bir yangına kurban gitmiş olabileceğini kanıtlayabilir⁹⁴.

Hitit imparatorluk çağında Ankuwa ile ilgili tarihi nitelikteki kayıtlar maalesef sadece bu kadardır. Coğrafi konumu dolayısıyla siyasi tarihte olmasa bile, Hitit dini ve kültüründe Ankuwa’nın ne kadar büyük bir rol oynadığını, din, iktisat ve fal metinleri ortaya koymaktadır:

IBoT I 31 Öy. 12, ayakları arslan pençesi şeklinde olan bir sandığın, Ankuwa’dan haraç (*MANDATTUM*) olarak alındığını kaydetmektedir⁹⁵.

⁹⁰ KUB XXVI 49 Vs. 8-9: (8) [GA]L DUB.SAR.GIŠ-wa ku-wa-pi BA.ÚŠ nu [ ] (9) [URU]An-ku-wa pa-a-un .... Bk. F. Pecchioli Daddi, *Mesopotamia 13-14 (1978-79) 210 a. n. 43*.

⁹¹ Krş. KUB XXII 40 Rs. III 19 vd.

⁹² KUB XXX 71 Rs. IV 1 vd.; XLIX 90.4.

⁹³ KUB XXXIV 45 + Vs. 4 = R. Werner, *StBoT 4 (1967) 50*.

⁹⁴ KUB XV 1 Rs. III 17-21: (17) ^DUTUŠL-kán A-NA ^DKa-taḥ-ḥa kiš-an IK-RU-UB (18) ma-a-an-kán URU An-ku-wa-aš URU-aš iš-pár-za-zi (19) Ú-UL-aš da-pi-an-za BIL-ni (20) nu A-NA ^DKa-taḥ-ḥa 1 URULUM KÜ.BABBAR DÜ-mi (21) KI.LAL.BI NU.GÁL 1 GUD 8 UDU-ya pi-iḥ-ḥi

Metnin devamında kraliçe, göğün güneş tanrısına ve Zippalanda kenti fırtına tanrısına aynı adağı vaatmektedir. KUB XVI 36.9’da anlaşılabilir kadarıyla Ankuwa’da bir salgın hastalığın (*henkan?*) çıkıp çıkmayacağı, fal aracılığıyla sorulmaktadır.

⁹⁵ 1 G¹GÁ.DIR.GAL GİR UR.MAḤ MA-AN-TA-AT URU An-ku-wa, A. Goetze, *JCS 10 (1956) 32*.

KBo XVIII 161 Rs. 4 vd.'nda Ankuwa'dan elde edilen veya orada bir depoda korunan 153 mine (tak. 60 kg.) bakırın, 4 adet harp arabasının yapımında kullanılacağı belirtiliyor.

Şarkıcı kadınlar listesi HT 2 Rs. V 14, toplam 5 şarkıcı kadının (SAL^{MEŞ} SİR), herhalde gerektiğinde dini ayinlerde kullanılmak üzere Ankuwa'da bulduklarını yazıyor⁹⁶.

Ankuwa'da ta en eski devirlerden beri Hatti kökenli ve "kraliçe" anlamına gelen Katahğa kutlanıyordu⁹⁷ ki, bu tanrıçanın kültü sonradan, Ankuwa civarında aranması gereke Katapa⁹⁸, Şalampa ve Tawiniya'ya da yayılmıştır⁹⁹. Kentin bu baş tanrıçası yanında aynı zamanda Şamuha'lı tanrıça Aparā, Arinna'nın güneş tanrıçası, Hepat'ın türlü formları, evin, göğün ve yağmurun fırtına tanrıları (DU ÊTIM, DU ANE, DU hewaš), kırların Şauşga'sı (DIŠTAR.LÍL), Halki, ay tanrısı, Nikkal, Zithariya, Zawalli¹⁰⁰, diğer "tanrılar, tanrıçalar, dağlar ve ırmaklar" da tebcil edilmekteydi¹⁰¹.

Bu tanrılardan Katahğa'nın, kentin baş tanrıçası olarak Ankuwa'da bir tapınağa sahip olduğunu, bir AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bayramı metninin kolofonundan biliyoruz (I-NA Ê DKa-tah-ğa)¹⁰². Metinlerde açık olarak geçmemekle birlikte, diğer tanrı ve tanrıçalardan bazılarının da burada tapınaklara sahip oldukları düşünülebilir ki, bunlar arasında "yağmurun fırtına tanrısı" tapınağının, yağmur bayramının kutlandığı yer olarak önemli bir rol oynamış olması gerekir.

Kentin lokalizasyonu, konumu, genişliği ile idari ve dini önemi açısından başka bir faktör de, orada bulunan mimari yapılarıdır. Bunlar arasında karışık bir sıralamayla tapınaklar, bir saray¹⁰³, büyük purullum'un ikametgahı¹⁰⁴, vekilharcın evi¹⁰⁵, kral ve karaliçenin ge-

⁹⁶ Krş. KBo XXI 71.4.

⁹⁷ A. Ünal, *RIA* 5 (1976-1980) 477 vd.

⁹⁸ KUB XXXII 92 Vs. 5.

⁹⁹ E. Laroche, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, *RHA* 7 (1946-47) 28; H. Otten - C. Kühne, *StBoT* 16 (1971) 49 vd.

¹⁰⁰ Zawalli için bk. detaylı olarak A. Archi, *AoF* 6 (1979) 81 vd.

¹⁰¹ KUB VI 45 II 60 vd. = 46 III 27 vd.

¹⁰² KUB XI 27 VI 3.

¹⁰³ ekallum: OIP 27, 5.17 vd.

¹⁰⁴ OIP 27, 49A.9; 49B.11 vd.

¹⁰⁵ Örneğin KBo XVI 82 Vs.? 8; LS 3; 4 v.s.

çici olarak oturdukları yapılar, *halentuwa*¹⁰⁶, kışlalar ve bununla ilgili olarak çok sayıda silo ve mühimmat depolarının var olduğu dolaylı ve dolaysız olarak çıkarılabilmektedir. Ayrıca Hattuša'da, Tuwanuwa evi yanında bir de "Ankuwa evi"nin bulunması¹⁰⁷, kentin Hititler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Son olarak kentin Hitit dini ve kültüründe ne derecede önemli bir rol oynadığını göstermek için, orada yapılan ayin ve kutlanan bayramlara da değinmek gerekecektir. Bunlar arasında tanrıça Katahğa'nın tapınağında kutlanan AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bayramı, en detaylı olarak ele geçendir¹⁰⁸. Muhakkak ki Ankuwa'da tebçil edilen "yağmurun fırtına tanrısı"yla ilgili olarak ilkbaharda kutlanan yağmur bayramı¹⁰⁹, şimdiye kadarki bilgilerimize göre yalnızca Ankuwa'ya özgüdür. Sadece fal sorunlarından, bir etiket ve diğer bazı metinlerden varlığını öğrendiğimiz¹¹⁰ bu bayramın akışını tasvir eden birinci tabletten elimize maalesef sadece kolofon geçmiştir¹¹¹. Yağmur bayramının ikinci tabletini ihtiva eden VAT 7458'in ise sadece kolofonu yayınlanmıştır¹¹². Bu tabletin bayramın akışını tasvir eden kısımlarının ne derece korunmuş olduğunu bilemiyoruz. Ancak bu ikinci tablet de henüz bitmemiş olduğundan, yağmur bayramının en az üç tablet üzerinde tasvir edilmiş olması gerekir.

Bunlardan başka KI.LAM bayramı¹¹³, Zippalanda ve Dağa dağı bayramlarının bir kısmı¹¹⁴, taç giyme bayramı¹¹⁵, doğum bayramının bir kısmı^{115a} ve niteliği bilinmeyen bir başka bayram¹¹⁶

¹⁰⁶ KBo X 20 (ve par.) IV 17; KUB XI 27 VI 6; VAT 7458 Rs. VI 13 vd., H. Otten, *IstMitt.* 26 (1976) 14.

¹⁰⁷ A. Archi, *Dialoghi di Archeologia IX-X (1976-77)* 104.

¹⁰⁸ KBo X 20 IV 17; XXIV 112 Rs. 11; KUB XI 27 (par.ABoT 24); XX 96 Vs. III 20.

¹⁰⁹ EZEN ZUNNI, *hewaš*.

¹¹⁰ KBo XXIV 128 Rs. 1 vd.; KUB XXX 73.1-2; KBo II 1 IV 8; X 20 (ve par.) IV 18 vd.; KUB XXXVIII 12 I 22.

¹¹¹ KBo XXII 214 VI 1 vd.

¹¹² H. Otten, *StBoT* 13 (1971) 38; *IstMitt.* 26 (1976) 14.

¹¹³ KBo X 31 (ve par.) Vs. II 8; KBo XVII 9 + XXV 12 Rs. III 30.

¹¹⁴ KBo XIII 214 IV? 15 vd.

¹¹⁵ KUB XII 54 III 23 vd.

^{115a} KUB LI 57 Vs. 13 vd. ve paraleli IBoT I 29 Vs. 11 vd.

da Ankuwa'da kutlanmaktaydı. ^{KUŞ}*kuršaš* ve *aniyatt-*, Ankuwa'ya mahiyeti pek belli olmayan bir kült gezisi yapmaktadır¹¹⁷.

III. ANKUWA'NIN COĞRAFI MEVKİİ

Grek - Roma çağı öncesi Anadolu tarihi coğrafyasının ne kadar güç bir konu olduğuna, çağdaş kaynakların gözlem ve tasvirinden yoksun olması dolayısıyla M. Ö. II. binyıl Anadolu'sunda başkent Hattuša, Kaniš, bazı kuzey Suriye kentleri ve son zamanlarda *Prof. Sedat Alp*'ın çalışmaları sonucu İnandık ve Maşat'ta lokalize edilen Hanhana ve Tapigga¹¹⁸ dışında kalan diğer kent ve coğrafi bölgelerin lokalizasyonu konusunda ne kadar az ve yetersiz bilgimiz olduğuna, burada uzun uzun değinmek gereksiz olacaktır. Hitit metinlerinde KUR URU veya sadece URU ile determine edilen yaklaşık 1500 dolayında kent, küçük kent, köy ve diğer yerleşim yerlerinin geçtiği göz önünde tutulduğunda, bu konudaki bilgilerimizin daha emekleme çağında olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ne var ki, Grek - Roma kaynaklarının aksine, Hitit metinlerinin niteliği dolayısıyla, bu yer adlarının hepsini lokalize etmek hiç bir zaman mümkün olmayacaktır. Diğer taraftan, tarihi coğrafyanın kaçınılmaz bir unsuru olan yer üstü araştırmalarının ülkemizde hemen hiç yapılmadığı dikkati çekmektedir, çünkü Anadolu'da mevcut binlerce höyük ve düz iskân yerlerinin, tabiatıyla kısa zamanda mümkün olmayan arkeolojik araştırılması şöyle dursun, bunların envanter ve arkeolojik haritası dahi yapılmamıştır. Bundan dolayı, M. Ö. II. binyıl tarihi coğrafya araştırmaları, 19. yüzyıl gezginleri, *H. H. von der Osten*, *R. J. Braidwood*, *J. Mellaart* ve *İ. K. Kökten*'in minnetle anılması gereken "survey"leri ile Keban ve Karakaya baraj bölgelerindeki zoraki çalışmalar dışında, önemli bir kaynaktan yoksun kalmaktadır. Sistematik kazılar yanında bu tür çalışmaların da yürütülmesi kaçınılmaz bir sorundur. Bu tür ön çalışmalar, Irak, Suriye, Mısır, Yunanistan, İtalya v.s. gibi ülkelerde çoktan tamamlanmıştır.

¹¹⁶ KUB XX 96 III 5-IV 18.

¹¹⁷ KUB X 78 + XX 25 I 10 vd.; KUB XXV 28 Vs. I 1 vd. için bk. aşağıda s. 454.

¹¹⁸ *Bellesten* 164 (1977) 649 vd. = *Festschrift E. Edel* (1979) 13 vd.; *Bellesten* 164 (1977) 638 vd. = *Florilegium Anatolicum. Mélanges offerts à Emmanuel Laroche* (1979) 29 vd.

Ankuwa sık sık Alishar tabletlerinde geçtiği için ve Boğazköy ile Alishar arasındaki yaklaşık uzaklık da Hitit metinlerinden elde edilen bilgilere uygun olduğundan, ilk kez *I. Gelb* Ankuwa'nın, Alishar Höyük'te lokalize edilmesi gerektiğini öne sürmüş¹¹⁹ ve bu görüş en başta *J. Lewy* olmak üzere¹²⁰ diğer bir çok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir¹²¹. Ancak 1927-1932 yıllarında Alishar'da gerek terasta ve gerekse höyük üzerinde yapılan kazılar, burasının Hitit imparatorluk çağında bazı seramik ve mühür buluntuları dışında yeterince iskân edilmediğini göstermiş ve bu durum, hâfir *H. H. von der Osten*'in, söz konusu tabaka 10 T'nin sonradan kente yerleşen "Post - Hitit - Frigler" tarafından temizlenip tesfiye edildiği gibi pek inandırıcı olmayan önerisine rağmen, bazı araştırmacıları, haklı nedenlerle bu identifikasyona karşı koymaya itmiştir¹²². Gerçekten de yukarda saydığımız büyük yapıların, geride iz bırakmayacak şekilde tesfiye edilmiş olabileceğini düşünmek biraz güçtür. Ancak Alishar'ın yeterince kazılmamış olduğuna ve tepede açılan çukurda Hitit mimari katlarıyla karşılaşılmasının bir rastlantı olabileceğine de değinmek gerekir. Bu lokalizasyonu reddeden araştırmacı-lardan sadece bazıları, Ankuwa için şu lokalizasyonları önermişlerdir¹²³:

1 — Alishar'a yakın bir yerde, Kanak Su vadisindeki Terzili Hamam = Basilica Therma yakınında¹²⁴.

¹¹⁹ OIP 27 (1935) 9 vd.

¹²⁰ RHA 5 (1934) 7 ve a. n. 30; AHDO 2 (1938) 128 vd.; HUCA 27 (1956) 60 vd.; HUCA 33 (1962) 45 a. n. 5.

¹²¹ H. Th. Bossert, *Königssiegel* (1944) 22; *Asia* (1946) 41; F. Cornelius, RHA 13 (1955) 57 ve a. n. 2; A. Goetze, JCS 10 (1956) 38; J. J. Finkelstein, JCS 10 (1956) 104 vd.; K. Balkan, *Mama Kırılı Anum - Hirbi'nin Kaniş Kırılı Warşama'ya Gönderdiği Mektup* (1957) 42; P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce* (1963) 65, 71 vd.; H. Otten, FWg 3 (1966) 109; E. Laroche, NH (1966) 268; L. L. Orlin, *Colonies* (1970) 76; H. Lewy, CAH³ 1/2 (1971) 709.

¹²² K. Bittel, *ArAnz.* (1939) Sp. 106 vd.; R. S. Hardy, *AJSL* 58 (1941) 181 a. n. 14; E. Bilgiç, *AfO* 15 (1945-51) 30 vd.; F. Cornelius, *Anatolica I* (1967) 72; *Geschichte der Hethiter* (1973) 82.

¹²³ E. Forrer'in Ankuwa'yı Ankyra ile eşitlemesi burada anmaya değmez, *Forschungen II* (1926) 4; *RIA I* (1938) 109. Krş. M. S. Ar, *TAD X-2* (1960 [61]) 49 vdd. Aynı şekilde E. Cavaignac'ın Ankuwa'yı Amasya civarında araması da artık eskimiştir, RHA 4 (1931) 101.

¹²⁴ J. Garstang - O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire* (1959) 5, 17. M. Forlanini (*SMEA* 22, 1980, s. 81'deki harita) Ankuwa'yı Terzili Hamam'ın güney

2 — Hattuša'nın güneyinde¹²⁵.

3 — Kızılırmak havzasında¹²⁶.

4 — Hattuša - Hakmiş yolu üzerinde ve Bakırboğaz, Mamure, Hacıköy bölgesinde, yani Çekerek vadisinde¹²⁷.

5 — Boğazlayan civarında¹²⁸ veya Alishar'ın batısında¹²⁹.

Ankuwa'nın illa da Alishar'da aranması gerektiği kesin olmadığından ve başka bir yer de gösterilemediği gerçeği karşısında, metinlerin verdiği bilgiler ışığında önce şu genel bilgileri tesbit etmek yararlı olacaktır:

1 — Ankuwa dar anlamdaki Hitit bölgesinde aranmalıdır.

2 — Ankuwa'nın yukarda sayılan yapıların konumu için uygun bir yerde bulunması gerekir.

3 — Çok sayıda kışlaları ve müstahkem mevkipleri olması gerekir.

4 — Ulaşımı kolay ve önemli askeri yolların geçtiği bir yol üzerinde olmalıdır, çünkü Ankuwa'da AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bayramı kutlanırken "beş yol kavşağındaki tapınaklar"dan söz edilmektedir (I-NA V KASKAL É^{MES} DINGIR^{MES}).¹³⁰

5 — Bir karargâh kenti olması nedeniyle, iyi korunmuş, sulak ve yeterli gıda maddelerini sağlayan bereketli topraklar üzerinde bulunması gerekir. Bir cins yağmur duası olarak yorumlanması gereken "Yağmur Bayramı"nın gösterdiği gibi, Ankuwa'nın hinterlandının büyük çapta bir tarım bölgesi olması gerekir. Bundan dolayı J. Lewy'nin Alishar'daki Asurlu kolonistlerin tarımla uğraşmış oldukları görüşü yabana atılmamalıdır¹³¹.

6 — Hiç bir zaman düşman, özellikle Kaška işgaline uğramamış olması nedeniyle Hattuša'nın güneyinde ve Hattuša - Kaniş hattının batısında yer almış olması gerekir.

---

doğusuna yerleştirmektedir ki, bu da Hattusa'dan olan 3 günlük mesafe için oldukça uzak düşmektedir. *Forlanini* Alishar Höyüğü'ne de Şanaḫuitta'yı koymaktadır.

¹²⁵ H. G. Güterbock, *JNES* 20 (1961) 92.

¹²⁶ L. L. Orlin, *Assyrian Colonies in Cappadocia* (1970) 75.

¹²⁷ V. N. Chačatryan, *Vostočnye Provincii Čettskoj Imperii (Voprosy Toponomiki)* (1971) 11.

¹²⁸ F. Cornelius, *Anatolica I* (1967) 72.

¹²⁹ Cornelius, *Geschichte der Hethiter* (1973) 82.

¹³⁰ KUB XI 27 VI 5.

¹³¹ Krş. Orlin, *op. cit.* s. 174.

7 — İlerde Ankuwa kazıldığında, III. Hattuşili - Puduhepa devrinden kalma yangın izleri bulunmalıdır.

Ankuwa'nın lokalizasyonu ile ilgili diğer ipuçlarını da aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1 — *aniyatt-* denilen “*kurban malzemesi*”nin Hattuşa'dan Ankuwa'ya götürülmesi sırasında ikisi de hapax olan Imralla ve Hupigašša kentlerinde birer kez gecelendikten sonra üçüncü gün Ankuwa'ya varılmaktadır:

“*Kâhyaların evinin kurban malzemesi Hattuşa'dan Ankuwa'ya giderken, çömlekçi de onunla birlikte gider. Kurban malzemesi yolda iki kez geceler. İlk günü Imralla'da uyur, ertesi gün ise Hupigašša'da uyur. Üçüncü gün Ankuwa'ya varırlar (ve) Ankuwalılar orada [ ] meşaleyi ya[karlar]*”¹³².

Bundan dolayı Ankuwa'nın Hattuşa'ya 90-100 klm. bir uzaklıkta olması gerekir.

2 — Zippalanda'ya bir günlük uzaklıktadır¹³³.

3 — Zippalanda yakınında yer alan Dağa ve Pişkurunuwa dağlarından da pek uzakta değildir¹³⁴. AN.TAĦ.ŞUM^{SAR} bayramının 37. gününde kral Dağa dağında gerekli ayin ve merasimleri yaptıktan sonra aynı gün, anlaşılan dağ koşullarına daha çok elverişli hafif arabadan (^{GI}Şhulukanni-) inip, genellikle “*savaş arabası*” olarak tercüme edilen ve savaş arabalığı dışında düz ve uzun yollarda binek arabası olarak da kullanılan başka bir arabaya (^{GI}ŞGIGIR) binerek Ankuwa'ya varmaktadır¹³⁵. Bundan dolayı Ankuwa'nın Dağa dağına ve dolayısıyla Zippalanda'ya bir günden az bir uzaklıkta bulunması gerekir. Bir arazi bağış belgesinde¹³⁶ “*Ankuwa evi*”nden sonra (É^{URU} Ankuwa) Şithana dağı ve bu dağın çevresinden söz edilmesi, Şithana dağının da Ankuwa civarında yer aldığını gösterir. Bundan dolayı Dağa veya Şithana dağlarından birisini, Ališar çevresine hakim olan Sümrük Sivrisi¹³⁷ ile eşitlemek gerekecektir.

¹³² KUB XXV 28 Vs. I 1 vd.

¹³³ KBo X 20 IV 14 vd.; XX 4 Vs. 3; XXIV 112 + Rs. 10 vd.; KUB XX 96 Vs. III 14 vd.; XXXVI 124 Vs. 12 vd.

¹³⁴ KBo X 20 IV 5 vd.; XXIV 112 + Rs. 2 vd.; KUB XX 96 Vs. III 12 vd.

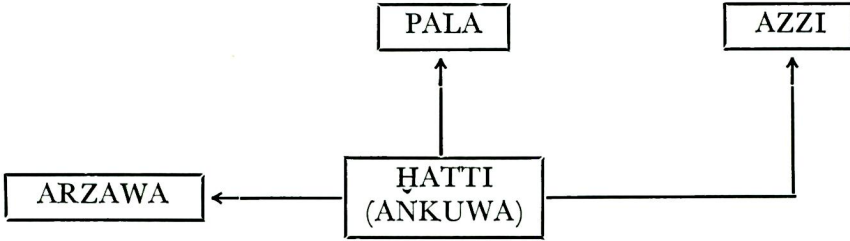
¹³⁵ KUB XX 96 Vs. III 12 vd.

¹³⁶ LS Nr. 3 Rs. 27; 4 Vs. 3 vd. = H. G. Güterbock, *SBo I (1940) 77 vd.*; K. K. Riemschneider, *MIO 6 (1958) 360 vd.*

¹³⁷ K. Bittel, *Die Hethiter (1976) 57.*

4 — II. Murşili'nin yıllıklarına göre Ankuwa, Arzawa, Pala ve Azzi ülkelerine kolayca ulaşılabilen önemli askeri yollar üzerinde bulunmalıdır¹³⁸:

5 — Bazı metinlerde Katapa¹³⁹, Lalanda¹⁴⁰, Arinna¹⁴¹, Kuli(w)uşna, Tameniga¹⁴², Tawiniya¹⁴³ ve Şalampa ile yanyana geçmesi, bu kentlerin Ankuwa'ya yakın olduğunu gösterebilir. Aynı şekilde metinlerden Hattita, Hanhana, Harranaşsa, Hupigaşsa, Hurma, Imralla, Pi/uşkurunuwa dağı, Şamuha, Dağa dağı, Tuşuppiya, Durmitta, Tuwanuwa, Zalpa, Zippalanda ve Zişparna ile olan yakın ilişkisi, coğrafya araştırmaları için bir ipucu vermemektedir, çünkü bu yer adlarından bir çoğunun yeri bilinmemektedir. Bundan başka coğrafya araştırmalarında sık sık kullanılan listeler, örneğin KBo IV 13; KUB VI 45 (paralel metin 46); XIV 13 v. s., yanılıcıdır, çünkü oralarda sayılan kentler düz bir hat üzerinde olmayıp, sistemsiz olarak sıralanmaktadır.

Sonuç olarak Ankuwa'nın, pek kesin olmamakla birlikte, Yerköy yöresinde veya onun doğusunda Deliceirmak - Boğazlayan Suyu vadisinde ve hatta Alişar bölgesindeki Kanak Su vadisinde aranabileceği, yukarıda kısaca değindiğimiz güçlüklerin ışığı altında, Orta Anadolu'da henüz araştırılmamış binlerce höyük arasında Ankuwa illa da şurasıdır diye kesin bir sonuç çıkarılamayacağı anlaşılmaktadır.

¹³⁸ II. Murşili'nin Ankuwa'da dört kez kışlamasından çıkarılan genel sonuç, bk. yukarıda s. 445 ve a. n. 77.

¹³⁹ KBo XIII 214 IV? 15 vd.; krş. Katapa'da Katahha kültü KUB XXXII 92 Vs. 5.

¹⁴⁰ KUB XIX 23 Rs. 10 vd.

¹⁴¹ KUB XXI 24. 10 vd.

¹⁴² KUB XXVII 1 Vs. II 48 vd.

¹⁴³ KBo IV 13 Vs. I 20 vd.

ANADOLU SELÇUKLULARI DEVRİNDE ANADOLU BACILARI (Bacıyan-i Rum) ÖRGÜTÜNÜN KURUCUSU FATMA BACI KİMDİR?

Dr. MİKÂİL BAYRAM

Aşık Paşa-Zade (886/1481) “Tarih-i Ali Osman” adlı eserinde Anadolu Selçukluları devrinde Türkmenler arasındaki sosyal zümreleri “Gaziyan-i Rum” (Anadolu Gazileri), “Ahiyan-i Rum” (Anadolu Ahileri), “Abdalan-i Rum” (Anadolu abdalları) ve “Bacıyan-i Rum” (Anadolu Bacıları) diye dörde ayırmıştır¹. Burada üzerinde duracağımız “Bacıyan-i Rum” tabirinden Anadolu Selçukluları devrinde Türkmen erkeklerin mensup olduğu, Ahi Teşkilâtı diye bilinen ve Aşık Paşa-Zade ’nin “Ahiyan-i Rum”² olarak adlandırdığı teşkilâtın yanında gene Aşık Paşa-Zade’nin “Bacıyan-i Rum” diye adlandırdığı, o günün toplumunda Türkmen kadınların kurduğu bir başka teşkilâtın bulunduğu anlaşılmaktadır.

Aşık Paşa-Zade’nin “Bacıyan-i Rum” diye adlandırdığı bu zümre üzerinde ilk defa Alman müsteşrik Franz Taeschner durmuştur. Franz Taeschner o günün toplumunda kadınların bir teşkilât kurmuş olmalarını o kadar imkânsız görmüştür ki, bunun bir istinsah hatası veya bir yanlış anlama sonucu Aşık Paşa-Zade tarafından ortaya

¹ Adı geçen eser (İstanbul 1332, s. 205). Burada Ahi ve Bacı kelimeleri Türkçe, Abdal ve Gazi kelimeleri Arapça olup, Farsça olarak çoğul kılınmışlardır.

² Ahi kelimesi yazılış ve kullanılış bakımından Arapça olup, “Kardeşim” demektir. Ahi Teşkilâtı’nın erkek olan mensupları birbirlerine Ahi (Kardeşim) diye hitap ettikleri için teşkilat mensubu kişilere “Ahi” dendiği bilinmektedir. Fakat son zamanlarda Ahilik üzerinde yapılan araştırmalarda bu kelimenin Kaşgarlı Mahmud’un (467/1074) “Divanu lugat it-Türk”ünde (İstanbul 1933, s. 84) “Cömert ve Yiğit” anlamına gelen “Akı” kelimesinden gelmiş olabileceği öne sürülmüştür. Bk. F. Taeschner, İslâm Ortaçağında Fütuvvet, İktisat Fak. Mec., İstanbul 1955, XV, 18; C. Cahen, Sur les Traces des Premiers Akhis, Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s., 81-91. Gerçekten de “أَقِي” ve “أَقِي” şeklinde imlâ edilen bu kelimenin Arapça’da bu teşkilât mensuplarını ifade eden “Feta” (Cömert ve Yiğit) kelimesine karşılık olarak kullanılmış olması, sonraları yerini Arapça’nın “أَخِي” (Kardeşim) kelimesine bırakmış olması mümkün görünmektedir.

atılmış olduğunu kabul etmiştir. Ona göre “Hacıyan-i Rum (Anadolu Hacıları) veya “Bahşiyân-i Rum” (Anadolu Sihir-bazları veya Ruhânîleri) tabirleri³ bir istihnas hatası sonucu “Bacıyan-i Rum” olarak yazılmış olabilir.⁴ Böyle olunca o devirde Anadolu’da hacı olmuş Türkmenlerin bir örgüt kurmuş olmaları ve bunlara “Hacıyan-i Rum” denmiş olması veya çok eskiden beri Türkler arasında Sihirbazlıkla meşgul olan ve kendilerine “bahşı”⁵ denilen kimselerin Anadolu’da faaliyet göstermiş ve bir örgüt oluşturmuş olmaları imkân dahilinde görülmüş oluyor. Zeki Velidi Togan da F. Taeschner’in bu iki görüşünden ikincisini benimsemiştir⁶.

İlk defa Fuad Köprülü Aşık Paşa-Zade’nin “Bacıyan-i Rum” diye adlandırdığı zümre hakkında verdiği bilgileri Bektaşî rivayetlerle ve başka kaynaklarla da te’yid ederek F. Taeschner’in öne sürdüğü iddaların hiçbir suretle varid olmayacağını ve gerçekten Anadolu Selçukluları devrinde ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşu döneminde Türkmen kadınların mensup oldukları bir teşkilâtın mevcudiyetine dikkatleri çekmiştir⁷. Ancak Fuat Köprülü bu teşkilâtın mahiyeti ve faaliyetleri hakkında açık bir görüş ortaya atmamıştır. Bu ismin üyeleri kadınlardan müteşekkil olan bir sofî zümresinin (Kadınlara mahsus bir tarikat) adı olabileceği ihtimali üzerinde de durmakla beraber bu konuda daha kuvvetli bir ihtimal olarak da şöyle demektedir: “Acaba Aşık Paşa-Zade Bacıyan-i Rum ismi altında Uc Beyliklerindeki Türkmen kabilelerin müsellah ve cengâver kadınlarını mı kastediyor? Şimdilik akla en yakın gelen te’vil bu görünüyor”⁸.

³ “Bahşı” Türkçe veya Moğalca bir kelime olup, burada Hacı kelimesi gibi bu kelime de farsça çoğul eki ile çoğul kılınmıştır.

⁴ F. Taeschner, *Futuvva - Studien, Islamica*, V, 1932, s. 294-295.

⁵ “Bahşı” (بخشی) İslâm’dan önceki çağlarda Türkler arasındaki Ruhbanları ifade eder. Arapçası “Murtaz” (مرتاض) dır. Kendilerinden birtakım harikuladelikler zuhur eden bu Bahşiler, bu san’atları ile halkı kendilerine bağlamaktaydılar. Cendli Muayyed ud-Din’in (700/1300) anlattığına göre VI (XII). asırda Hitay’dan Maverâünnehr’e gelen bir Bahşı Müslüman halk üzerinde de etkili olmuş, meşhur sofî Mevd ud-Din-i Bağdadî (613/1215) ve etrafındakiler o bahşı ile mücadelede acze düşmüşlerdir. Geniş bilgi için bk. Nafhat ur-ruh ve Tuhfet ül-futuh, Bursa Eski Eserler Ktp. (Hüseyin Çelebi Kısmı), nr. 1183, yp 40^b-42^b.

⁶ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 496.

⁷ Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972, s. 159-161.

⁸ Aynı Eser, s. 160-161.

Merhum Fuad Köprülü'nün bu incelemesinin üzerinden 40 yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen⁹ "Bacıyan-i Rum" hakkında bugüne kadar hiçbir araştırma yapılamamış ve F. Köprülü'nün bu konuda yazdıklarına hiçbir şey ilâve edilememiştir. Anadolu Ahi Teşkilâtı'nın kurucusu olarak bilinen ve tam adının Şeyh Nasir ud-Din Ebu'l-Hakayık Mahmud b. Ahmed el-Hoyi (659/1261) olduğunu tesbit ettiğimiz Ahi Evren üzerinde yaptığımız araştırma ile hakkında efsanevi ve menkıbevi bilgilerin dışında hiçbir şey bilinmemesine rağmen gerçek şahsiyetini ve 20 kadar Farsça eserini ortaya çıkarmış bulunuyoruz¹⁰. İşte bu çalışmamız esnasında Anadolu Bacıları Teşkilâtı'nın Ahi Evren'in zevcesi ve hocası Evhad ud-Din Hamid el-Kirmani'nin (635/1238) kızı Fatma tarafından kurulduğunu ve bu teşkilâtın mahiyetini büyük ölçüde vuzuha kavuşturduğumuz gibi, bazı sınıai, askeri, sosyal ve kültürel faaliyetlerini de aydınlatmış bulunuyoruz. Ancak burada bu teşkilâtın kurucusu olduğunu tesbit ettiğimiz Fatma Bacı'yı tanıtmayı hedef edindik.

FATMA BACI

Aşık Paşa-Zade Anadolu Selçukluları devrinde Anadolu'daki sosyal zümrelerden birinin de kendi tabiriyle "Bacıyan-i Rum", yani Anadolu Bacıları olduğunu haber verdikten sonra Hacı Bektaş'ın (669/1271) Bacılara yakınlığından ve bu bacıların ileri gelenlerinden olduğu anlaşılan "Hatun Ana"ya bağlılığından da söz etmektedir. Ezcümle Hacı Bektaş'ın gizli ilim ve kerametlerini bu Hatun Ana'ya gösterdiğini, nesi varsa ona emanet ettiğini bildirmektedir. Abdal Musa ile de ilgisi bulunduğunu belirttiği Hatun Ana'nın Hacı Bektaş'ın ölümünden sonra mezarını yaptırdığını da yazmaktadır¹¹. Hacı Bektaş'ın Menakıb-name'si olan "Velayet-name"de

⁹ Fuad Köprülü, Anadolu Bacıları meselesini ortaya attığı "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu" adlı eserini ilk defa 1934 yılında Fransa'da konferans olarak irad etmiştir. 1935 yılında da kitap halinde neşredilmiştir. 1959 da Türkçe'ye tercüme edilerek Türk Tarih Kurumu yayımları arasında yayımlanmıştır.

¹⁰ Henüz neşretme imkânı bulamadığımız Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud el-Hoyi ve hocası Evhad ud-Din Hamid el-Kirmani hakkında çalışmamızın özetini Türk Kültürü dergisinde (Sayı, 191, s. 658-668) neşretmiş bulunuyoruz. Ayrıca Ahi Evren ile Sadr ud-Din Konevi'nin birbirilerine yazdıkları mektuplar hakkındaki makalemizi de (Tarih Dergisi, İstanbul 1979, s. 11-28) neşretmiş bulunuyoruz.

¹¹ Tarih-i Âl-i Osman, s. 205.

de bu Bacı'nın adı "Fatma Bacı", "Fatma Ana", "Kadıncık Ana ve "Kadıncık" olarak sık sık geçmiştir.¹² Vilayet-name'de Fatma Bacı veya Kadıncık Ana hakkında Aşık Paşa-Zade'nin söyledikleri aynen geçmekte, fazla olarak şu bilgiler de bulunmaktadır: Fatma Bacı erenler ve dervişlerin saygı gösterdiği, Hacı Bektaş'ın sık sık ziyaret ettiği ve saygı duyduğu yaşlı bir kadındır. Bu yüzden de kendisine Kadın Ana dediği muhakkaktır. Bu yaşlı Ana'nın Erenler meclisine girdiği, Bazan Erenlere sofraya düzduğu, misafirleri ağırladığı, Sivrihisar'lı Nur ud-Din'in kızı olup, bilahare Sulucakarahöyük'e yerleştiği, babasından kalan servetini Erenler yolunda harcadığı, fakir düşünce de Hacı Bektaş'ın kendisine para mal verdiği, sonradan İdris adında biriyle evlenerek bu evlilikten yedi oğlanın dünyaya geldiği anlatılmaktadır. Ayrıca Kırşehir Emiri Nur ud-Din Caca ile siyasî mücadelesi de -mahiyeti açıklanmaksızın- hikâye edilmektedir.

Şüphesiz burada Fatma Bacı hakkında verilen bilgilerin bazıları hayal mahsulü şeylerdir. Ezcümle babasının Sivrihisar'lı Nurud-Din olması, son evliliğinden yedi erkek çocuğunun olması gibi... Fakat gerçek olan şu ki, Hacı Bektaş'ın Menakıb-name'si, Hacı Bektaş'tan 200 küsur yıl sonra derlenmiş olmasına rağmen¹³ Fatma Bacı'nın hatırası Bektaşî menkıbelerinde yaşamış ve hürmetle yadedilmiştir. Hacı Bektaş ve çevresi ile ilgisi anlatılan bu Fatma Bacı'nın -Fuat Köprülü'nün de anlattığı gibi¹⁴- Aşık Paşa-Zade'nin bahsettiği "Hatun Ana" olduğu gayet açıktır. Bektaşî geleneklerinde daha çok "Kadıncık Ana" diye anılan ve esas adının Fatma olduğu anlaşılan bu Bacı kimdir? Burada bu Bacı'nın hayatı ve kurmuş olduğu Bacılar Teşkilâtı üzerinde durmamız imkânsızdır. Bu bakımdan burada sadece bu Fatma Bacı'nın Ahi Teşkilâtı'nın kurucusu Ahi

¹² Firdevsi-i Rumi, Menakıb-ı Hacı Bektaş-i Veli (Velâyet - name), Nşr. ve Trc. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958.

¹³ Menakıb-ı Hacı Bektaş-i Veli'yi neşr ve tercüme eden Abdülbaki Gölpınarlı gayet müdellel bir şekilde bu Menakıb - name'nin Firdevsi-i Rumi adında biri tarafından 1481-1501 milâdî tarihleri arasında te'lif edildiğini tesbit etmiştir. Biz bu Menakıb - name'nin başlangıçtan itibaren birbiriyile mücadele halinde bulunan Bektaşîler ile Mevlevîleri barıştırmak ve aralarındaki münazaayı gidermek maksadıyla Firdevsi-i Rumi'ye yazdırıldığını tahmin ediyoruz. Bu ise, Mevlevî mefkuresinin Osmanlılara hululunun başlangıcıdır. Fatma Bacı hakkında Velâyet - name ile Tarih-i Âl-i Osman'ın kaynağının Bektaşî gelenek ve rivayetleri olduğunu da burada kaydetmiş olalım.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. 160.

Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud el-Hoyi'nin zevcesi olduğunun isbatına çalışılacaktır.

FATMA BACI KİMDİR?

Şeyh Evhad ud-Din Hamid el-Kirmani'nin (635/1238) VII (XIII). asrın son çeyreği içinde te'lif edilen "Menakıb-name"sinden de¹⁵ öğrendiğimize göre, bu Türk asıllı seyyah sofinin küçükken

¹⁵ Tam adı Evhad ud-Din Hamid b. Ebi'l-Fahr el-Kirmani'dir. (Bk. İbn ül-Arabi, Futuhat ül-mekkiye, Bulak 1893, I, 165). Menakıb - namesi'ne göre Kirman Selçukluları sultanı Turan Şah'ın oğlu olup, 563 (1168) de doğmuştur. Tahsilini Bağdad'ta ikmal ettikten sonra bir süre "Hakkakiye" medresesinde müderrislik yapmıştır. Bağdad meşayihinden Rukn ud-Din-i Sucasî'ye (608/1211) intisab ederek Tasavvuf yoluna girmiştir. Seyyah bir sofi olarak tanınan Kirmani, İran, Kafkasya, Anadolu, Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz'ın birçok şehir ve kasabasında bulunmuştur. Birçok yerlerde Devlet adamı ve Sultanlardan hürmet gören Evhad ud-Din, Anadolu'da da I. Gıyas ud-Din Keyhusrev ve oğulları İzz ud-Din Keykavus ve Ala ud-Din Keykubad ve bu sultanların birçok emirlerinden saygı görmüştür. Gittiği her herde coşkun va'z ve şiirleri ile müessir olmuş ve etrafına müritler toplanmıştır. Birçok şehir ve kasabaya temsilci (Halife) koymak suretiyle meslek ve meşrebini yaymıştır. Türkçe olarak sohbet ettiği için Türkmenler arasında çok müessir olan Kirmânî'nin Anadolu'da yaygın bir nüfuzu vardı. Anadolu'da Ahi Teşkilâtının kurucusu olarak bilinen Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud'un hocası ve şeyhi olan Evhad ud-Din (Bk. Metali'ul - iman, Konya Yusufâğa Ktp. nr. 4866, yp. 1^a) Abbasî Halifesi en - Nasir li-Dinillah tarafından damadı olan Ahi Evren ile birlikte Anadolu'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. 635 (1238) yılında Bağdad'da ölen Şeyh Evhad ud-Din'in (Bk. Kazvîni, Âşâr ul-bilad, Beyrut 1389/1956, s. 248; Hidayet, Riyaz ül-ârifin, Tahran 1344, s. 47-48) bilinen tek eseri Rubailer olup ölümünden sonra damadı Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din tarafından tasnif edilerek neşredilmiş olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. (Bk. Fevaid-i Şeyh Evhad ud-Din-i Kirmânî, Ayasofya Ktp. nr. 2910, yp. 6).

Evhad ud-Din, kendisine muhalif olanlar tarafından "İbahi" ve "Şahid-baz" diye tanıtılmıştır. Ona Muarız olanların başında Mevlânâ Celâl ud-Din ve Hocası Şems-i Tebrîzî gelir. (Bk. Eflâkî, Menâkıb el-arifin, Ankara 1959-1961, I. 439-440; Câmî, Nafahat ül-üns, İstanbul 1279, s. 660-663 ve 671-674; H. Mustavfi Tarih-i güzide London 1328/1910, I, 788). Sadr ud-Din Konevî'nin talebelerinden Mueyyed el-Cendî, Nafhat ur-ruh ve tufhet ul-futuh adlı eserinde (Bursa Eski Eserler Ktp. -Hüseyn Çelebi Kısmı- nr. 1183, yp. 122) Kirmânî'nin kendisine itiraz edenlere verdiği cevabı nakletmektedir.

Evhad ud-din-i Kirmani hakkında geniş bilgi için bk. Menakıb-i Şeyh Evhad ud-Din Kirmânî. B. Feruzanfer, Evhad ud-Din hakkında geniş bir önsözle bu eseri Nafiz Paşa (Süleymaniye) Ktp. 1199'daki nüshasına dayanarak neşr etmiştir. Yazarı bilinmeyen bu eserin Gelibolulu Muhyi-d-Din tarafından yapılan tercümesinin bilinen tek nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Ktp. nr. 2016'dadır.

çok yaramaz olan, bu yaramazlığı ile babasına sabır riyazeti yaptıran Fatma adında bir kızı vardır¹⁶. 640(1243) Köseadağ yenilgisinden sonra Sivas Moğol Ordusuna teslim edilmişti¹⁷. Sivas'ı aldıktan sonra Kayseri'yi kuşatan Moğollar'a karşı Kayseri'deki Ahiler (Futuvvet ehli) şehri müdafaaya karar vermişlerdi. İbn Bibi'nin anlattığına göre, şehri, sur içinde bulunan Dabbağlar çarşısındaki Ahiler koruyordu. Bu yüzden savaşın şiddeti Dabbağlar çarşısı tarafındaki sur çevresinde toplanmıştı. Bir kısım Ahiler de Erciyes Dağı eteğindeki Battal mecredi civarında pusu kurmuş, sur çevresine yerleştirdikleri mancınıklarla surlarda gedik açmaya çalışan Moğol Askerlerine akınlar düzenliyorlardı 15 gün kahramanca şehri müdafaaya ettiler. Moğolların kuşatmayı kaldıracakları bir sırada, Kayseri İğdişbaşı'sı (Muhafız) Ermeni asıllı mühtedinin Moğol Ordusu komutanı Baycu ile gizlice anlaşması ve şehrin durumu ve müdafa taktiğini düşman tarafına bildirmesi sonucu Moğollar şehre girmeye başladılar. Kayseri'yi koruyan Ahileri kâmilan kılıçtan geçirdiler. Çok sayıda genç kız ve kadınları tutsak edip götürmüşler, şehri de yakıp yıkmışlardı¹⁸. İşte bu olay Anadolu Ahiliği için bir felâket olmuştur.

Yukarıda bahsi geçen "Menakıb-i Şeyh Evhad ud-Din-i Kirmani" den öğrendiğimize göre, Evhad ud-Din-i Kirmani'nin kızı Fatma bu savaşta Moğollar'a esir düşmüştür¹⁹. Evhad ud-Din-i Kirmani'nin ölümünden beş sene sonra vuku bulan bu olay esnasında Kayseri'de ikamet etmekte olduğu anlaşılan bu Fatma'nın, Anadolu'da Dabbağların piri olarak bilinen Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud'un zevcesi olduğu bazı karinelerle ortaya çıkmaktadır. Şöle ki:

¹⁶ Menakıb-ı Şeyh Evhad ud-Din Kirmânî, s. 68. Kirmânî'nin Âmine adında bir kızı da Ahlat'da Vezir İmağ ud-Din'in oğlu ile evli idi. Daha sonra kocasından boşanan Âmine Hatun Şam'da yerleşmiştir. (Bk. Aynı eser, s. 58-64). Huseyn-i Kerbelâî (996/1588) "Ravzat ul-cinan"ında (Tahran 1349, s. 60) Evhad ud-Din-i Kirmânî'nin Nahcivan'da bir oğlu bulunduğunu bunun, soyundan bilginlerin kendi zamanında mevcut olduklarını bildirmektedir.

¹⁷ İbn Bibî, el-Evamir ul-alâiyye (Tıpkıbasım), Nşr. A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 527-528; Anonim Selçuk Tarihi (Tıpkıbasım), Nşr. F. Nafiz Uzluk Ankara 1952, s. 49 Ayrıca Krş. O. Turan Selçuklular zamanında Türkiye, İstanbul, 1971, s. 438-440.

¹⁸ İbn Bibî, s. 527-531; Ebu'l-Ferec, Tarihi, Trc Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950, s. 542; Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 440-441.

¹⁹ Menakıb-ı Şeyh Evhad ud-Din-i Kirmânî, s. 71. Evhad ed-Din 635 (1238) de Bağdad'da öldüğü halde (Asar ul-bilad, s. 248) kızı Fatma'nın 640 (1243)'da Kayseri'de ikamet ettiği, onun burada evli olduğunu gösterir.

Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud'un 602(1205) yılında Hocası Evhad ud-Din-i Kirmani ile birlikte Anadolu'ya geldiğini tesbit etmekteyiz²⁰. Gene bazı kayıtlar onun 603 (1206) yılında da Kayseri'ye yerleşerek burada bir Dabbağ (Dericilik) atölyesi kurduğunu ortaya çıkarmaktadır²¹. Yukarıda İbn Bibi'nin, Kayseri'nin Moğollar tarafından muhasara edilmesi sırasında şehrin, surlar içinde bulunan Dabbağlar çarşısındaki Ahilerle, Erciyes Dağı eteğindeki Battal Mescidi civarında pusu kuran Ahiler tarafından müdafaa edildiğini haber verdiğini kaydetmiştik. İşte "Menakıb-i Şeyh Evhad

²⁰ I. Gıyas ud-Din Keyhüsrev 601 (1204) yılında ikinci defa tahta geçince, Sadr ud-Din Konevi'nin babası olan hocası Mecd ud-Din İshak'ı Cülusunu bildirmek için Bağdad'a göndermiştir. Bu Sultan'ın İslâm Dünyasında Futuvvet Teşkilâtını yeniden organize eden en-Nasır li-Dinillah ile siyasi ittifak kurduğu gelişen olaylardan anlaşılmaktadır. Mecd ud-Din İshak o yıl Hacca da gitmiş, Bağdad üzerinden 602 (1206) de Anadolu'ya dönüşünde başda Muhyi'd-Din İbn ul-Arabî ve Evhad ud-Din Kirmânî olmak üzere birçok bilgin ve mutasavvıfları Anadolu'ya getirdiği oğlu Sadr ud-Din'e intikal eden kitapların "Kıraat ve Sema" kayıtlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Ebu Ca'fer Muhammed el-Berzai (Ravzat ul-muridin'in sahibi ve Baba İlyas'ın hocası) de bu tarihte Anadolu'ya gelmiştir. (Bk. Dumenba' berayi Futuvvet, Rahnûma-i kitab, XVI, 413. Ayrıca Bk. Nafahat ül-üns, s. 409-410; N. Keklik, Muhyiddin İbn ul-Arabî, İstanbul 1966, s. 152; A. Ateş, İbn ul-Arabî, İslâm Ansiklopedisi, V, 538-540). Ebu Bekr Niksari'nin de bu tarihte Anadolu'ya geldiğine dair bir haber vardır. (Bk. Fustad ul-adale fi kavaid is-saltana, Nşr. O. Turan, Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 559). Anadolu'ya gelmeden önce hocası Evhad ud-Din ile Bağdad'da tanışan Ahi Evren'in de 602 (1205) yılında hocasıyla birlikte Anadolu'ya geldiği kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Ahi Evren 618 (1221)'de Konya'da ölen Fakih Ahmed'i tanımaktadır. (Bk. Ahi Evren'in Konevi'ye Mektubu, Mevlânâ Müzesi Ktp. nr. 113^a) Onun tarafından kurulduğu bilinen Ahi Teşkilâtı'nın 613 (1216) yılından önce Kayseri'de mevcut olması (Bk. C. Cahen, Sur les Traces des Premiers Akhis, Köprülü Armağanı, s. 83). Ahi Evren'in 602 (1205) yılında hocası Evhad ud-Din Hamid el-Kirmani ile Anadolu'ya geldiği rahatlıkla kabul edilebilir.

²¹ Bazı Ahi Şecere - name'lerinde Ahi Evren'in 803 (1400) yılında Kırşehir'de Dabbağ atölyesi kurduğu yazılıdır. (Bk. Kırşehir Turizm Derneğinin'deki 5 nolu Şecere - name) Ahi Evren'in 659 (1261) öldüğü kesin olduğuna göre, 803 (1400) tarihinin 603 (1262) den tahrif edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Ayrıca İbn Bibi'den (s. 527-528) de bu ilk Dabbağ atölyesinin Kırşehir'de değil, Kayseri'de olduğu anlaşılmaktadır. Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Kırşehir'e yerleşmesi Şems-i Tebrizi'nin öldürüldüğü tarih olan 645 (1247) yılından sonradır. Diğer taraftan 613 (1216) yılında hayatta olan Kayserili Ahi Emin ud-Din diye birinin adının (Bir Vakfiyeye imza atmış olarak) bize ulaşması, (Bk. Sur les Traces des Premiers Akhis, Köprülü Armağanı, s. 83) Ahi Teşkilâtı'nın bu tarihten önce Kayseri'de kurulmuş olduğunu ortaya koymaktadır.

ud-Din-i Kirmani''den de öğrendiğimize göre, Evhad ud-Din-i Kirmani, Anadolu'da bulunduğu dönemlerde çoğunlukla Kayseri'de bulunur ve sık sık Erciyes Dağı eteğindeki Battal Mescidi'ne²² gider, Külâh-duzlar Mahallesi'nde Dabbağlar Çarşısındaki mescid ve zaviyeye bitişik; bir kapısı mescide, bir kapısı da dışarıya açılan evde (ehl-i haremi bulunduğundan) ikamet ederdi²³.

Bu bilgileri veren adı geçen menakıb-namenin yazarı ya o dönemde (VII/XIII. asrın sonları) Türkmenlere karşı sürdürülen siyasî baskılardan dolayı veya bilemediğimiz başka sebeplerden ötürü eserinde Türkmen Şeyhlerin adını zikretmemiştir²⁴. Bu sebeple Debbağlar çarşısındaki bu ev ve zaviyenin kime ait olduğunu da belirtmemiştir²⁵. Yazarın bu tutumundan adı geçen ev ve zâviyenin bir Türkmen şeyh'e ait olduğu ortaya çıkıyor. Evin, Debbağlar çarşısındaki tekkeye bitişik olması (ki bir kapısı da mescid ve tekkeye açılmaktadır) ev ve zâviyenin asırlarca Debbağların pîri ve Anadolu Ahilîği'nin kurucusu olarak bilinen, esas adı şeyh Nasîr-ud-Din Mahmûd b. Ahmed el-Hoyî olan Ahî Evren'e ait; evde bulunan

²² Danişmend Oğulları zamanında yapılmış olan bu Mescid, halen mevcut olup, Erciyes Dağı eteğinde Hacılar Nahiyesine giden eski yolun üzerindedir. Evhad ud-Din-i Kirmânî burada i'tikâfa çekilirdi. Türkmenler arasında Kâmil-i Tebrizî diye anılan Şems-i Tebzihizi ile bu mescidde buluşmuşlardı. (Bk. Menakib-i Evhad ud-Din-i Kirmani, s. 265). Gene bu mescidde i'tikâfa çekilmiş olan bir Türk Şeyh -ki, bazı karinelerle Hacı Bektaş-i Veli olduğu anlaşılmaktadır- ile görüşmüş ve bu Türk Şeyh Kirmani'den tefeyyüz etmiştir. (Aynı eser s. 81-82) Eratna Oğulları zamanında Kayseri'deki Köşk Medrese'nin Evhad ud-Din'in müridlerine tahsis edilmesi (Bk. Halil Edhem, Kayseriyye Şehri, s. 111, İstanbul, 1928), IX (XV). asırda da Kayseri ve çevresinde Kirmani'nin müridlerinin yaygın olduğunu göstermekte dir.

²³ Menâkıb-ı Şeyh Evhad ud-Din, s. 158.

²⁴ Aynı Eser, s. 81-82'de zikredilmeyen Türk şeyhinin Hacı Bektaş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı eserde (s. 132-135) gene adı verilmeyen bilgin (Dânişmend) Ahî Evren Şeyh Nasîrud-Din'dir. Çünkü burada anlatıldığına göre Fahrud-Din'i Razi'nin (606/1209) talebelerinden Tâc ud-Din Muhammed el-Urmevî (Bk. Âsâr-ül-Bilâd, s. 494-495; İbn Ebî Useybia, Tabakat ül-Etibbâ, Mısır, 1399/1882, II, s. 30) Bağdad'da bu Anadolu'lu bilgini Evhad ud-Din Kirmânî ile tanıştırmıştır. Hayatı boyunca Evhad ud-Din'e bağlılığı devam eden Ahî Evren de Fahrud-Din Râzi'nin talebesi ve bu zatın hemşehrisi (Azerbeycanlı) olması itibarıyla tanışıyor olmaları, dolayısıyla adı verilmeyen bu bilginin Ahî Evren olduğu kuvvetle muhtemel görünüyor. Gene aynı eserde (s. 76-79) göçebe bir Türkmen şeyhin adı verilmiştir.

²⁵ Aynı eser, s. 158.

Evhad-ud-Din Hâmid el-Kirmânî'nin ehl-i haremi ise, kızı Fatma olup, Ahî Evren'in karısı olduğunda şüpheye mahal kalmamaktadır²⁶. Hele Ahî Evren'in –yukarıda belirttiğimiz gibi– Debbağ olduğu ve debbağların piri kabul edildiğine dair tevâtür derecesine varan haberler yanında 603 (1206) yılında Kayseri'ye yerleştiğine dair bazı belirtilerin bulunuşu bu iddiamızı kuvvetlendirmektedir. Moğollar Kayseri'yi işgal ettikleri zaman Fatma bu evde bulunuyordu ve bu evde Moğollar'a esir düşmüş olmalıdır²⁷. Ahi Evren ise, 637 (1240) de vuku bulan Sa'd ud-Din Köpek olayı ile, II. Gıyas ud-Din Keyhüsrev'in ölüm tarihi olan 642 (1245) yılları arasında beş sene müddetle Konya'da tutuklu bulunuyordu²⁸. Bu yüzden Moğollar'ın Kayseri'ye girdikleri tarih olan 640 (1243) yılında Kayseri'de değildi. Böylelikle Moğollar'ın kılıcından kurtulmuştur. Şüphe yok ki, Debbağlar Çarşısında kılıçtan geçirilen ve esir edilen Ahiler, Ahi Evren'in müritleri ve arkadaşları, esir düşen genç kız ve kadınlar, kendi karısıyla arkadaşlarının kız ve karıları, yıkılan ve yakılan yerler Ahilerin evleri ve imalat atölyeleri, yağma edilen mallar onların malları idi.

Bu acıklı tablo Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud'u derin bir üzüntüye gark etmiştir. Bunun sonucu olarak karamsar, insanlardan özellikle zamanın insanlarından küskün, canından bezgin bir bilgin haline getirmiştir. I. Ala ud-Din Keykubad'a (618-634/1221-1237) sunduğu eserlerde gayet itibarlı, müreffeh, Sultan'ın ihsan ve iltifatlarına mazhar iken²⁹ hapisten çıktıktan hemen sonra Celâl

²⁶ Ahî Evren'in Evhad ud-Din-i Kirmânî'nin müridi olduğu ve ona şiddetli bağlılığı bulunduğu dair eserlerinde muhtelif kayıtlar bulunmaktadır. (Bk., Metali' el-İmân, Konya Yusufâğa Ktp., nr. 4866, yp. 1^a; Menâhic-i Seyfi, Bursa Hüseyin Çelebi Ktp., nr. 1184, yp. 64.^b) Ayrıca Evhad ud-Dinin vefatından sonra şiirlerinin Ahî Evren tarafından neşredilmesi onunla Ahî Evren arasında akrabalık bulunduğunu göstermektedir.

²⁷ Evhâd ud-Din-i Kirmanî 635 (1238) yılında Bağdad'da öldüğü halde kızı Fatma'nın 640 (1243) da Kayseri'de ikâmet etmesi onun burada evli olduğunu göstermektedir. “Menâkıb-ı Sadr ud-Din-i Konevî'nin yazarı Musâ Sadrî'nin Evhâd ud-Dinin mezarını Konya'da göstermesi (Esad ef. Ktp., nr. 1153, yp. 20^b), Evliya Çelebi'nin de Kayseri'de göstermesi (III, 179, 186) şüphesiz hayal mahsulüdür.

²⁸ Medh-i Fakr u zemm-i Dünyâ, Bursa, Hüseyin Çelebi Ktp., nr. 1184, yp. 180^b).

²⁹ Ahî Evren, Murşid ül-kifâye, Fatih (Süleymaniye) Ktp., nr. 5426, yp. 130^b, 131^a. Ahi Evren, Yezdân - şinaht, Ayasofya (Süleymaniye), ktp. nr. 4819, yp. 118^b.

ud-Din Karatay'ın isteği üzerine yazdığı "Medh-i fakr ve zemm-i dünya"³⁰ adlı eserinin önsözünde şöyle demektedir: "Onun (Karatay'ın) bu emrini uyulması gerekli bir vecibe olarak kabul ettim. Fakat düşündüm ki, beş seneden beri bir günah ve hatam olmaksızın feleğin okundan almış olduğum yara ve zamanın insanlarından gördüğüm zulüm ile iradem elden çıkmış, fikir hayatım yıkılmış, perişan bir gönül ve dağınık bir düşünce ile gönül sahipleri tarafından sevilen bir zorlukta ve zevk-i selimi olanların beğeneceği bir üslupta bir eser yazmayı imkânsız gördüm. Az kalsın azmim yıkılacak ve teşebbüsüm neticesiz kalacakken Allah'a yalvarmam ile ilâhî inâyet imdâdına yetiştii. Onun yardımına nail olunca bu işi başardım"³¹. Öteki eserlerinde de bazan insanların dedikodusundan çekinmekte³² ve Allah'a sığınmakta³³ bazan sabırsızlıkla Mehdi'yi beklemekte³⁴ bazan da devrinin yöneticilerinin zulüm ve adâletsizliklerini dile getirmektedir³⁵. Bu yüzden ölünceye kadar Moğol Emperyalizmi ve Moğol yanlısı yönetimle mücâdele etmiştir. Karaman, Denizli, Niğde, Kırşehir'deki Türkmen hareketlerinin, hatta Osmanlı devletinin ortaya çıkışının temelinde Ahî Evren Şeyh Nasîr ud-Dîn Mahmud'un mücâdele azmi ve ihlâsı bulunmaktadır. Konuyu dağıtmamak için bu meseleyi kısa kesiyor ve gene Fatma Bacı'ya dönüyoruz.

Ahî Evren ile Evhad ud-Din Kirmânî arasında şeyh ve mürid ilgisini aşan bir yakınlık –ki, bir dâmâd ve kayınpeder ilgisidir –bulunduğu şundan da bellidir. Evhad ud-Din-i Kirmânî'nin vefatından sonra yakınlarından biri onun dağınık halde bulunan rubâilerini toplayıp, "Fevâid-i Şeyh Evhad ud-Din-i Kirmânî" adı altında konularına göre tasnif ederek bölümlere ayırmış olduğu (12 bab) adı geçen eserin 11 Şevval 730 (28 Temmuz 1330) tarihinde Burhan

³⁰ Mehd-i Fâkr u Zemm-i Dünya, yp. 180^b. Bu eser 'aslında Sühreverdî el-Maktul'un (587/1191)" Vasiyye"si olup Ahi Evren Celâl ud-Din Karatay'ın isteği üzerine ve kendi haline de uygun düştüğü için tercüme etmiş ve esere bu adı vermiştir.

³¹ Ahî Evren, Tabrisat ul-Mübtedî, Nuruosmaniye ktp., nr. 2286, yp. 30^a.

³² Eserin bir nüshası Bursa, Hüseyin Çelebi Ktp., nr. 1184, diğeri Fatih (Süleymaniye) ktp., nr. 5426 dadır.

³³ Tabsıra, yp. 10^b.

³⁴ Ahî Evren, Metali ul-İman, Konya Yusuf ağa ktp., nr. 4866, yp. 4^a.

³⁵ Ahî Evren Âgâz u Encâm, Bursa, Hüseyin Çelebi, ktp., nr. 1184, yp. 198^a.

b. Ömer el-Hâfız tarafından Aksaray'da istinsah edilen nüshasındaki önsözden öğrenilmektedir³⁶. Bu uzun önsöz dil ve üslûb bakımından Ahî Evren'in eserlerini okşadığı gayet rahat farkedilmekle beraber, Evhad ud-Din'in rubaileri "Fevaid" adıyla maruf ve mütedavil olmadığı halde Ahî Evren "Menahic-i Seyfî" adlı eserinde: "şu iki beyit Fevaid-i Şeyh Evhad ud-Din-i Kirmânî'den alınmıştır"³⁷ diyerek Kirmânî'nin rubailerini, Fevaid şeklinde adlandırmıştır. Bu durum da Evhad ud-Din'in ölümünden sonra onun rubailerini toplayıp tasnif ederek bir önsözle neşreden zatın Ahî Evren şeyh Nasir ud-Din olduğunu ortaya koymakta ve bu iki zat arasında Şeyh ve mürid veya talebe ve hoca münasebetini aşan bir yakınlık bulunduğunu göstermektedir. Bu yakınlık da – yukarıda belirttiğimiz gibi – ancak damad ve kayınpeder akrabalığı olabilir.

Ayrıca Ahi Evren eserlerinde bazan Evhad ud-Din'i "tek şeyh"³⁸, "yegâne şeyh"³⁹ şeklinde anarak ona aşırı bağlılığını göstermesi yanında, muhtelif eserlerinde Evhad ud-Din'den şahid olarak kullandığı şiirlerin miktarı yüzleri aşmaktadır. Bu da onlar arasındaki yakınlığı gösteren başka bir delildir.

Şimdi gene devrin bazı siyasi olaylarını hatırlatarak Fatma Bacı'nın esaretten dönüşünü ve Kırşehir'e, yani Ahi Evren'in yanına gidişini görelim:

İkinci Giyas ud-Din Keyhüsrev'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu ikinci İzz üd-Din Keykâvus geçti. İzz üd-Din tahta geçer geçmez babası zamanında tutuklanmış bulunan Ahîleri ve Babâî'leri serbest bıraktı⁴⁰. Nâib üs-Saltana olan büyük devlet adamı Celâl ud-Din Karatay, kardeşlerin taht kavgasını üçlü saltanat formülü ile giderdi. Ancak Karatay'ın 652 (1254) de ölümünden sonra IV. Rukn ud-Din Kılıçaslan Kayseri'ye çekildi ve

³⁶ Ayasofya (Süleymaniye) Ktp., nr. 2910, yp., 1^b-6^b.

³⁷ Hâlet Ef. ilâvesi (Süleymaniye) ktp., nr. 92, yp. 7^a.

³⁸ Tabsıra (Şahsî kütüphanedeki nüshası), yp. 9^b.

³⁹ Menâhic-i Seyfî, yp., 8^a.

⁴⁰ Ebu'l-Ferec, tarihinde (II, 537) bu serbest bırakılanların 12000 kişi olduklarını bildirir. Ancak Ebu'l-Ferec'in bunların Giyâs üd-Din ölünce değil de tahta geçince serbest bırakıldıklarını yazması tabîî yanlıştır. Çünkü Giyâs üd-Din'in saltanatı zamanında Bâbâî isyanları sebebiyle Bâbâîler, S. Köpek olayı sebebiyle de Ahîlerden çok sayıda insan tutuklanmış İkinci İzz üd-Din tahta geçince bunları serbest bırakmıştır.

kardeşi II. İzz ud-Din Keykâvus ile taht mücadelesini başlattı. Türkmenler ve Ahiler Keykâvus'u⁴¹ Mevlânâ ve çevresi ise, Kılıçaslan'ı destekliyorlardı⁴². Moğollar'dan destek ve yardım gören Kılıçaslan 658 (1260) de Konya'yı alarak tek başına tahta oturdu⁴³. Keykâvus'ta önce Antalya'ya oradan da deniz yolu ile İstanbul'a gitmek zorunda kaldı⁴⁴.

“Menakıb-i Şeyh Evhad ud-Din-i Kirmani” de bildirildiğine göre, IV. Rukn ud-Din Kılıçaslan'ın saltanatı zamanında Vezir Muin ud-Din Pervane, Beylerbeği Hatıroğlu Şeref ud-Din ve Sahib Fahr ud-Din Ali sulh için Hulagû Han'a gittikleri zaman Moğollar nezdinde esir bulunan Evhad ud-Din'in kızı Fatma'nın serbest bırakılması hakkında teşebbüste bulunmuşlardır. Kendisini ve soyunu tanıtan Fatma'yı alıp Kayseri'ye getirmişlerdir. Kayseri'de kendisine nerede ikamet etmek isteği sorulmuş, o da: “babamın arkadaşlarının ikamet etmekte oldukları kulubede ikamet etmek isterim” demiş ve oraya gönderilmiştir⁴⁵.

Şimdi yukarıda adları geçen devlet adamlarının hayatta oldukları bir sırada bu bilgileri veren “Menakıb-ı Şeyh Evhad ud-Din'in yazarı olayları yakinen bilmekte ve verdiği bilgiler tarihi olaylara da uygun düşürmektedir. Buna göre 640 (1243)'de Moğollara esir düşen, Fatma'nın IV. Kılıçaslan'ın Moğollar'ın desteği ile tek başına Konya'da Selçuklu tahtına oturduğu tarih olan 658 (1260) da esaretten döndüğü anlaşılmaktadır. Adları geçen komutanlar da bu tarihte Moğollar'dan askerî yardım sağlamak için teşebbüste bulun-

⁴¹ Ahî Evren'in Sadreddin Konevî'ye yazdığı mektuplardan birinde Tarih Dergisi, İstanbul, 1979, s. 18-21) bu iki bilginin ikinci İzz ud-Din'i destekledikleri görülmektedir. Ayrıca Ahî Evren'in 655 (1257) de Keykâvus'a “Letâif-i Hikmet” adlı bir eser sunması da bunu belgeler.

⁴² Mevlânâ başlangıçta Rükûn ud-Din Kılıçaslan'ı desteklemiş ve onu kendine oğul edinmişti. (Sipehsâlâr, Menâkıb-i Hz. Hudâvendigâr, İstanbul, 1331, s. 117-119; Menâkıbu'l-Ârifin, I, 146-147). Ancak Rükûn ud-Din'in Mevlânâ'nın müridi olan veziri Muin ud-Din Pervâne ile arası açılınca Türkmenlere yakınlık göstermek zorunda kaldı. Sultanın bir toplantıda Türkmen bir şeyh olan Baba Merendi'ye hurmet edip onu kendisine baba edinmesi Mevlâna'yı gücendirmiş ve “biz de kendimize başka birini oğul ediniriz” diyerek toplantıyı terketmiştir.

⁴³ Anonim Tarih-i âl-i Selçuk'a göre (s. 52) bu tarih Ramazan 659 (1261) dir.

⁴⁴ İbn Bibî, s. 608-615; Müsâmeret ul-Ahbâr, s. 71-77; Eb ul-Ferec, II, 559-563; Anonim, s. 53, 54.

⁴⁵ Menâkıb-ı Şeyh Evhad ud-Din, s. 71.

muşlardı⁴⁶. Ne gariptir ki, Fatma'yı esaretten kurtaranlar bir sene sonra onun kocasını öldüreceklerdir. Burada Şeyh Sa'dî'nin Kurdun pençesinden kurtardığı koyunu keserken bıçak altında inleyen koyunun hal lisani ile söylediği: "Seni kurtarıcım sanmıştım, meğer hakikî kurdum sen imişsin" sözünü hatırlamamak mümkün değildir.

Öte yandan Ahî Evren Şeyh Nasîr ud-Din, 645 (1247) yılında Şems-i Terizî'nin öldürülmesinden sonra Mevlâna'nın oğlu Alâ ud-Din Çelebi ile Kırşehir'e gidip, oraya yerleşmiştir⁴⁷. Şems-i Tebrizî'nin Ahî Evren tarafından öldürüldüğünü veya en azından bu işte parmağı bulunduğunu tesbit etmekteyiz. Ayrıca Ahî Evren ile Mevlâna'nın oğlu Alâ üd-Din Çelebi'nin de 659 (1261) yılında Kırşehir Emiri Nureddin Caca tarafından öldürüldüklerini tesbit ettiğimizi burada kaydedelim. Bu konuyu ayrı bir makalede yazmış bulunuyoruz. Burada sadece Fatma Hatun'un esaretten döndükten iki sene kadar sonra eşi Ahî Evren'in Nur ud-Din Caca tarafından şehit edildiğini kaydetmiş oluyoruz. Böylece Velayet-nâme'de adı geçen Fatma Bacı'nın, Nureddin Caca ile mücadelesi ve Caca tarafından takibata uğraması ve bu baskılara dayanamayarak bugünkü adı Hacıbektaş olan Sulucakarahöyük'e göçmek zorunda kaldığına

⁴⁶ İbn Bibî, s. 635-640; Müsâmeret ul-Ahbâr, s. 66-72.

⁴⁷ Eflâkî, Menâkıb ül-Ârifin'inde (3/412. hikâye) Ala üd-Din Çelebi'ye Kırşehri (Kırşehirli) demesi onun Kırşehir'e yerleşmiş olmasındandır. Nitekim gene Eflâkî'den (8/58. hikâye) Alâ üd-Din'in oğlu ve torunlarının da Kırşehir'de ikamet etmekte olduğunu öğreniyoruz. Bu sahanın araştırmacıları bu güne kadar Eflâkî'nin Alâ üd-Din'e Kırşehri deyişine bir anlam verememişlerdir. Şems-i Tebrizî'nin öldürülmesinden bir süre sonra Mevlâna, oğlu Ala üd-Din'e üç ayrı mektup yazmış (Mevlânâ Mektuplar, trc. A. Gölpınarlı, İstanbul, 1963, s. 16-17, 40-42, 101-102) ve bu mektuplarda oğluna kendisini affettiğini aile ocağına dönmesini yazmıştır. Hatta bu mektupların birinde oğlunun dönmesini sağlaması için Emir Seyf ud-Din'e yüz suyu dökmeye katlandığını yazıyor. A. Gölpınarlı ile (Mektuplar, açıklamalar kısmı, s. 221) F. Nâfiz Uzluk'un (Mevlâna, Mektubât, İstanbul, 1936/1937 İndeks kısmı) kimliğini tesbit edemedikleri Emir Seyf ed-Din Kırşehir emiri olup, Ahî Evren'in "Menâhic-i Seyfi" adlı eserini sunduğu emir Seyf üd-Din Tuğrul'dur. (Bk. Bursa Hüseyin Çelebi, ktp. nr. 1184, yp. 60^b). Birinci Alâ üd-Din Keykubâd'ın haslarından idi. Harput'un fethi sırasında Keykubâd'ın emri ile burçlara sancağı diken bu zatı İbn Bibî eserinin bir yerinde (s. 440) Emir Tuğrul diye anmıştır. Bu zat için ayrıca Bkz., İbn ül-Enceb, Câmi ül-Muhtasar, s. 148). İşte Mevlânâ'nın yukarıda belirtilen mektuplarını neşredenler Mevlânâ'nın bu mektuplarını nereye gönderdiğini de düşünmemişlerdir.

dair haberlerin⁴⁸ anlamı anlaşılmış oluyor. Yani Fatma Bacı eşi Ahî Evren'in Nureddin Caca ile mücadelesini sürdürdüğü görülmektedir.

Bu durum "Velâyet-nâme"de adı geçen Fatma Bacı'nın (Kadın-cık ana) "Menâkıb-ı Evhad ud-Din"de Evhad ud-Din'in kızı olduğu belirtilen Fatma ile aynı kişiler olduğunu göstermektedir. Velâyet-nâme'de Fatma Bacı'nın Sivrihisar'lı Nur ud-Din'in kızı olarak gösterilmesi⁴⁹ ya yıkıştırma veya manevî evladı olduğu kastedilmiştir. Nitekim Âşık Paşa-Zâde de Hacı Bektaş'ın Fatma Ana'yı kendine evlât edindiğini yazmaktadır. Gene Velâyet-nâme'de anlatıldığına göre, Hacı Bektaş Anadolu'ya geldiği zaman Fatma Bacı henüz genç kız imiş ve Hacı Bektaş'ın, Diyar-ı Rûm'a kadem bastığını erenler meclisinde bulunanlara Fatma Bacı haber vermiştir⁵⁰. Bu haberle hem Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya geldiği tarihi on senelik zaman içerisinde sınırlamamız mümkün olmakta⁵¹ hem de Menakıb-i Evhad ud-Din-i Kirmani'de, Kayseri'de Evhad ud-Din'in hizmetinde bulunduğu belirtilen ve fakat adı açıklanmayan Türkmen şeyhin de Hacı Bektaş olduğunu anlamaktayız⁵². Ayrıca Hacı Bektaş ile Fatma Bacı arasındaki yakınlığın menşei de anlaşılmış oluyor.

Evhad ud-Din-i Kirmani'nin Menakıb-nâme'sinde belirtildiğine göre, esaret dönüşü nerede ikamet etmek istediği Fatma'dan sorulmuş o da: "Babamın arkadaşlarının yaşadığı kulübede" diye cevap vermiş⁵³. Babasının arkadaşı olan bu kulübenin sahibi Fatma Hatun'

⁴⁸ Bk. Cevad Hakkı Tarım, Kırşehir Tarihi üzerine araştırmalar, Kırşehir, 1938, s. 190; Tarih-i Âli-i Osman, s. 204-205.

⁴⁹ Velâyet - Nâme, s. 18.

⁵⁰ Velâyet - nâme, s. 18.

^{50a} Târih-i Âli Osmân, s. 205-....

⁵¹ Fatma Bacı, Evhad üd-Din'in Kayseri'deki Bakırcılar Çarşısından aldığı cariyeden doğmuştur. Evhad ud-Din 602 (1205) de Anadolu'ya geldiğine göre Fatma, en erken 603 (1206) veya 604 (1207) doğumlu olabilir. Vilâyet - name'de Hacı Bektaş, Diyar-ı Rum'a geldiğinde Fatma Bacı henüz genç kız imiş ve erenlere sofrâ düzmekle meşgul imiş. Bu haber Hacı Bektaş'ın en erken 620 (1223) yılında Anadolu'ya geldiğini göstermektedir. Ayrıca Kayseri'de Battal Mescidi'nde Evhad ud-Din ile görüşmeleri, (Adı geçen Menakıb - name, s. 81-82). Evhad üd-Din de son olarak 631 (1234) de Anadolu'dan ayrılması (Bk. B. Feruzanfer, Menakıb-i Şeyh Evhad üd-Din'in Önsözü, s. 33) Hacı Bektaş-i Veli'nin bu iki tarih arasında Anadolu'ya geldiğine kat'iyet kazandırmaktadır.

⁵² Menakıb-ı Evhad ud-Din, s. 81-82.

⁵³ Aynı eser, s. 71.

un -kardeşi, dayı, amuca gibi- mahremlerinden olmadığına göre, kocası olmak lâzım gelir. Aksi takdirde Fatma Hatun'un bu kimse veya kimselerin yanında ikamet etmeyi istemesi dinen caiz de olmazdı. Dolayısıyla Evhad ud-Din-i Kirmani'nin kızı Fatma bu sözüyle kocası Ahî Evren'in Kırşehir'deki evini kastedtiği birçok karinelerle anlaşılmaktadır. Burada entresan olan bir durumu belirtmekte yarar görüyoruz. Yukarıda belirtildiği gibi Menakıb-i Şeyh Evhad ud-Din-i Kirmani'nin yazarı, devrin şiddetli siyasî baskılarından dolayı olacak Türkmen şeyhlerin adını zikretmemiştir. Yukarıda sunduğumuz cümlede de ketum davranarak Fatma'nın ikamet etmek istediği kulübenin nerede ve kime ait olduğunu açıklamaktan sarfı nazar etmiştir. Yani bir işaret zamiri ile kulübenin sahibi -ki iddiamıza göre Ahi Evren'dir- belirtmiş oluyor. Nitekim aynı mülahazalar sonucu devrin başka yazarları da Ahi Evren'in adını vermekten kaçınmışlardır⁵⁴. Bunlardan biri de o devrin tarihçisi Aksaraylı Kerim ud-Din Mahmud'dur. Bakınız Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud ve Mevlânâ'nın oğlu Ala ud-Din Çelebi'nin öldürülmeleri olayını⁵⁵nasıl anlatılıyor: "Kırşehir Emirliği Nur ud-Din Caca'ya verildi. Ordu ile onun üzerine geldi. Bir süre muhasara edildi. Onu kaleden söküp attılar. Hariciler (Türkmenler) ki, ona uymuşlardı kâmilten öldürüldüler"⁵⁶.

Burada dikkati çeken bir şey daha var. Menakıb-ı Şeyh Evhad ud-Din'in yazarı Evhad ud-Din-i Kirmani'nin kızı Fatma Hatun'un, esaretten döndükten bir müddet sonra Şeyh Emin ud-Din Ya'kub'un müritlerinden olan Bedr ud-Din ile evlendirildiğini⁵⁷, Menakıb-ı Hacı Bektaş-i Veli'de de Fatma Bacı'nın sonradan Molla İdris adlı biri ile evlendirildiğini yazmaktadır⁵⁸. Görüldüğü gibi her iki Menakıb-nâme'nin yazarı Fatma'nın ikinci evliliğinde kocasının adını kaydettikleri halde, daha önce kiminle evli olduğu hakkında bir açıklamada bulunmuşlardır. Menakıb-ı Hacı Bektaş'ı yazan Fir-

⁵⁴ Ahi Evren'in öldürülmesi ve ölüm Tarihinin tesbiti" adlı makalemizi IX. Türk Tarih Kongresi'ne (Ortaasya ve orta çağ Türk Tarihi Seksiyonu) bildiri olarak sunmuş bulunuyoruz.

⁵⁵ Bu konuyu "Ahi Evren'in Öldürülmesi ve Ölüm Tarihinin Tesbiti" adlı makalemizde açıklamış bulunuyoruz.

⁵⁶ Mûsameret ül-ahbar, s. 75.

⁵⁷ Adı geçen eser, s. 71.

⁵⁸ Velayet - name s. 110.

devsi-i Rumi, bu eseri Fatma Bacı'dan 200 kusur yıl sonra Bektaşî rivayetlere dayanarak yazdığı için Fatma Bacı'nın ilk kocasını bilmiyebilir. Fakat Menakıb-i Şeyh Evhad ud-Din'in yazarı ki, eserini Fatma Hatun hayatta iken yazmıştır Fatma'nın ilk kocasını bilmemesi imkânsızdır. Üstelik Fatma esaretten dönünce falanca ile evlendirildi demiyor. Bir müddet sonra evlendirildi diyor. Bu demektir ki, bu yazar, Fatma Hatun esaretten döndüğü zaman kocasının sağ olduğunu, Fatma'nın dönüşünden bir yıl sonra kocası öldürülünce Bedr ud-Din İdris⁵⁹ ile evlendiğini biliyor. Dolayısıyla bu yazarın Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud'un adını anmayışı –yukarıda da belirttiğimiz gibi– tamamen Ahi Evren ve çevresindekiler üzerindeki siyasî ve fikrî baskılar sebebiyledir. Hatta bu yazarın eserinde kendi adını belirtmeyişi de gene bu siyasî ve fikrî baskı ile ilgilidir. Ahi Evren ve 20 kadar eserin günümüze kadar meçhul kalması da tamamen bu siyasî terörün ve baskının eseridir. Tabii bunda Şems-i Tebrizi'yi öldürtmesi ve devlete isyan esnasında (Yani bağı olarak) öldürülmüş olmasının payı da büyüktür.

Buraya kadar Anadolu Bacıları Teşkilâtı'nın kurucusu veya ilk lideri olduğunu tesbit ettiğimiz Fatma Bacı ile, Şeyh Evhad ud-Din Hamid el-Kirmani'nin kızı Fatma Hatun'un aynı kişi olup, Ahi Teşkilâtı'nın kurucusu Ahi Evren Şeyh Nasir ud-Din Mahmud'un zevcesi olduğunu belirtmeye çalıştık. Asıl önemli olan bu kadınlar teşkilâtının tanıtılmasıdır. Sosyal, sınaî ve siyasi faaliyetleri ile ilgili –çok az olmakla beraber– bazı önemli kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtların değerlendirilmesi ile dünyada eşine pek az raslanan, bu Kadınlar Teşkilâtı hakkında sağlam bir fikir edinilmektedir. Bu konuda Fatma Bacı'nın Hayatı ve Bacılar Teşkilâtı adlı bir makaleyi neşre hazırlamış bulunuyoruz.

⁵⁹ Menakıb-ı Şeyh Evhad ud-Din'de Fatma Bacı'nın sonradan evlendiği zatın adı, Bedr ud-Din, Velayet - name'de ise, İdris olarak geçiyor. Muhtemelen bu iki isim aynı şahsa aittir. Yani Bedr ud-Din adamın künyesi İdris ise, adıdır.

GAZAVAT-I HAYREDDİN PĀŞĀ*

Yazan : Prof. Dr. ALDO GALLOTTA

(Napoli)

Çeviren : Dr. SALİH AKDEMİR

Akdenizde nam salan ve bugünkü Cezayir'in ilk kurucusu telâkki edilebilecek olan ünlü korsan ve Osmanlı donanmasının büyük Amirali, Barbaros Hayreddin Paşa'nın hayatı, türkçe bir eserde anlatılmıştır. Bu eserden elimizde. biri mensur, diğeri manzum olmak üzere iki orjinal nüsha bulunmaktadır. Manzum olanda da hemen hemen mensur olandakinin aynı olaylar anlatılmaktadır. Ayrıca bu eserin muahhar başka nüshaları da mevcuttur. Bu orjinal eserin ikisi de çeşitli eserlerin yazarı, denizci bir aydın kişi olan Seyyid Murād tarafından kaleme alınmıştır. Bu iki eser Osmanlı tarih yazıcılığının özel bir çeşidi olan *Ğazavât-nâme*, diğeri bir deyişle "Cihad"la ilgili savaşlar üzerinde duran eserlerden olup, hatta bu türün de başlıca örnekleri durumundadır. *Ğazavât-nâme*'lerin

* Bu yazı, Napoli Üniversitesi Türkoloji Profesörü Dr. Aldo GALLOTTA'nın *Studi Magrebini Dergisi* (III, 1970, pp. 79-160)'nde yayınlanmış olan italyanca *Le Gazavât di Hayreddin Barbarossa* adlı araştırmasının s. 79-102 arasını kaplayan ana bölümünün çevirisidir. Bu yazıyı çevirebilmemiz için Sayın Hocam Prof. Dr. H. G. Yurdaydın, Sayın Prof. Dr. Aldo Gallotta'ya yazarak müsaade ricasında bulunmuş, Sayın Prof. Gallotta bu ricaya olumlu cevap vererek şu mektubu göndermiştir:

"Sayın Prof. Dr. Yurdaydın,

10.5.1979 tarihli mektubunuzu aldım. Makalemin türkçe tercümesi haberi beni çok sevindirdi. Tabii müsaade ederim. Diğeri taraftan makalemin üzerine eserlerinizin tesirini nazarı itibara alırsak bu müsaadeye lüzum olmayacaktı. Tercüme neşredildiği zaman bana bir kaç nüshasını gönderirseniz pek minnettar kalacağım. Şimdi *Ğazavât*'ın tenkitli neşrini hazırlamaktayım; zannederim gelecek sene çıkacak".

Bu nazik müsaade cevabından ötürü Sayın Prof. Dr. A. Gallotta'ya teşekkür ederiz. Bu vesileyle Sayın Hocam Prof. Dr. H. G. Yurdaydın ile, çeviri metnini benimle birlikte gözden geçirme zahmetine katlanmış olan Sayın Hocam Doç. Dr. Orhan Karmış'a da teşekkür borçlu olduğumu özellikle belirtmek isterim.

(Çeviren)

kaynağı Arap ve İran kahramanlık efsanelerine dayanmakla birlikte, bunlar doğrudan doğruya XIII. ve XIV. yüzyılın dîni kahramanlık hikâyeleriyle ilgilidir ve ilk Osmanlı kroniklerinin de kaynağını teşkil etmektedir. Bu türün özellikleri, halkın anlayacağı bir dille yazılarak, kâfirlere karşı savaş ruhunu aşlamayı, barışta ve savaşta bu ruhu canlı tutmayı amaç edinmiş olan kahramanlık hikâyeleri olmasıdır. *Ğazavât-nâme*'ler XIV. ve XV. yüzyılın Osmanlı Tarihi yazıcılığına ait ilk eserler ile büyük ölçüde aynı özellikleri gösterirler ve bunlar, daha sonraları, çok daha ilerlemiş olan devlet tarih yazıcılığı, Osmanlılarla ilgili kronikler ya da dünya tarihiyle ilgili tarih eserleri yanında özel bir yer alarak devam etmişlerdir. Gerek mensur olanları gerekse manzumları olsun bu eserler bir Osmanlı sultanının saltanatını veya birkaç önemli gazvesini özellikle bahis konusu ettiği gibi, imparatorluktaki bazı önemli askerî ve siyasî kişilerin zaferle sonuçlanmış seferlerine de tahsis edilmiş olabilmektedir¹.

Seyyid Murâd tarafından yazılmış olan Barbaros'a dair mensur biyografya ne tam tarih, ne de tam roman türündendir; bu ikisi arasında bir eserdir. Eser, sözlü edebiyatla tarih ve hikâye arasında bir üslûpla kaleme alınmıştır. Eserin bu destanvârî görünümü halk arasında çok tutulmasına vesile olmuştur; öyle ki yakın bir tarihe kadar bu eser, kiraathânelerde özel okuyucular tarafından okunmakta idi². Ancak bu durum bilim çevrelerince hoş karşılanmamıştır.

Bununla beraber Osmanlı imparatorluğunun Akdenizde hakimiyetini kurduğu bir sırada, donanmanın başında bulunan büyük amiral Hâyreddin Paşa'nın hayat ve seferleri için sağlam ve güvenilir bir kaynak teşkil eden Seyyid Murâd tarafından yazılmış bu eserin Türk deniz tarihinin en önemli eserlerinden biri olduğu kuşkusuzdur. O, aynı zamanda, Osmanlı edebî çevrelerinde takdir görmüş hikâye dalında mühim bir eserdir.

Türkçe metin hâlâ yayınlanmış değildir. Edebiyat tarihiyle ilgili araştırmalarda bu eserden pek az söz edilmiştir. O, tarihî kaynak ola-

¹ "*Ğazavât - nâme*"ler hakkında bkz. A. S. Levend, *Ğazavât - nâme'ler ve Mihalođlu Ali Bey'in Ğazavât - nâmesi*, Ankara 1956; H. İnalçık, "*The Rise of Ottoman Historiography*", *Historians of the Middle East*, Londra, 1962, s. 152-167; L. Ménage", *The Beginnings of Ottoman Historiography*", a. g. e. s. 168-179; A. Bombaci, *La Letteratura Turca*, Firenze - Milano, 1969, s. 305-313, 347-357.

² Bkz. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Lipsia 1927, s. 78.

rak ilk defa Joseph von Hammer tarafından kullanılmıştır. Hammer, bu eserden Osmanlı tarihiyle ilgili kaynak eserinin üçüncü cildi için gerek doğrudan doğruya bizzat Murâdî'nin eserinden, gerekse adı geçen eserden Kâtib Çelebi'nin "*Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*" adlı eserinde yaptığı kısa iktibas yoluyla istifade etmiştir³.

Gazavât'ın edebî değeri ancak geçenlerde Fahir İz tarafından ortaya konabilmektedir. O, "*Eski Türk Edebiyatında Nesir*" adlı antolojisinde bu eserden bir pasaj nakletmiştir⁴.

Tercümelere, esas metne nisbetle yayınlanma yönünden daha talihli görünmektedir. Bunlardan biri 1578 yılında yapılmış olup İspanyolcadır. Aslına oldukça uygun olan bu tercüme, daha sonra İtalyancaya çevrilip, 1887 yılında Palermo'da yayınlanmıştır⁵. Diğeri çok kötü Fransızca bir tercüme olup, 1837'de Paris'te basılmıştır⁶. Bu da, aslına pek uymayan XVII. yüzyıla ait Arapça muhtasar bir tercüme esas almıştır. Şu veya bu şekilde Barbaros'un seferlerine temas eden tarihçiler, Von Hammer'in eserinde mevcut cüz'î bir bildiren başka, işte bu tercümeden istifade etmişlerdir. İçinde Seyyid Murad'ın eserinin geniş bir şekilde kullanıldığı Paşa'ya dair bir monografi henüz yazılmamıştır⁷.

İşte sözünü ettiğim bütün bu hususlar beni "*Ğazavât-ı Hayreddin Pâşâ*" adlı mensur eserin metnini neşretmeye sevk etmiştir. Bu makalemiz, bu konuda bir başlangıç mahiyetindedir⁸.

³ *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, İstanbul 1171/1741, s. 25-59.

⁴ F. İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, İstanbul 1964, s. 550-560, A. Bombacı'nın bu eser hakkındaki tanıtma yazısı için bkz: *Orientalistische Literaturzeitung*, 63, 1968, s. 64-68.

⁵ Bkz. s. 8.

⁶ R. Sang-F. Denis, *Fondation de la Régence d'Alger, Histoire des Barberousse*, 2 cilt, Paris 1837; bkz: s. 482.

⁷ E. Bradford'un "*The Sultan's Admiral. The Life of Barbarossa*," New York 1969, XV + 225 s. adlı yakınlarda çıkan eseri sadece ikinci elden kaynaklara dayanmaktadır.

⁸ "*Ğazavât-ı Hayreddin Pâşâ*" adlı eser, 15 Aralık 1965'de Napoli'deki "Istituto Universitario Orientale" "de savunmuş olduğum "laurea" tezimin konusunu teşkil etmiştir.

I – BIBLIOGRAFİK BİLGİLER

I – TÜRKÇE METİN

“*Ğazavât-ı Hayreddin Paşa*” adlı eser hakkında ilk bilgi veren yazar Joseph von Hammer olmuştur. Hammer, bu eseri “*Devlet-i Osmâniye Tarihi*” adlı eserinin üçüncü cildi için kullanmış bulunduğu doğu kaynakları arasında zikretmiştir. O, adı geçen eserin, özel kütüphanesinde iki, Roma’daki Barberini kütüphanesinde de bir nüshasının bulunduğu işaret etmiştir⁹.

Hammer’e göre “*Ğazavât*”, ünlü korsanın dikte ettirdiği şekilde Sinân Çavuş adlı biri tarafından yazılmıştır. Öyle görünüyor ki, Hammer’den bu tarafa uzun müddet tekrar edilecek olan bu bilgi, bir yanlış anlamamanın sonucudur¹⁰. Bunun dışında, Hammer kendisinde de yazma bir nüshası bulunan, Macaristan seferiyle (1543) ilgili bir eseri (*Tarih-i Fetih-i Şiklôş*) hiç bir gerekçe göstermeden yine bu Sinân Çavuş’a atfetmektedir¹¹.

Sonraları “*Ğazavât*”ın iki, “*Tarih-i Fetih-i Şiklôş*”un bir nüshası Hammer’in özel kütüphanesinden, Viyana’daki “Kaiserlich - Königliche Hofbibliothek”e intikal edip, 1866’da Flügel’in düzenlediği katalogta, sırası ile 1004, 1005 ve 1003 nu.larda, Sinân Çavuş’un eserleri olarak kaydedilmiştir¹².

Ahmed Vefik Paşa da, muhtemelen Hammer’in tesiriyle olacak, 1873 tarihinde neşredilen “*Fezleke*”sinde, XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerini sayarken bu arada Sinân Çavuş’un da adını anmıştır¹³.

Daha sonraları, 1888 senesinde, “*Ğazavât*”ın diğer el yazmaları ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri C. Rieu’nun kataloğuna göre “British Museum” de 2798 nu.da kayıtlıdır. Rieu da bu eseri, Sinân Çavuş’a atfetmektedir¹⁴. Bir diğeri de Hilmi ed-Dağıştânî’nin kataloğuna göre, Kâhire’de “Dâru’l-Kutub”da 34/8830,

⁹ *Geschichte des Osmanischen Reiches*, c. III, s. VIII, Pest 1828.

¹⁰ Bkz: s. 479-480

¹¹ *A. g. e.*, c. III, s. VI.

¹² *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich - Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Vienna 1866, s. 226-228.

¹³ *Fezleke-i Tarih-i Osmâni*, İstanbul, 1290/1873, s. 130.

¹⁴ *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, Londra 1888, s. 60-61.

nu.da kayıtlıdır. Fakat Hilmi ed-Dâğıştânî, bu yazmanın yazarını belirtmemiştir¹⁵. Hilmi ed-Dâğıştânî'nin kataloğunda ayrıca Barbaros'un seferlerine ait yazarı belirtilmeyen "*Fetiḥ-nâme-i Ḥayreddin Pâşâ*" isimli manzum bir eser anılmıştır. Adı geçen eser, 107/8903 nu.da kayıtlıdır¹⁶.

Necib Âsım, (1911 de) Ḥayreddin Paşa'nın doğumundan Kastelnova (1539) seferine kadar olan hayatını konu alan "*Gazavât-ı Ḥayreddin Pâşâ*" isimli manzum ve fakat eksik bir elyazmasının Topkapı sarayı, Revan Köşkü kısmında 1291 nu.da kayıtlı bulunduğunu bildirmektedir. Bu yazmanın yazarı, biyografi yazarlarınca kişiliği meçhul Murādî adlı bir şairdir¹⁷. Zikri geçen elyazmasını Bursalı Mehmed Tâhir, 1923 senesinde neşredilen "*Osmanlı Müellifleri*" adlı eserinde Halis Efendi Kütüphânesinde¹⁸ mahfûz, mensur *Gazavât*'ın başka bir nüshası olarak bildirmektedir. Daha sonra ilâve olarak müellifi Sinân Çavuş¹⁹ olan "*Fetiḥ-nâme-i Üstürgun ve Üstun-i Belgrād*" ve "*Târiḥ-i Cezâyir*" yahut "*Gazavât-ı Ḥayreddin Pâşâ*" adlı, müellifi Hüseyin b. 'Ali Kastamonî²⁰ olması muhtemel, eserler hakkında bilgi vermektedir. Bu iki eser hakkında Bursalı Mehmed Tahir bibliografik hiç bir malûmat vermemiştir. Bu iki eserden ilki, Hammer'in tesiriyle olsa gerek, Sinân Çavuş'a atfedilen 1543 tarihli Macaristan seferine dair eserin Türkiye'de mevcut tek nüshasıyla aynı olduğunda şüphe yoktur. (Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi 700) (Bkz: s. 478). İkincisinin ise, 'Ali Kastamonî'ye yapılan atıftan ötürü (O, müellif olmayıp, müstensihdir) Halis Efendi Kütüphânesinde 2639 nu.da kayıtlı el yazması olduğu aşikârdır. Bu eser şimdi İstanbul'daki Üniversite Kütüphanesine geçmiştir.

Buraya kadar zikrettiğimiz yazarlar (C. Rieu hariç) tarafından ortaya konulan bu bilgiler, Franz Babinger tarafından 1927 tarihinde yayınlanan Osmanlı bibliyografya tarihiyle ilgili kaynak eserin

¹⁵ *Fihrist el-Kutub et-Turkiyye el-mahfuza bi'l-Kutubhâne el-ḥidviyye el-Misriyya*, Kahire, 1306/1888, s. 169.

¹⁶ *A. g. e.*, s. 212.

¹⁷ "*Gazavât-ı Ḥayreddin Pâşâ*", *Târiḥ-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, I, s. 233-238, İstanbul 1911,

¹⁸ *Osmanlı Müellifleri*, c. III, s. 63, İstanbul 1342/1923.

¹⁹ *A. g. e.*, s. 169.

²⁰ *A. g. e.*, s. 180

de ayrı ayrı "Sinan Çavuş" ve "Murādî" başlıkları altında kullanılmıştır. Babinger, yine Sinan Çavuş adı altında, Paris Millî kütüphanesinde 1186 nu.da kayıtlı (Koleksiyon Schefer) *Ğazavât*'ın mensûr bir el yazmasına ve adı geçen kütüphanenin A.F 75 nu.da kayıtlı "Tārîh-i Feth-i Şıklōş" adlı eserin bir nüshasına işaret etmiştir²¹.

H. Derenbourg ve E. Levy Provençal'ın²² 1928 yılında derledikleri "*Arab el yazmaları kataloğu*"nun Madrid Escorial Kütüphanesi 1663 nu.da kayıtlı müellifi meçhul nüshasını ve Blochet'nin 1932 yılında yayınlanan "*Paris Millî Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaları*" adlı eserinin birinci cildinde Suppl. Turc. 514 nu.da kayıtlı başka bir nüshasını da mensur *Ğazavât*'ın el yazmalarına ilâve etmek lâzımdır. Blochet, bu eserin Seyyid Murād'a ait olduğunu ifade etmiştir²³. Blochet yine aynı cildde, daha önce Babinger tarafından işaret edilmiş olan A.F. 75 nu.da kayıtlı "*Tārîh-i Feth-i Şıklōş*" adlı eseri de tanıtmıştır²⁴. Kataloğunun ikinci cildinde, yine evvelce Babinger tarafından işaret edilmiş, Suppl. Turc. 1186 nu.da kayıtlı bir yazmayı tanıtırken de bu yazmanın "Tchaoush Pacha"nın *Ğazavât*'ının kendi eliyle yazılmış bir nüshası olabileceği ihtimalini ileri sürmüştür²⁵.

İstanbul'daki "*Ğazavât*"ın el yazmalarına dair yeni bilgiler, 1940 yılında L. Forrer tarafından verilmiştir. L. Forrer, İstanbul Üniversite Kütüphanesinde 94, 2459, 2490 ve 2639 nu.larda kayıtlı dört el yazması ortaya koymuştur²⁶. Bunlardan 2490 ve 2639 nu.larda kayıtlı bulunan ikisine daha önce Bursalı Mehmed Tahir tarafından işaret edilmiştir. Forrer, Bursalı Mehmed Tahir'in 2639 nu.da kayıtlı olan eserin müellifinin Hüseyin b. Ali Kastamonî olacağı yolundaki görüşünü düzeltip, onun sadece bir müstensih olduğunu tesbit etmiştir. O, 2490 nu.da kayıtlı el yazmanın başlığında belirtildiği üzere, Seyyid Murādî'yi müellif olarak tesbit

²¹ A. g. e., s. 77-79.

²² *Les Manuscrits arabes de l'Escorial*, c. III, s. 194-195, Paris 1928,

²³ *Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale*, C. I. s. 379, Paris 1932,

²⁴ A. g. e., s. 28-29.

²⁵ A. g. e., C. II. s. 191, Paris 1933,

²⁶ "*Handschriften Osmanischer Historiker in Istanbul*", *Der İslam*, 1940, XXVI, s. 173-220.

ederken, bu atıf ile Babinger tarafından mensur *Gazavât*'ın Sinan Çavuş'a atfı arasındaki çelişkiyi görmemezlikten gelmektedir. Oysa, el yazması ile ilgili olarak Babinger'e atıfta bulunulmuştur. Ayrıca Necib Âsım tarafından da işaret edilmiş olan Revan Köşkü 1291 nu.da kayıtlı, Murâdî'ye atfedilen manzum *Gazavât*'tan bahsetmiştir. O, yine aynı Murâdî'ye ait, biri Revan Köşkü 1292 nu.da kayıtlı Preveze Savaşına (1538) dair, diğeri Üniversite Kütüphanesinde 2475 nu.da kayıtlı Kastelnova'nın fethiyle ilgili (1539) iki manzum esere işaret etmiştir²⁷.

Babinger'i takiben, L. Forrer de 1543 tarihinde vukubulan Macar seferine dair bir kitabı Sinân Çavuş'a atfetmekte ısrar etmektedir. Bu eserin, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesinde 700 nu.da kayıtlı bir üçüncü nüshasına işaret ettikten sonra şöyle demektedir: "İsmi zikretmeyen müellif, konuyla ilgili eserinin girişinde, daha önceleri Hayreddin Paşa'nın seferlerini biri 10 bin beyitten fazla manzum, diğeri mensur iki eserde yazdığını" söylemektedir²⁸.

Hammer tarafından "*Ğazavât-ı Hayreddin Pâşâ*" adlı eserin Sinan Çavuş'a atfedilmesi hususundaki yanlış anlama, Ettore Rossi'nin "*Vatikan Kütüphanesindeki Türkçe Yazmalar Katalogu*"nda da görülmektedir. Önceleri Hammer tarafından işaret edilen "Barberiniano Orientale" yazmasının, bu adı geçen katalogda 127 nu.da kayıtlı bulunduğu bilinmektedir²⁹. 1956 senesinde neşrolunan, Âgâh Sırrı Levend'in *Ğazavât-nâme*'lere dair eserinde de aynı yanlış anlama sürdürülmüştür. Aslında Âgâh Sırrı Levend, İstanbul Üniversite Kütüphanesinde mevcut dört yazmadan 2639 nu. da kayıtlı olanın – ki bu yazmada "Te'lif-i Seyyid Murâd" başlığı silinmiştir – Flügel tarafından Sinân Çavuş'a atfedilen eser olabileceğini farzedip Blochet tarafından zikredilen Çavuş Paşa'nın Sinân Çavuş ile aynı şahıs olup olmadığı hususunda tereddüt göstermektedir³⁰.

1963 senesinde bu konuyla ilgili bir makale yazıp, mensur *Ğazavât*'ın Sinan Çavuş'a atfedilmesinin asılsızlığını ispat ve gerek

²⁷ A. g. e., s. 191-192.

²⁸ A. g. e., s. 192.

²⁹ *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana*, Città del Vaticano, 1953, s. 327.

³⁰ A. g. e., s. 74. Ayrıca A. S. Levend, Suppl. turc 514 nu'da kayıtlı Paris yazmasını, manzum *Ğazavât*'ın nüshaları arasına katmaktadır.

bu eserin, gerekse “*Tārīh-i Feth-i Şikloş*”un Murādî’nin eseri olduğunu kesin olarak tesbit etme şerefi, (Sayın) Hüseyin Yurdaydın’a aittir³¹. Bilindiği gibi, H. Yurdaydın daha önce 1952 senesinde, bu şahsın, Piri Reis’in “*Kitâb-ı Bahriye*”sinin de müellifi olduğunu ortaya koymuştur³².

Yurdaydın, herşeyden evvel Sinân Çavuş’un “*Ğazavât*”ın müellifi olamayacağı hususuna dikkati çekmektedir. Çünkü “*Ğazavât*”ta, Sinân Çavuş’tan üçüncü şahıs sıfatıyla ve sadece 1533 senesinde padişah tarafından Hayreddin Paşa’ya gönderilen Hatt-ı Şerifi ulaştırmakla görevli kimse olarak bahsedilmektedir. Hatt-ı Şerif’in tesliminden sonra Sinân Çavuş, İstanbul’a dönmüştür. Oysa “*Ğazavât*”ın müellifi, kendisinden bahsederken seferlerde Hayreddin Paşa’nın beraberinde bulunduğunu söylemektedir.

Yurdaydın, mensur *Ğazavât*’ın Murādî’ye ait olduğunu ortaya koyabilmek için, özellikle İstanbul’daki Üniversite Kütüphanesinde 94, 2490 ve 2459 nu.larda kayıtlı mensur yazmaların başında mevcut “Te’lif-i Seyyid Murādî” ibaresine dayanmaktadır. Ayrıca (adı geçen yazmalarda) ismini gizli tutan bu müellifin, girişte, Hayreddin Paşa’nın seferlerine dair biri mensur, diğeri manzum iki eser yazmış olduğunu ifade eden sözlerini de delil olarak kullanmaktadır. Bunlardan manzum olanının Murādî’nin manzum “*Ğazavât*”ı ile aynı olduğu aşikârdır. (Bkz:s. 498) Yine Yurdaydın’a göre, mensur “*Ğazavât*”ın da aynı müellifin eseri olduğunu kabul etmek gerekir.

Geçici olarak Tübingen’deki “Staatsbibliothek”in deposunda mahfuz, Or. quart. 1751 nu.da kayıtlı mensur *Ğazavât*’ın yeni bir el yazması bir müddet evvel B. Flemming tarafından ortaya konmuştur. B. Flemming, el yazmalarının başlığına ve Yurdaydın’ın görüşlerine dayanarak, isabetli bir tarzda, eseri Seyyid Murādî’ye isnad etmektedir³³. Bugün bu el yazması Berlin’de “Staatsbibliothek” de bulunmaktadır.

³¹ “*Murâdî ve Eserleri*”, Belleten, Türk Tarih Kurumu, XXVII, 107, s. 453-466, Ankara 1963,

³² “*Kitâb-ı Bahriye’nin telifi meselesi*”, Dil ve Tarih - Coğrafya Dergisi, X, s. 143-146. Ankara 1952, Bu husus için bkz: s. 487 v.d.

³³ B. Flemming, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*, Band XIII, 1. Türkische Handschriften, Teil, I, s. 117-118, n. 143, Wiesbaden 1968,

Tārîh-i Fetḥ-i Şikloş'a gelince, o da Seyyid Murād'dan başkasının eseri olamaz; çünkü her ne kadar ismi zikredilmemişse de, Murād'ın dışında birisinin olması sözkonusu değildir. Zira o, Barbaros'un seferlerine iştirak edip, bunları biri mensur, diğeri manzum iki kitapta, yani mensur ve manzum *Ġazavât*'ta anlattığını yazmaktadır.

Bundan başka, manzum *Ġazavât* ile, *Tārîh-i Fetḥ-i Şikloş'da*, "Bu bâb... beyân ider". ibaresinde olduğu gibi bütün söz başlıkları aynı özellikleri taşımaktadır. Bu durumda, Sinân Çavuş'un ismini, Osmanlı tarihçileri arasından silmek gerekecektir.

2 - ĠAZAVÂT'IN TERCÜMELERİ

Tercümelerin başlı başına ele alınması gerekir. Sözüünü edeceğimiz tercümelerin en eskisi İspanyolca yazma bir nüsha olup, Palermo'daki "Biblioteca Comunale"de bulunmaktadır. İspanyolca ismi şöyledir; "*La vida y Historia de Hayreddin Ilamado Barbaroxa*, traduzida de Lengua Turquesca en espanol castellano "(= *Barboros namlı Hayreddin'in hayatı ve tarihi*; Türk dilinden İspanyolca'ya tercüme edilmiştir.) İspanyolca tercüme E. Pelaez tarafından İtalyanca'ya çevrilip, 1880 ile 1887 tarihleri arasında "Archivio Storico Siciliano" adlı dergide neşredildikten sonra, 1887 senesinde Palermo'da bir kitap haline getirilerek "*La vita e la storia di Ariadeno Barbarossa*" adıyla yayınlanmıştır.

Bu yazmanın baş tarafında mütercim Luis Alçamora'nın, efendisi Filip II'ye hitaben yazdığı, 1578 tarihli ithaf yazısı bulunmaktadır. İthaf yazısında Alçamora, bu kitabın, Filip II tarafından kendisine verildiğini ve bunun bir yeniçerinin yeğeni olarak "Atina" de doğmuş bir türk kölenin yardımıyla tercümesi istenen kitaplardan biri olduğunu söylemektedir. Ancak, türk'ün İspanyolcası çok kötü idi. Alçomora, meşhur korsanın seferleri hakkında bilgi edinmeyi çok arzu eden kralın bu arzusunu yerine getirmek için, Türk kölenin yardımıyla eserin tercümesini tamamladı. Sadece ilk üç sayfanın karışık bir şekilde yazılmış bulunması ve içinde Türk'ün anlayamadığı bazı arapça kelimelerin mevcudiyeti dolayısıyla giriş kısmı tercüme edilememiştir"³⁴.

³⁴ Zikreden: E. Pelaez "*Arch. Stor. Sic.*, V, s. 384-386, 1880, zira ben, "Biblioteca Comunale" de mahfuz yazmanın fotokopisini dahi görme imkânını bulamadım.

Pelaez, İtalyanca tercüme yazdığı girişte, Hammer'in türkçe metin hakkında yazdıklarından habersiz görünmektedir.

Kronolojik olarak, ikinci tercüme arapçadır. 1788-1790 senelerinde Cezayir'deki bir ikameti sırasında, fransız müsteşrik Venture de Paradis, Barbaros kardeşlerin seferlerini anlatan arapça bir yazma eser bulup fransızcaya tercüme etmiştir. Venture de Paradis'in bu fransızca tercümesi, 1837 yılında S. Rang ve F. Denis tarafından iki cilt halinde neşrolununcaya kadar, uzun müddet yazma olarak kalmıştır³⁵. Bu iki nâşir, her ne kadar Hammer vasıtasıyla türkçe *Gazavât*'ın mevcudiyetinden haberdar iseler de, Venture de Paradis tarafından tercüme edilen bu eseri Barbaros'un şahsına çok yakın, fakat meçhul bir yazarın yazdığı XVI. yüzyıla ait orijinal bir arap kroniği olarak telâkki etmektedirler³⁶.

A. Berbrugger 1857 de S. Rang ve F. Denis tarafından neşredilen ve Venture de Paradis tarafından fransızca tercüme eses alınan arapça kroniğin Cezayir Kütüphanesinde 942 nu.da kayıtlı yazma olduğunu ortaya koymuştur.

Berbrugger ayrıca, arapça tecümenin sonuna eklenen notta, bu tercümenin türkçe metinden yapıldığına dair bilgi verildiğine işaret etmekte, bu bilgiyle Hammer'in türkçe *Ğazavât*'a dair yazdıkları arasında ilişki kurmaktadır³⁷.

Sonraları G. De Slane, 1883-1895 tarihleri arasında yayımlanan "*Paris Milli Kütüphanesindeki Arapça el yazmaları*" katalogunda 1878 nu.da kayıtlı "*Sîratu'l-Mucâhidi Hayri'd-Dîn*" adlı bir el yazmasını tanıtırken hiçbir gerekçe göstermeden XVII. yüzyıla ait olduğunu ileri sürmüştür. De Slane, bu nüshanın S. Rang ve F. Denis tarafından yayınlanan fransızca tercümede kullanılmış olan nüshadan farklı olduğunu tesbit etmiştir³⁸.

Barbaros Ğayreddin Paşa'nın biyografisine dair Tunus'taki Zeytûniye Camii Kütüphanesinde bulunan arapça yeni bir el yazmasını O. Houdas ve R. Basset 1884 de ortaya çıkarmıştır³⁹.

³⁵ Bkz: Dip not 6.

³⁶ A. g. e., c. II, s. 106, not. 2.

³⁷ A. Berbrugger, *Les époques militaires de la Grande Kabylie*, s. 309-310. Algeri 1857,

³⁸ *Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1823-1895, s. 338.

³⁹ O. Houdas - R. Basset, *Mission scientifique en Tunisie, II: Bibliographie. les manuscrits arabes de Tunisie et de Kairouan*, s. 68, Algeri 1884.

Cezayir'in "Bibliothèque - Musée"sinde 942/1622 nu.da kayıtlı *Ğazavât*'ın el yazma arapça tercümesinin bir kısmı Fransızca tercümesiyle birlikte 1890 tarihinde R. Basset tarafından yayınlanmıştır⁴⁰. Basset, elindeki yazmadan, bu arapça tercümenin XVII. yüzyılın ilk yarısında Cezayir'de Hanefî mezhebi müftülüğü yapan Seyyid Muhammed İbn 'Ali el-Quloğlu el-Cezâirî namına, ismi bilinmiyen bir hoca tarafından yapıldığının anlaşıldığını söylemektedir. Ayrıca Basset, S. Rang ve F. Denis'in yayınladıkları Fransızca tercümeyle ilgili ederken şöyle demektedir: "Hiçbir bakımdan aslıyla ilgisi olmayan ve arapça metinle karşılaştırmadan yararlanmak isteyenleri yanıltmaktan başka bir işe yaramayacak böyle bir çeviriye tercüme denilip denilemeyeceğini kestiremiyorum." Yine bu vesileyle Basset, Cezayir'in "Bibliothèque - Musée"sindeki arapça tercümenin nâtamam diğer bir el yazmasının mevcudiyetini haber vermekte ve bunun Tunus'taki Zeytûniye Camii Kütüphanesindeki mevcut el yazması ile aynı olduğunu ifade etmektedir.

942/1622 nu.da kayıtlı yazma ile, Basset'nin tanıttığı yazma olduğunda şüphe olmayan 774/1623 nu.da kayıtlı başka bir el yazması, 1893'de E. Fagnan tarafından Cezayir'in "Bibliothèque - Musée"sinde mahfuz el yazmalar olarak tanıtılmıştır⁴¹. Oysa, daha önce Houdas ve Basset tarafından tanıtılmış olan Tunus'un Zeytûniye Camii Kütüphanesinde mevcut el yazmasının, B. Roy'un 1900 tarihli katalogunda 4973 nu.da kayıtlı olduğu bildirilmiştir⁴².

E. Blochet, 1925 yılında yayınlanan "*Millî Kütüphaneye yeni gelen arapça el yazmaları*" adlı katalogunda, Barbaros Hayreddin Paşa'nın hayatıyla ilgili 5754 nu.da kayıtlı arapça bir yazma hakkında bilgi vermiştir. (Bu yazma bir mecmua içindedir)⁴³.

Ğazavât'ın 942/1622 nu.da kayıtlı arapça tercümesi, nihayet 1934'de Nûreddin Abdülkâdir tarafından Cezayir'de tam olarak basılmıştır⁴⁴.

⁴⁰ "Documents musulmans sur le siège d'Alger par Charles - Quint (1541)" *Bulletin trimestriel de géographie et d'archéologie d'Oran*, X, s. 171-214. Oran 1890,

⁴¹ *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*, Départements, tome XVIII, s. 451, Paris 1893,

⁴² *Extrait du Catalogue des manuscrits et des imprimés de la Bibliothèque de la Grande Mosquée de Tunis. Histoire*, s. 53. Tunus 1900,

⁴³ E. Blochet, *Bibliothèque Nationale. Catalogue des manuscrits arabes des nouvelles acquisitions* (1884-1924), s. 107, Paris 1925.

⁴⁴ *Kitâb Gazâvât 'Aruc wa Ĥayr ad-Dîn*, Algeri 1353/1934.

Berbrugger dışında, Houdas, Basset, Fagnan, Roy, Blochet ve Nûreddin Abdülkâdir'den hiç biri arapça *Ġazavât* ile Hammer'in bahsettiği türkçe *Ġazavât* arasında bir ilişki kurmamışlardır.

II - SEYYİD MURAD VE ESERLERİ

Ġazavât'ın özellikle bizi ilgilendiren bölümünü incelemeye başlamadan, yazarının telif çalışmalarından söz etmek uygun olacaktır. Biz bunu, konuyla ilgili olarak şimdiye kadar yazılanların yanında, metinler üzerinde de araştırmalar yapmak suretiyle gerçekleştireceğiz.

Ġazavât'ın yazarı, eserlerinin, kendisinden bahsettiği manzum kısımlarında, adının Murâdî olduğunu bildiriyor⁴⁵. El yazmaların başlıklarında ise Seyyid Murâdî⁴⁶ veya Seyyid Murâd⁴⁷ olarak anılmıştır⁴⁸.

Gerçek adının Murâd, mahlasının da Murâdî olduğu âşikardır. Her ne kadar nisbet kalıbında bir ismin mahlas olarak kullanılması pek yaygın değilse de, bu konuda bazı istisnalara rastlanmaktadır. Padişâh I. Selim'in kullandığı Selîmî, III. Murad'ın kullandığı Murâdî mahlasları bunun örneğidir. El yazmanın başındaki Seyyid lakâbı, yazarın şu (beyiti) ile teyit edilmiştir:

(Remel: → — — — / — — — — / — — — —)

Bende-i mümtâz olub fâik olam

Seyyidüm dergâhuna lâ'ik olam⁴⁹

Genel olarak "Seyyid" lakabı Hz. Peygamber soyundan gelenler için kullanılır. Belki de Murâd da öyle idi. Bununla beraber öyle görünüyor ki bu lakabla Osmanlı denizcileri çevresinde, gayri-

⁴⁵ Bkz: s. 494, 495, 498.

⁴⁶ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nu: T 94 de kayıtlı nüsha, varak 1b; Berlin, Or. quart. 1751 nu.lı nüsha, varak 2b.

⁴⁷ Supp. turc, no. 514 de la Bibliothèque Nationale; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T 2639, T 2490 nu.lı nüshalar, varak 1b.

⁴⁸ Bu makalede, İslam Ansiklopedisinde kullanılan transkripsiyon alfabesi benimsenmiştir. (Çeviren).

⁴⁹ *Feth-i Kâl'a-i Nova*, İstanbul Üniv. Ktb. T 2475 nu.lı nüsha, varak 74a; *Ġazavât-ı Hayreddin Pâşâ*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan nüshası, nu. 1291, varak 366b.

müslim menşe'li denizciler kasedilmekteydi⁵⁰. Yukarıda zikrettiğimiz beyitte Seyyid Murâd'ın "Kapudan Paşa"ya müracaat etmesi keyfiyeti, "Seyyid" lakabının bu ikinci anlamını teyid eder görünmektedir.

Seyyid Murâd'ın hayatı hakkındaki bilgilerimiz, kendi eserlerinden elde edebildiklerimizden ibarettir.

XV. asrın son çeyreğinde doğmuş olması mümkündür; çünkü denizcilik sahasında yazmış olduğu 930/1523-1524 tarihli "*Bahîr-nâme*" adlı eseri, kendisini bize, otuz yaşlarında olması muhtemel olgun bir yazar, deniz ilimlerinde değerli bir mütehassis olarak tanıtmaktadır⁵¹. Öte yandan, 1546 yılında henüz seksenini geçmemiş olarak hayatta bulunmuş olması ihtimali de bu görüşü teyid eder görünmektedir⁵².

Denizcilik sahasındaki adı geçen eserin kabul görmesi üzerine, mahiyetini bilmediğimiz bir görevle Osmanlı donanmasına katılmıştır. Nitekim bu husus, 1538 tarihli "*Fetih-nâme-i Hayreddin Paşâ*" adlı eserin şu mısralarından da anlaşılmaktadır:

(Remel:→ ———/———/———)

Çün-ki yazdum bundan evvel bir kitâb

Bu ocağa kıldum andan intisâb⁵³.

Seyyid Murâd'ın 1534 yılında bu büyük Osmanlı amiralinin maiyyetine girmiş olması muhtemeldir. Bilindiği gibi o sene Kanûnî Sultan Süleyman'ın daveti üzerine Hayreddin Paşa İstanbul'a gelmişti. Böylece bir süre için Paşa'nın gazâ ve seferlerine bilfiil katılmıştı. Nitekim kendisi de bu hususu şu ifadeleriyle dile getirmektedir: "Bu efkende anlarla seferlerde ve gazâlarda ber'de ve bahîr'de bile

⁵⁰ Bkz: F. Babinger, "*Seyyid Nûh and his sailing handbook*", *Imago Mundi*, XII, s. 180-182, Leida 1955, [= Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante (J. H. Kissling ve A. Schmaus'un itinalarıyla), II, s. 92-94 Monaco 1966,].

⁵¹ *Bahîr - nâme* ile ilgili olarak bkz: s. 487 v. d.

⁵² 1546 de, Seyyid Murad, *Ğazavât*'ın ikinci bölümünü yazmaktaydı. Ayrıca bkz: s. 500.

⁵³ *Fetih - nâme-i Hayreddin Paşâ*, Topkapı Kütüphanesi, Revan nüshası, nu: 1292, varak 64a.

olub..”⁵⁴; “Bunca zaman imiş kim sizler... Hayreddin Paşa... ile bile olub ve deryâ seferlerin anlarunla eyleyüb...”⁵⁵.

Seyyid Murâd'ın böyle bir göreve getirilmiş olması, onun donanma yönetimine katıldığı anlamına gelmez. Denizle ilgili hususların yazarı olarak onun belli başlı görevi, birazdan bahsedeceğimiz eserinde olduğu gibi, Hayreddin Paşa'nın seferlerini yazmaktan ibaret olduğunda şüphe yoktur.

1538 yılında vukubulan Preveze deniz savaşında Hayreddin Paşa'nın maiyyetindeki Burak Reis'in Başardasında bulundu⁵⁶. Bir sene sonra, 1539'da Nova kalesinin fethedildiği savaşa katıldı⁵⁷. Daha sonra, diğer bazı kimselerle İstanbul'a gönderildi⁵⁸.

Muhtemelen 1541'de, Barbaros'un biyografisini tamamlayıp bir nüshasını Vezir'e verdi⁵⁹. Eserin ilgi görmesi üzerine, Macaristan seferine de katılıp, bu seferin tarihini mensur ve manzum olarak yazması için kendisine görev teklif edildi⁶⁰. Kabul edip, Vezir-i Âzâm Rüstem Paşa'nın emrine girdi. Rüstem Paşa da bir takdir işareti olarak Şahincibaşı Mustafa Ağa eliyle kendisine bir at hediye etti⁶¹.

1544 yılında sona eren Macaristan seferinden sonra Seyyid Murâd İstanbul'a dönmüş olmalıdır; hiç değilse Barbaros'un vefat tarihi olan 1546 senesinin Temmuz ayında orada olduğu kesindir. Seyyid Murâd, Hayreddin Paşa'nın vefatı dolayısıyla sekiz kronogram yazmış, yani tarih düşürmüştür. Bunlardan birini zikretmekle yetineceğiz:

(Hezec:→ ———/————/————)

Cihândan hâzret-i merhûm paşa

Ferâgat eyleyüb terk etti gitti.

⁵⁴ Bkz: *Ğazavât-ı Hayreddin Pâşâ*, 1b-3a.

⁵⁵ *Târîh-i Feth-i Şikloş*, Millet Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa nüshası, nu: 700, varak 6a.

⁵⁶ *Fetiḥ - nâme*, A. g. yazma, varak 65a.

⁵⁷ *Feth-i Kal'a-i Növa*, a. g. yazma, varak 73a, b.

⁵⁸ A. g. e., varak 74a.

⁵⁹ Bkz: *Târîh-i Feth-i Şiklōş*, a. g. yazma, varak 6a-10a.

⁶⁰ Aynı yer.

⁶¹ Aynı yer.

Görüb anı müverrih dedi târih
Vücudun zavrakın engine atdı⁶².

(Tarih son mısradâ düşürülmüş olup, 953/1546 yılına tekabül etmektedir.)

Bir ay sonra da, Büyük Amiral'in hayatına dair eserin ikinci kısmını tamamlamıştır⁶³. Daha sonrası için yazar hakkında hiç bir bilgimiz yoktur.

Seyyid Murad'ın eserlerini aşağıdaki kronolojik sıra ile tasnif etmek mümkündür:

I — *BAHİR-NÂME*: *Bahir-nâme* adlı bu eserin muhtevasının ne olduğunu iyi bilmemekteyiz. Bu eserden, 945/1538 tarihinde Murâdî tarafından yazılmış "*Fetiḥ-nâme-i Hayreddin Pâşâ*"⁶⁴ adlı manzum eserin şimdi zikredeceğimiz şu pasajında söz edilmektedir:

(Remel: → — — — / — — — / — — —)
Bundan evvel ben-de yazdum bir kitâb
Eyledüm te'lîf-ü kıldum faşl-ü bâb
Fâzl-ı hâdî eyledüm târiḥ ânâ
Ol kitâb ile gidilür her yânâ
Türk-i bahri anda ta'yîn eyledüm
Ḥartının 'ilminî tebyîn eyledüm.
Hem pûsûla 'ilmîni kıldum a'yân
'İlm-i bahri etdüm anda hep beyân
Bahir-nâme demek ile oldı yâd
Lîk Pîrî Kethuzâ'nın oldı ad
Vakıa deryâyı ol evvel gezüb
Gezdüḡi arayî heb bir bir yazub
Komuş ebter bulmayub bir ehl-i dîl
Cem' edemeyüb yaturmuş bunca yıl
Bir qarın geçmiş aradan yok gümân
Eyledî benden recâ çûn ol zemân
Pes anı cem' edüb etdüm bir kitâb
Bilür anı bir nice yüz şeyḥ-u şâb⁶⁵.

⁶² Bkz. *Gazavât*, İkinci kısım, (bkz. s. 500), Paris'in "Bibliothèque Nationale"indeki Suppl. turc. nu. 1186'da kayıtlı nüsha, varak 51a.

⁶³ Bkz. s. 500.

⁶⁴ Bkz. s. 494, 495.

⁶⁵ *Fetiḥ - nâme*, a. g. yazma, varak 63b-64a.

Pasajda adı geçen Pîrî Kethudâ'nın "*Kitâb-ı Bahriye*" adıyla tanınan meşhur Akdeniz "Portulan"ının yazarı Pîrî Reis'den başkası olmadığı meydandadır⁶⁶. Bu durumda, Murâdî'nin eseri olan *Bahîr-nâme* ile Pîrî Reis'in eseri arasında ne gibi bir münasebet bulunabileceği meselesi ortaya çıkmaktadır*.

⁶⁶ Bildiğim kadarıyla "Kethüda" ünvanı başka hiç bir yerde Pîrî Reis'e atfedilmiş değildir. F. Ezgü'nün "İslam Ansiklopedisi, c. IX. İstanbul 1964, s. 561-565" de Pîrî Reis'le ilgili makalesinde bu hususla ilgili olarak hiçbir şey söylenmemiştir. Buradan, Pîrî Reis'in 1524'de "tershâne kethudâlığı" görevini üstlendiği neticesine varabiliriz. Bu görevle ilgili olarak bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilatı*, Ankara 1948, s. 427-428.

* H. Yurdaydın, Murâdî'nin *Kitâb-ı Bahriye*'nin yazılmasına olan katkısını daha 1952'de yayımlanmış olan "*Kitâb-ı Bahriye'nin Telifi Meselesi*" adlı araştırmasında belirtmiş (Bkz: D. T. C. F. Dergisi, X (1952), s. 143-146) ve bunu daha sonra *Muradî ve Eserleri* adlı araştırmasında (Bkz: Belleten, XXVII, 107, Ankara 1963, s. 453-466) tekrarlamıştır. Svat Soucek ise 1973 de yayımlanmış olan "*A Propos du Livre d'Instructions Nautiques de Piri Reis* (Bkz: Revue des Etudes Islamiques, XLI, Fascicule 2 (1973), pp. 241-255)" adlı araştırmasında bu konuya yani *Kitâb-ı Bahriye*'nin telifi meselesine de dokunmakta ve şöyle demektedir:

"... ce renseignement ne nous informe pas sur le point de savoir si Pîrî Reis continuait son activité comme cartographe, il ressuscite le problème de l'identification de l'auteur de la seconde version du *Kitâb-ı bahriye*, car Murâdî prétend qu'il s'agit de lui et non de Pîrî Reis. Ce n'est pas notre intention de discuter ici ce problème, qui n'est pas essentiel pour une appréciation de l'ouvrage. La question a d'ailleurs été discutée d'une manière convaincante par H. G. YURDAYDIN, art. cité, p. 143-146". (bkz: p. 242, not. 1).

Diğer taraftan *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri* adlı kitabı 1974'de yayımlanmış olan Sayın Prof. Dr. Afet İnan, isim zikretmeksizin, "Bazı incelemelere göre Pîrî Reis'in bu nazım ve nesir halindeki ve iki seferde yazılmış olduğu (H. 927 M. 1521 ve H. 932 M. 1526) bilinen Bahriye kitabının "Murâdî" adında birisinin üslubu ile yazıldığı söylenir. Bu şahıs hakkında etraflı bir bilgi bulunmamakla beraber, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* ve *Fetihnâme* adlı nazım ve nesir olarak yazmış olduğu kitapların müellifi olarak bilinir. Murâdî'nin ifadesine göre deryayı ilk önce gezenin Pîrî Kethudâ olduğunu ve onun gezdiği yerleri bir bir yazmış bulunduğunu kaydettikten sonra bu malzemeyi bir ehl-i dil bulamadığı için Pîrî'nin uzun müddet "Cem" edemediğini yazar ve nihayet kendisine bu malzemenin verilerek yazdırıldığını söyler. Bu nazariyeye değinmekle beraber üslub kime ait olursa olsun, bizce yinede asıl kaynak bilgi Pîrî Reis'e ait olması önemlidir". demekle (bkz: s. 18, not 1) ve burada Sayın Hocam Prof. Dr. H. G. Yurdaydın'ın adının zikredilmemesi bir yana, onun ileri sürdüğü ve Prof. Dr. Barbara Fleming, Prof. Dr. Aldo Gallotta ve Prof. Dr. Svat. Soucek tarafından doğruluğu kabul edilmiş görüşlerine pek ilgi duymadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan

Bilindiği üzere elimizde *Kitâb-ı Bahriye*'nin iki ayrı nüshası mevcuttur. Daha XVII. yüzyılda Hacı Halife bu hususu gerek Kozmografya'ya dair "*Cihân-nümâ*"sında, gerekse "*Keşfu'z-Zunûn*" adlı bibliografik eserinde belirtmiştir. "*Cihân-nümâ*"sında şöyle demektedir⁶⁷.

بری مفصل بری اندن اقل ایکی نسخه کوریلوب . . . کبیر اولنده کشتیبانلغه متعلق بر قچ یوز بیت وجابجا تفصیلر واردر که صغیرنده انلر مطوی در.

Keşfu'z-Zunûn'daki ifadesi ise şöyledir: "Bu eserin iki nüshası vardır. Bunlardan biri diğerinden biraz daha geniştir. Geniş olanın başlangıcında şiirler mevcut olup, diğerinde yoktur"⁶⁸.

Bu iki nüshayla ilgili bu bilgi Kahle tarafından da teyid edilmiştir. Gerçekten bu zat, 1926 yılında kısmen yayınladığı "*Kitâb-ı Bahriye*"ye – bu eserin yayınlanması tamamlanmamıştır – yazmış olduğu girişte şu hususa dikkati çekmektedir:

Kendisi tarafından yayınlanan nüsha çok eski el yazmalarına istinat edip, uygunluk ve bütünlük içindedir. Buna karşılık, manzum bir bölümü bulunan ikinci nüsha daha geniş olup, birkaçı yeni olmak üzere daha fazla harita ihtiva etmekte ve muahhar nüshalara dayanmaktadır. Bundan dolayı birinciye nisbetle daha az uygunluk ve bütünlük içinde görünmektedir. Buna dayanarak, Kahle, bu ikinci nüshanın Piri Reis'in eseri olmayıp, kendisinden sonra yaşamış olan bir başkasına ait olacağı neticesine varmıştır.

Daha sonraları, Haydar Alpagut ve Fevzi Kurtoğlu, yalnız Kahle tarafından yayınlanan 927/1520-1521 tarihli ilk nüshanın değil, kendileri tarafından 1935'de yayınlanan ikinci muahhar nüshanın da Piri Reis'in eseri olduğu görüşünü savunmuşlardır⁶⁹. Piri Reis'in 927 hicri yılından sonra "*Kitâb-ı Bahriye*"yi yeni baştan yazmış olduğu şu hadiseden anlaşılmaktadır: Yazar kitabının man-

S. Soucek'in, H. G. Yurdaydın'dan naklen Murâdî'nin *Kitâb-ı Bahriye*'nin ikinci versiyonunun yazarı olduğunu 1976'da yayınlanmış olan diğer bir araştırmasında da belirttiği görülmektedir. Bkz. *Tunisia in the Kitâb-ı Bahriye by Piri Reis*, Lisse 1976, p. 7, not 13. (Çeviren).

⁶⁷ *Cihân - nümâ*, İstanbul 1145/1732, s. 11.

⁶⁸ *Keşfu'z - Zunun 'an Esâmi'l - Kutub ve'l - Funûn*, G. Flügel baskısı, II, s. 22, n. 1689; Lipsia 1837,

وهی نسخهتان احداها ايسط قليلا من الأخرى وفي اولها نظم والأخرى ليست كذلك

⁶⁹ Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, İstanbul 1935.

zum sonuç kısmında, 1524 yılında Kanûnî Sultan Süleyman'ın emriyle Mısır'a gönderilen filonun yolculuk esnasında büyük bir fırtınaya yakalandığını, kendisinin de bu sırada denizcilikle ilgili kitabından yararlanırken Vezir-i Âzâm İbrahim Paşa tarafından görüldüğünü kaydetmekte ve adı geçen Vezir-i Âzâm'ın bu kitabın daha düzenli bir hale getirilmek suretiyle yeni baştan yazılarak Padişah'a takdim edilmesiyle ilgili emri üzerine kitabı tamamlayıp, temize çektiğini anlatmaktadır. Bu husus ayrıca, aynı ifadelerin geçtiği kısa mensur girişte de teyid edilmiştir. Sonundaki beyitte düşürülen tarihten de çıkarılacağı üzere eser, 932/1525-1526 senesinde tamamlanmıştır:

(Hezec: → ~ ——— / ~ ——— / ~ ———)

Tamâm etdük sözi bulub murâdî

Dedük târîhî ana feyz-i hâdî.

Kitâb-ı Bahriye'nin iki nüshası arasındaki mevcut farklılıklardan büyük bir kısmını Alpagut ve Kurtoğlu, Piri Reis'in sonraki nüshaya, İbrahim Paşa'nın arzusuna uyarak yaptığı ilâve ve değişikliklere atfetmektedirler. Ancak bunların bir kısmı da muhafaza edilemeyen ana nüshanın devamlı olarak uğradığı değişiklikler, müstensih ve haritacıların müdahaleleri, el yazmalarını ellerinde bulunduran bir takım kişiler ve kaptanların bu esere kendi şahsî tecrübelerini ilâve etmeleri nedeniyle ortaya çıkmıştır⁷⁰.

Bu iki nâşir, gerek Kahle tarafından neşredilen 927/12 Aralık 1520 tarihli nüsha olsun, gerekse kendilerinin yayınladığı 932/18 Kasım 1525 tarihli nüsha olsun, her ikisinin de Gelibolu'da yazılmış olduğunun "târîh dokuz yüz yigirmi yedi yılında iken nefsi Gelibolu'da tertip üzerine bir yere cem' ederken...", "târîh dokuz yüz otuz iki yılında... Gelibolu'da işbu kitâb hâsıl oldu." ibareleriyle bizzat yazar tarafından bildirilmiş olmasının kendi görüşlerini destekler mahiyette bulunduğunu söylemektedirler⁷¹.

H. Yurdaydın, bu nâşirlerin aksine olarak, 1952 yılında, yurkarda 487. sahifede naklettiğimiz "*Fetiḥ-nâme-i Ḥayreddîn Pâşâ*" adlı eserdeki mısralara dayanarak *Kitâb-ı Bahriye*'nin Murâdî'nin eseri olduğu görüşünü savunmuştur. O, şu hususa dikkati çekmekte-

⁷⁰ A. g. e., s. IX-XI.

⁷¹ A. g. e., s. XLI.

dir ki, Pîrî Reis'den başka deniz sahasında bir kitap yazmış olabilecek Pîrî adlı başka bir şahıs mevcut olmadığı gibi, ayrıca, Pîrî Reis'e şöhret temin etmiş *Bahîr-nâme* adlı herhangi bir eserin mevcudiyeti de bilinmemektedir. Oysa ki, gerçekten de Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriye* adlı eserle meşhur olmuştur. Bu duruma göre, *Kitâb-ı Bahriye* ile *Bahîr-nâme*'nin aynı eser olduğunu kabul etmek gerekecektir. O, ayrıca, görüşünü teyid etmek için *Kitâb-ı Bahriye*'nin sonunda, eserin kaleme alınışının sona ermesini göstermek için tarih düşürülen ve 910/1504'e tekabül eden “فيض هادى” ibaresini ele alıp, “اكا” sözü dahil olmaksızın, bu ibarenin “فضل هادى” olarak düzeltilmesi gerektiğini ileri sürmektedir*. Bu takdirde (فضل هادى) ibaresinin *Bahîr-nâme*'nin telif edilmiş olduğu 930 yılına tekabül ettiği görülecektir.

Yine Yurdaydın'a göre, yazar ihâm yoluyla tarih düşürülen ibaredeki Murâdî sözüyle bizzat kendi ismini kasetmiş olabilir⁷².

Yurdaydın'ın bu görüşü, B. Fleming tarafından olduğu gibi kabul edilmiştir⁷³.

Buraya kadar naklettiğimiz bilgileri değerlendirdiğimizde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

1 — Pîrî Reis'in Akdeniz'de yaptığı seferler sırasında toplamış olduğu malzemenin mevcudiyeti;

2 — 927/1520-1521 yılında, muhtemelen bizzat Pîrî Reis tarafından *Kitâb-ı Bahriye*'nin ilk olarak yazılışı;

3 — *Bahîr-nâme*'nin 930/1523-1524 yılında Pîrî Reis'in toplamış olduğu malzemeyle Murâdî tarafından telifi;

4 — 932/1525-1526 yılında 972 beyitten oluşan giriş kısmıyla, 91 beyitlik sonuç kısmının ilâvesiyle *Kitâb-ı Bahriye*'nin ikinci ve nihâf olarak yazılması.

Murâdî'nin “*Fetiḥ-nâme*”de, “*Bahîr-nâme*”nin muhtevasıyla ilgili söyledikleri, *Kitâb-ı Bahriye*'nin pusula, harita ve ilm-i bahr'e

* Alpagut ve Kurtoğlu, düşürülen tarih olarak, eserin mukaddime kısmında kaydedilmiş olan (932/1526 yılına tekabül eden) “اكا فيض هادى” sözlerini kabul etmektedirler. Fakat dikkat edilirse (اكا) kelimesinin tarih düşürülmüş olan kelimeye idhal edilmemesi gerekir. (H. Yurdaydın, *Kitâb-ı Bahriye'nin telifi meselesi*, s. 145). (Mütercim)

⁷² “*Kitâb-ı Bahriye'nin telifi Meselesi*”. Bu eserle ilgili olarak, bkz: s. 479-480.

⁷³ A. g. e., s. 238-239 n. 300.

hasredilmiş olan manzum girişinin ilk kısmının muhtevasıyla iyice uyum halinde olduğu görülmektedir. Orada, ilâveten, Portekizlilerin coğrafi keşifleri ve Akdeniz dışında diğer denizler hakkında bilgi verilmektedir. İki eserin muhtevalarındaki bu benzerlik, *Kitâb-ı Bahriye*'nin bu manzum kısmının *Bahir-nâme*'den alındığını gösterir mahiyettedir. *Bahir-nâme*'nin özellikle Pîrî Reis'in topladığı malzeme sayesinde ortaya çıktığı göz önüne alındığı takdirde, bu görüşün gerçeğe daha fazla yaklaştığı görülmektedir. Kısacası, 1524 yılında telif edilen *Bahir-nâme*'nin, 1526 yılında ikinci kez yazılması tamamlanan *Kitâb-ı Bahriye*'ye dahil edilmiş olduğunu kabul etmek gerekecektir.

Bununla beraber H. Yurdaydın'ın ileri sürdüğü gibi *Bahir-nâme*'nin ikinci defa yazılan *Kitâb-ı Bahriye*'nin tamamıyla aynı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak şu hususu gözden kaçırmamak lâzımdır ki, Murâdî'nin bu eserin telifi için yalnız olarak çalıştığı düşünülebileceği gibi, Pîrî Reis'le yardımlaşmak suretiyle yazmış olabileceği de düşünülebilir.

Murâdî, *Bahir-nâme*'yi hicri 930 yılında telif etmiş olduğunu söylemektedir. Bu tarih milâdî olarak 10 Kasım 1523-30 Eylül 1524 arasına tekabül etmektedir. Bu eserini yazdıktan sonra Osmanlı donanmasına intisap etmiştir. O sene Pîrî Reis, muhtemelen tersane kethudâlığı görevini üstlenmiş bulunmaktaydı. *Kitâb-ı Bahriye*'nin manzum sonuç kısmında söylenenlerden, *Kitâb-ı Bahriye*'yi güzelleştirip düzene koyma emrinin Pîrî Reis'e 1524 yılının Eylül ayında donanma Mısır'a doğru yol alırken verildiği anlaşılmaktadır. (Donanma İstanbul'dan 30 Eylül 1524 yılında hareket etmiştir. Bkz: İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, s. 105-106, İstanbul 1948). Yani, aşağı yukarı kesin bir şekilde, *Bahir-nâme*'nin telifinden birkaç ay sonra. Mümkündür ki, Pîrî Reis, Murâdî'nin *Bahir-nâme* adlı eserini görüp beğenerek kendisine müracaat etmiş olsun. Bunun üzerine Murâdî, Pîrî Reis'in toplayıp da uzun bir süre istifadeden uzak bir şekilde kenarda bıraktığı malzemedan faydalanarak meydana getirdiği manzum kısmı – yani *Bahir-nâme*'yi – *Kitâb-ı Bahriye*'ye ilâve etmiş olabilir. Gerçekten de bu malzeme *Kitâb-ı Bahriye*'nin ilk defa yazılışı sırasında kullanılmış değildi. İçinde deniz ilmini manzum olarak anlattıktan sonra, yine manzum şekilde anlattığı takdirde çok uzun süreceği düşüncesiyle Akdeniz'in tasvirine mensur olarak devam edileceği belirtilen “der beyân-ı sebeb-i nesir”

başlıklı bir geçiş bölümünü de ilâve etmiş olabilir. Ayrıca, mensur kısmı da, yine Pîrî Reis'in toplamış olduğu malzemeye dayanarak, daha geniş ve sarîh coğrafi bilgilerle, yeni baştan ele almış olabilir. Bu bilgiler ilk nüshadaki genellikle tarihi özellikte olan ve her kısma giriş teşkil eden bilgilerin yerini almaktadır. Birinci nüshaya nisbetle (134), ikinci nüshada (233) fazla olarak bulunan haritaları ilâve etmek suretiyle de harita kısmına katkıda bulunmuş olabilir. Tabîî ki Kahle'nin açıkça fevkalade modern olarak tavsif ettiği haritaları bunlardan hariç tutmak lâzımdır⁷⁴. Nihayet esere manzum sonucu da onun koymuş olması düşünülebilir.

Her ne kadar bu sonuç kısmında birinci şahıs olarak konuşan Pîrî Reis ise de ve kendisinden de Vezîr-i Âzâm İbrahim Paşa'nın emri üzerine eseri telif eden kimse olarak bahsediyorsa da, yine de bu sonucun Murâdî'nin kaleminden çıkmış olduğunu ileri sürebilmek için elimizde yeterli kanıt bulunmamaktadır: Zira *Bahîr-nâme* olması muhtemel girişle, sonucun vezni aynı olup, stil bakımından da aralarında bariz bir yakınlık söz konusudur. Ayrıca H. Yurdaydın'ın da işaret ettiği gibi, son mısradaki isimde *ihâm* mevcuttur. Ve nihayet eserinin ikinci defa telifi maksadıyla tarih düşürülürken 932 senesini elde etmek için gerekli değişikliklerle birlikte “اكا فيض هادى = Ana ‘feyz-i hâdî’, *Bahîr-nâme*'nin “فضل هادى = Fazl-ı Hâdî” şeklinin örnek alındığı görülmektedir. Ancak bu 932 tarihi, Yurdaydın tarafından sunulan düzeltme kabul edilmediği takdirde elde edilebilmektedir. Aslında bu düzeltmeyle elde edilen tarih, ikinci telifteki tarihle çelişki halindedir.

Manzum sonuç kısmının da Murâdî'ye atfedilmesi, bu yazarın *Kitâb-ı Bahriye*'nin nihâî telifine katılmış olduğu görüşüne daha da kuvvet kazandırmaktadır.

Bahîr-nâme'nin *Kitâb-Bahriye*'ye idhali keyfiyeti 1538 yılında, yani *Kitâb-ı Bahriye*'den 12 yıl sonra yazılmış bulunan “*Fetiḥ-nâme*” adlı eserden aktarmış olduğumuz kısımda görüldüğü gibi, Murâdî'nin şikâyetinin nedenini iyice açıklamaktadır. Her ne kadar *Bahîr-nâme*'ye esas olacak Pîrî Reis tarafından toplanan malzemeyi değerlendiren Murâdî olmuşsa da, eserin yazarı olarak ün salan Pîrî Reis olmuştur.

⁷⁴ P. Kahle, *Piri Reis Bahrije. Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, Band II. s. XIX, Übersetzung, Berlin ve Lipsia, 1926,

Alpağut ve Kurtoğlu'nun *Kitâb-ı Bahriye* ile ilgili beyanları, bu kitabın aslının 927/1520-1521 yılında yazılandan ibaret olmadığı, bunun dışında elde daha bir çok nüshaların mevcudiyeti gerçeğiyle çelişki halindedir. Onların böyle bir ifade kullanmaları Sultan'a takdim edilmiş bulunan nüshayı hiç dikkate almamış olmalarıyla da izah edilebilir.

II - *FETİH-NÂME-İ HAYREDDİN PAŞA*: Hayreddin Paşa'nın 1537'de başlayıp 1538'de Preveze deniz savaşıyla sonuçlanan Polye seferine dair manzum eser. Bu eserden bugün elimizde iki el yazması mevcuttur. Bunlardan biri Kahire'de Dârü'l-Kutub 107/8903 numarada kayıtlıdır. 945/1538 tarihlidir; bu sebeple bu nüshanın yazar hattıyla olması mümkündür. Diğeri tarihsiz olup, Topkapı Kütüphanesi Revan Köşkü 1292 nu.da kayıtlı bulunmaktadır. Eserin Murâdî'ye ait olduğunu şu beyit ortaya koymaktadır:

(Remel: → ---/---/---/---)

Ey Murâdî sen-de kıl dâyim bu resme nâleler

Gûş edüb feryadını bu hâlk 'âciz kâlar⁷⁵.

Yazma 1600 beyitten teşekkül edip, "remel" vezindedir. (Şema: → ---/---/---) 49 beyitten oluşan alışılmış hamdü senâya tahsis edilmiş olan bir girişle başlayıp, eserin telif sebepleri ile ilgili 65 beyitlik bir sonuç kısmı ile sona ermektedir. Yazar esere, savaştan sonra, geceleyn, Durak Reis'in Başarda'sında başladığını ve beş gün içinde bitirip bir nüshasını Bâb-ı Âlî'ye gönderdiğini bildirmektedir⁷⁶. Eser, "der beyân-ı ..." başlıkları altında 90 kısma bölünmüştür.

1888 yılında Hilmi ed-Dağîstânî'nin kısaca tanıtmış olduğu Kâhire el yazmasının⁷⁷ F. Babinger tarafından kapalı bir tarzda manzum *Gazavât* ile aynı olduğu ileri sürülmüştür⁷⁸.

Revan Köşkünde 1292 nu.da kayıtlı el yazması A. S. Levend tarafından aynı eserin bir muhtasarı olarak kabul edilmiştir⁷⁹. Yurdaydın, *Fetiḥ-nâme*'nin tam olarak manzum *Gazavât*'ta da mevcut olduğunu göz önüne alarak önce *Gazavât*'ın mı, yoksa *Fetiḥ-nâme*'nin

⁷⁵ A. g. el yazması varak 31a. Preveze halkı, şairin ağzıyla, 1538 yılında Hristiyan donanmasının varmasıyla ortaya çıkan zararlardan ötürü dert yanmaktadır.

⁷⁶ A. g. el yazması, varak 65a.

⁷⁷ Bkz. s. 477.

⁷⁸ F. Babinger, *A. g. e.*, s. 79.

⁷⁹ A. S. Levend, *A. g. e.*, s. 73.

mi yazıldığı ve, *Fetih-nâme*'nin *Ğazavât*'tan ayrı olarak düşünülüp düşünülmeyeceği ihtimalleri üzerinde durmaktadır. O, *Fetih-nâme*'de, yazarın daha önceleri bir eser yazmış olmasının – ki bunun manzum *Ğazavât* olması mümkündür – ve *Fetih-nâme*'nin de ihtisar üzere yeni baştan yazılmış olduğunun beyan edilmesinin birinci görüş lehinde olacağını belirtmektedir. Gerçekte, Seyyid Murād'ın imâ etmiş olduğu eser *Ğazavât* olmayıp, daha önce gördüğümüz üzere, aslında bizzat Yurdaydın'ın da yerinde olarak tahmin ettiği gibi, *Bahir-nâme*'dir ⁸⁰, ve "İhtisar üzere" tabiri daha önceki bir eserin özeti manasına gelmeyip, olayların kısa olarak anlatılmasını ifade etmektedir. Gerçekten de *Fetih-nâme* ile manzum *Ğazavât* arasında bir karşılaştırma, giriş kısmı ve 26 beyitlik sonuç kısmı hariç, *Fetih-nâme*'nin olduğu gibi, *Ğazavât*'tan nakledilmiş olduğunu ve bu yüzden *Ğazavât*'ın bir özeti olamayacağını ortaya koymaktadır. Bu duruma göre, gerçek olan ikinci görüştür. Yani *Fetih-nâme*, *Ğazavât*'tan ayrı olarak yazılmış olup, sonraları her ikisindeki olayların irtibatını düzenli olarak sağlayacak tarzda *Ğazavât*'a ilâve edilmiştir. Zira muhtemelen olayların hikâyesi, *Fetih-nâme*'de 944/1537 yılında son bulmaktaydı. Diğer taraftan elimizdeki bir nüshanın 945/1538 tarihli olması bu hususu teyid etmektedir. Oysa, bize kadar gelen manzum *Ğazavât*'ta olayların hikâyesi, 948/1541 senesinde sona ermektedir. Zaten öyle görünüyor ki bizzat Yurdaydın da el yazmalarının durumundan bahsederken sağlam delillere dayandırdığı halde, birinci görüşü bertaraf edip, ikinci görüşün daha tutarlı olduğunu kabul etme konusunda yukarıda belirttiğimiz husustan haberdar görünmektedir.

III – *FETH-İ KAL'A-I NOVA*: 946/1539 yılında Nova kalesinin Türkler tarafından fethedilmesini tasvir eden manzum eser. Bu eser İstanbul'daki Üniversite Kütüphanesinde 2475 nu.da kayıtlı tek el yazmasıyla tanınmaktadır. Eserin kime ait olduğunu şu beyit açıklamaktadır:

(Remel: → ————/—————/—————/—————)

Ey Murādî kıl du'âlar daḥî dâyim de ana

yine ey Pâşâ-yı 'âdil eyledün ulu ğazâ ⁸¹

⁸⁰ Bkz. s. 490-491.

⁸¹ *Feth-i Kal'a-i Nova*, a. g. el yazması, varak 49b; *Ğazavât-ı Hayreddin Pâşâ*, a. g. el yazması, varak 342b.

1800 beytten oluşup “Remel” veznindedir. Eser, Seyyid Murād’ın diğer arkadaşlarıyla birlikte Paşa tarafından davet edilmiş olduğu İstanbul’da yazılmıştır:

(Remel: → — — — / — — — — / — — —)

Biz-de İstanbul’a gidüb ol zemân
‘Avn-i Rabbânî ile ol-dem hemân,
Bu kitâbı yazdum itmâm eyledüm
Mâcerâyı anda i’lâm eyledüm⁸²

Eser alışılmış hamd-ü senâ’dan sonra başlıklı 101 bölüme ayrılmıştır.

Bu eser hakkında ilk bilgi veren L. Forrer olmuştur⁸³. A. S. Levend, yanlış olarak bu eserin biraz evvel zikrettiğimiz “*Fetiḥ-nâme*” ile aynı olduğunu söylemekte ve onu manzum *Gazavât*’ın bir muhtasarı olarak telakkî etmektedir⁸⁴. H. Yurdaydın, bu eserin manzum *Gazavât*’a idhal edilmiş olduğunu kaydederken, *Fetiḥ-nâme*’de olduğu gibi kendisine aynı soruyu sorup, meseleyi burada zor bir çözüm yolu aramaksızın, yani eserin önce müstakil olarak yazılıp daha sonra *Gazavât*’a idhal edildiğini tamamiyle aydınlığa çıkarılmadan halletmiştir⁸⁵.

IV — Böylece mensûr *Gazavât*’a gelmiş bulunmaktayız. Bu eserden elimizde, varak sayısı 134 ile 326 arasında değişen bir çok el yazmaları mevcuttur.

H. Yurdaydın, daha önce de dediğimiz gibi, eserin Seyyid Murād tarafından yazılmış olduğunu kesin olarak ortaya koymuştur. Bu hususla ilgili son bir delil de şudur ki, Murād’ın olduğunda hiç bir şüphe bulunmayan manzum *Gazavât*, mensur *Gazavât*’ın şiir olarak naklinden başka birşey değildir (Bkz: s. 498.)

Eser, uzun bir girişle başlamaktadır. Alışılmış hamd-ü senâ’ya tahsis edilmiş kısımdan sonra, yazar, makalemizin sonunda tercümesini verdiğimiz birkaç sayfa içinde kitabın telif sebebini açıklamaktadır.

Burada, diğer konuların dışında, Kanûnî Sultan Süleyman’ın kendi hükümdarlığı sırasında vukubulan olayların tarihine ve

⁸² A. g. el yazmaları, varak 74a ve 366a.

⁸³ Bkz. s. 479.

⁸⁴ A. g. e., s. 72.

⁸⁵ A. g. makale., s. 464.

özellikle Barbaros'un gazâlarına geniş bir şekilde yer verilmesi hususunda belirttiği istekler söz konusu edilmektedir. *Gazavât*'ın resmî tarihe katılmış olacağı hususundaki bu iddianın doğruluğundan şüphe etmek için ortada hiç bir sebep bulunmamaktadır. Bu durum yazarın Arapça ve Farsça kelimeler yerine bilhassa seçtiğini belirttiği Türkçe kelimeler kullanması sebebiyle daha kolay anlaşılır hale gelen üslûbu ile pek çelişkili görünmemektedir. Gerçekten, Osmanlı Sultanları gayri münevver olanların da Osmanlı tarihinden haberdar olmaları arzusunda idiler. Nitekim bu husus, Kanûnî'nin selefi olan I. Selim'in Kemal Paşazâde'ye kendi devrinin tarihini (yani *Tevârih-i Âl-i Osman*) yazması hususunda, verdiği emirlerden de açıkça anlaşılmaktadır⁸⁶. Sonra, yazarın girişte kitabından bahsederken kullanmış olduğu "okuyub ve dinleyüb" "okunan ve işitilen" tarzında ifadeler *Gazavat*'ın halk arasında alenî olarak okunmakta olduğuna da delâlet etmektedir. Konumuzla ilgili olarak şurasını belirtmek gerekir ki, meselâ 1663 nu.da kayıtlı Escurial, 2459 nu.da kayıtlı İstanbul ve Or. quart. 1751 nu.da kayıtlı Berlin nüshaları her biri bir defa okunacak şekilde "Meclis"lere bölünmüş bulunmaktadır.

Ayrıca, yazarın girişte, her zaman sadece sıhhatinde şüphe olmayan doğru bilgilere istinad edip, olayları doğru bir şekilde nakletmek niyetinde olduğunu ifade etmesi şâyân-ı dikkattir. Onun, maiyetine girmezden evvelki devir için belli başlı kaynağı, bizzat Hayreddin Paşa'nın kendisi olmuş olup, daha sonrası için direkt olarak kendi müşahadelerine istinat edebilmiştir.

Eser, Barbaros'un hayat hikayesinin doğumundan başlayıp, Nova kalesinin 1539'da fethinden sonra, İstanbul'a dönüşüne kadar olan kısmını konu almaktadır; bunu Macaristan seferinin başlangıcına ve V. Karl tarafından 1541'de Cezayir'e yapılan hücumu tahsis edilmiş birkaç sahife takip etmektedir. Hayreddin Paşa 1539'dan 1542'ye kadar hareketsiz olarak İstanbul'da kaldığı için, 1539'dan itibaren *Gazavât*'ta kendisinden bahsedilmediği, kendisiyle ilgili bilgiler verilmediği meydandadır. Muhtemelen yazar da Macaristan seferine hareket ettiği içindir ki, eser, 1541 yılında vukubulan olayların hikâye edilmesiyle son bulmaktadır.

Bütün el yazmaları, Hasan Bey tarafından V. Karl'a karşı elde edilen zaferin Bâb-ı Âlî'ye bildirilmesini ve Kanûnî Sultan

⁸⁶ Bkz. A. Bombaci, *a. g. e.*, s. 358, Firenze - Milano 1969.

Süleyman tarafından Hasan Bey'e gönderilmiş olan hediyelerin sayılmasını anlatarak sona ermektedir. Yalnız 2459 nu.da kayıtlı 1664 tarihli İstanbul nüshası, son kısmında, forsa'ların Kanunî tarafından gönderilen hediyelerle Cezayir'e varışı, Hasan Bey'in bundan memnuniyetini ızhar etmesi ve kendisinin Cezayir Beylerbeyliği'ne getirilişi hakkında kısa bir ilâve ihtiva etmektedir.

V - "GAZAVÂT-I HAYREDDİN PAŞA" adlı manzum eserin bir nüshası tanınmakta olup, Revan Köşkü 1291 nu.da kayıtlı bulunmaktadır. Yazar daha önce de zikretmiş olduğumuz şu mısralarla kendisinden bahsetmektedir:

Ey Murâdî sen-de kıl dâyim bu resme nâleler (varak 245a)

Ey Murâdî kıl du'âlar daî dâyim de ana (varak 342b)

Eserin elde mevcut kısmı, takriben 10.000 beyit ihtiva etmekte olup, remel veznindedir. (Yegâne nüshanın sondan birkaç varak'ı parçalanmıştır.)

Eser hakkında ilk olarak 1911'de malûmat veren Necîb Âsım, eserde olayların anlatımının 1539 yılına kadar vardığını teyid etmektedir⁸⁷. Her ne kadar eserin son kısmından birkaç varak eksik ise de, F. Babinger, Barbaros'un vefatına (1546) kadar geçen hadiselerin anlatılmadığını mülâhaza etmektedir; çünkü el yazmasındaki bir kayıt, bunun 1543 yılında vefat eden "Şehzâde Mehmed"e aid olabileceğine delalet etmektedir⁸⁸. H. Yurdaydın⁸⁹ ise, bu nüshanın 1541 yılına kadar geldiğini saptamaktadır. Gerçekten de 1539 yılına kadar ki hadiseleri anlatan bab'tan sonra (yani *Feth-i Kâ'â-i Nûva*'ya tekabül eden kısmın nihayet bulmasından sonra) bunları, tamamı 180 beyitlik, herbiri 1541 olayları ile ilgili dört bâb takip etmektedir. Bunlardan ilki, Macaristan seferinin başlaması, diğer üçü ise V. Karl'ın Cezayir seferiyle ilgilidir. "Bu bâb Hasan Beg çıkub küffâr-ı hâkisârın askerini basdığı beyan eder" adlı son kısım kopmuş bulunmaktadır.

Manzum *Gazavât*, Allah, Peygamber ve Sultan'ın övgülerine tahsis edilmiş on bir beyitlik çok kısa bir giriş ve birbirinden iyice ayrılmış dört kısımdan oluşmaktadır.

⁸⁷ Bkz. s. 477.

⁸⁸ Bkz. s. 123.

⁸⁹ A. g. makale, s. 462-463.

111 bâb'a bölünmüş ilk kısım, Barbaros'un doğumundan 1537 yılına kadar hayat hikayesini konu almaktadır. "Ek"de naklettiğimiz kısımdan da müşahade edilebileceği vechile, bu kısım, mensur, *Ğazavât*'ın kendisine tekabül eden kısmının şiir şeklindeki bir nakli görünümündedir.

İkinci ve üçüncü kısımlar, *Fetiḥ-nâme* ve *Feth-i Kāl'a-i Nôva* adlı eserlere tekabül edip, 1537-1538 ve 1539 senelerinde vukubulan olayları anlatmaktadır. Mensur *Ğazavât*'a nisbetle burada olaylar daha geniş ve teferruatlı bir biçimde anlatılmış bulunmaktadır. Bu teferruat, herhangi bir değişiklik olmaksızın yapılmıştır ve *Ğazavât*'la aynı vezindedir. Sadece giriş mahiyetinde olan kısımlar çıkarılmıştır.

1541 yılında vukubulan olayları anlatan dördüncü kısım da dört bâb'a ayrılmıştır. Burada da mensur *Ğazavât*'ta geçen olaylar manzum olarak anlatılmaktadır.

Her ne kadar eserin sonu kopmuş ise de, olayların anlatımının mensur *Ğazavât*'ta olduğu gibi, 1541 yılına kadar devam etmesi düşünülebilir. Her hâlükârda, yalnız Babinger'in ileri sürdüğü mülâhazalardan dolayı değil, aynı zamanda, Ḥayreddin Paşa'dan daima sağ bir şahıs olarak bahsedilmesinden ötürü, olayların, Ḥayreddin Paşa'nın ölümüne kadar devam etmediği kesindir.

VI - TARİḤ-İ FETH-İ ŞİKLÖŞ VE ÜSTUN-İ BELGRÂD :

Bu eser Şikloş, Esztergom (Gran) ve Székesfehervár (Stuhlweissenburg) şehirlerini fetih maksadıyla yapılan Macaristan seferine tahsis edilmiş bulunmaktadır. Bu eserin üç nüshası tanınmaktadır. Bunlardan birincisi, İstanbul'da Millet Kütüphanesi'nin Hekimoğlu kısmında "*Tarih-i Feth-i Şikloş*" adı altında 700 nu.da kayıtlı bulunmaktadır. İkincisi Viyana'da (Nat. Bibl. H. O. 47) de adsız olarak 1003 nu.da kayıtlıdır. Üçüncüsü ise, Paris'te (Bibl. Nat.) de "*Tarih-i Şikloş, Üstürgan ve Ustün-ı Belgrâd*" adı altında A. F. 75 nu.da kayıtlı bulunmaktadır. Bu yazmaların hiçbirinde yazarın ismi belirtilmemiştir.

H. Yurdaydın, daha önce de gördüğümüz gibi, Hammer'den bu yana devamlı olarak Sinân Çavuş'a atfedilen eserin Murâdî tarafından telif edilmiş olduğunu tesbit etmiştir. Başlangıç kısmında, alışılmış hamd-ü senâ ve eserin telif sebebini ihtiva eden genişçe bir giriş mevcuttur. Daha sonra, 1541-1544 yılları arasındaki Macaristan olayları ve özellikle 1543 yılında Şikloş, Esztergom ve Székesfehervár şehirlerinin fethi anlatılmıştır.

VII – *GAZAVAT'IN İKİNCİ KISMI*: Şimdiye kadar olayları 1541 yılına kadar anlatan Seyyid Murād'ın mensur *Gazavāt*'ının bir devamı olduğu bilinmemekteydi⁹⁰. Bu devamla ilgili, elimizde, Paris'te (Bibl. Nat. Suppl. Turc 1186 nu.da kayıtlı) tek bir nüsha bulunmaktadır. Blochet'nin vermiş olduğu kısa bilgilere dayanılarak, bu el yazması önce F. Babinger, daha sonra da H. Yurdaydın tarafından daha önceleri tanınmakta bulunan mensur *Gazavāt*'ın bir nüshası olarak telakki edilmiştir⁹¹.

Eserin Murād'ı'ye ait olduğu, kitabı sona erdiren ve içinde *Hayreddin Paşa*'nın vefatı için tarih düşürülmüş olan bu beyitte bildirilmektedir:

(Recez: → ——— / ——— / ——— / ———)
 De sen Murādī hazret-i Pāšā için târihini
 Bel bir hümâ-dür cyledi 'azmi ilâ 'a'lâ'l-cinân⁹²

El yazması 51 varaktan ibaret olup, Recep 953/28 Ağustos 1546 tarihlidir. Başka bir deyişle, Paşa'nın vefatından sadece iki aydan biraz evvel yazılmıştır. Bu nedenle belki de yazar hattıyla yazılmış bir nüshadır. *Fetih-nâme* ile arasında bir karşılaştırma bizi, iki eserin de aynı yapıya sahip olduğu düşüncesine sevk etmektedir.

Eserde giriş bulunmayıp, Kanunî Sultan Süleymân tarafından *Hayreddin Paşa*'ya donanmasıyla Fransa'ya gitmesi emrine matuf "Bundan evvel" ifadesi ile hemen olayların anlatımına başlanmaktadır. Barbaros *Hayreddin Paşa*'nın 1543'de Fransa'ya varışından, 4 Temmuz 1546'da ölümüne kadar geçen olaylar anlatılmıştır.

⁹⁰ Bununla beraber, 1663 nu.da kayıtlı Madrid Escorial nüshasında Arapça ve İspanyolca ilaveler yapmış olan meçhul kimselerin *Gazavāt*'ın ikinci kısmının mevcudiyetinden haberdar oldukları görülmektedir.

⁹¹ F. Babinger, *a. g. e.*, s. 78; H. Yurdaydın, *a. g.* makale, s. 465.

⁹² Varak 51a.

ATATÜRK'TE NAMIK KEMAL'İN ETKİSİ VE ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE YASAK KİTAPLARA İLİŞKİN İKİ BELGE

Prof. Dr. YAHYA AKYÜZ

Atatürk 13 Mart 1899'da Harb Okuluna girmiş, bu okulu 10 Şubat 1902'de bitirmiş ve öğrenimini aynı çatı altındaki Harb Akademisinde sürdürerek oradan 11 Ocak 1905'te mezun olmuştur.

Harb Okuluna ilişkin anılarında der ki: “Harbiye senelerinde siyaset fikirleri başgösterdi. Vaziyet hakkında henüz nâfiz bir nazar hasıl edemiyorduk. Sultan Hamit devri idi. Kemal Beyin kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkı idi. Ekseriyetle ancak koğuştta yattıktan sonra okumak imkânını buluyorduk. Bu gibi vatanperverane eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ihsas ediyordu”¹.

Harb Okulunda Atatürk'ün sınıf arkadaşı olan A. Fuat Cebesoy, O'nun Namık Kemal'i okuması ve etkisinde kalması konusunda ayrıntılı bilgiler verir. Cebesoy, unuttuğu bazı olayların yanında, “hafızasından silinmeyen çizgiler de bulunduğunu” söyler: “Büyük vatan şairi Namık Kemal'i, okul idaresinin aldığı bütün tedbirlere rağmen yatakhane de gizli gizli okuduğumuzu nasıl unutabilirim? Mustafa Kemal'in bir gece vakti yanıma gelerek Kemal'in “*Vatan Kaside*sı”nin teksir edilmiş bir nüshasını ‘Fuat kardeşim, bunu ezberleyelim’ diye bana verirken yavaş bir sesle fakat büyük bir heyecanla okuduğu:

*Felek her türlü esbab-ı cefasın toplasın gelsin,
Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten*

mısralarını nasıl unutabilirim?

Yine bir gün üç beş arkadaş, felaketle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşına dair konuşuyorduk. Mustafa Kemal, birden teessürle Namık Kemal'in:

¹ *Türkün Altın Kitabı, Gazinin Hayatı*, İstanbul, 1930, s. 17; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara, 1972, C. 5, s. 86-87.

*Vatanın bağına düşman dayamış hançerini
Yok imiş kurtaracak bahtı kara mâderini*

beyitini okumuştur”².

Harb Akademisinde iken de Mustafa Kemal’in kafası Namık Kemal’in düşünceleri ile meşguldür. Akademideki sınıf arkadaşlarından Asım Gündüz, her Cuma akşamı bir sınıfta toplandıklarını, Mustafa Kemal’in kürsüden arkadaşlarına okuduğu ve düşündüğü şeyleri anlattığını söyler. Bir konuşmasında Mustafa Kemal sunları söylemişti :

“Bulgar, Sırp ve Yunanlıların millî şairleri var. Bütün milletlerin böylesine çırpınan, milletini uyandırmak isteyen millî şairleri, aydınları var.... Nerede bizim şairlerimiz? Bizim bir Namık Kemalimiz var. O, Türk milletinin yüzyıllardan beri beklediği sesi verdi. Fakat ne şiirlerini okuyabiliyor, ne konuşmalarını duyabiliyoruz. Bu milletin tarihinin bir yönünü belirten *Vatan Yahut Silistre* piyesini bile temsil ettirmediler”³.

Cebesoy, anılarında, çok sonraki dönemlere değinerek, şu önemli bilgileri de vermektedir:

“Millî Mücadele yılları idi. Heyeti Temsiliye, merkezini Ankara’ya taşımak kararını vermişti. 18 Aralık 1919’da arkadaşlarıyla beraber Sivas’tan ayrılan Mustafa Kemal, 24 Aralıkta Kırşehir’e gelmişti. Burada Gençler Derneğinde bir konuşma yapmıştı. Geceleyin şerefine fener alayları tertip eden halka, yukarıdaki mısraları aşağıdaki şekilde değiştirerek okumuştur:

*Vatanın bağına düşman dayasın hançerini
Elbet bulunur kurtaracak bahtı kara mâderini*

27 Aralıkta Ankara’da kendisini muazzam bir törenle karşılamıştık. Dikmen sırtlarından şehre doğru hareket ettiğimiz zaman otomobilinde ben ve Ankara valisi Yahya Galip de vardı. Mustafa Kemal orada da bu mısraları fısıldar gibi tekrarlamıştı”⁴.

Atatürk I. İnönü zaferi üzerine, TBMM’de yaptığı konuşmada da Namık Kemal’in mısralarını okuduktan sonra, “millet adına”

² A. Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1967, s. 30-31.

³ Asım Gündüz, *Hatıralarım* (Haz. İ. Ilgar), İstanbul, 1973, s. 15-16.

⁴ Cebesoy, *age.*, s. 30-31.

onları kendi değiştirdiği biçimde ve alkışlar arasında okumuş, Türk milletinin geçmiştekinden çok daha fazla bir ümitle geleceğe bakma nedenleri bulunduğunu söylemiştir ⁵.

Mustafa Kemal, Namık Kemal'den onun okunmasının yasak olduğu bir dönemde yararlanmıştı. Gerçekten, Abdülhamit döneminde kitap basımı Eğitim Bakanlığının iznine bağlı idi ve kitapların üstüne "Maarif Nezaret-i Celilesinin ruhsatnamesini haizdir" yazılırdı. Bu nedenle, "zararlı" görülen kitaplara basım izni verilmez ve bunlardan gizlice basılanlar toplatılırdı. Namık Kemal'in kitapları böyle idi.

Bu tür yasak ve toplatılan kitaplarla ilgili olarak Başbakanlık Devlet Arşivinde bulunan iki belgede ilginç bilgiler yer alıyor. Bu belgelerde özellikle Namık Kemal'in kitaplarından söz edilmektedir.

Belge I:

Bu belgelerden birincisi, Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesinden, başka bir deyişle, Padişahın Sekreterliğinden Başbakanlığa, İçişleri ve Eğitim Bakanlıklarına gönderilen tezkiredir. 19 şaban 320 ve 7 Teşrinisani 318 tarihlerini taşıyan bu belge milâdî 21 Kasım 1902 tarihine tesadüf etmektedir.

Belgede, bazı fıkıh ve din kitaplarının bir takım memurlar ve görevlilerin "cehaletleri" nedeniyle toplattırıldıklarının padişahın kulağına gittiği ve bu durumun onu son derecede üzdüğü belirtilmekte ve bu tür kitapların toplattırılmak şöyle dursun, aksine çoğaltılmasına çalışmak gerektiği söylenmektedir. Oysa, "men'i muktezi (yasaklanması gereken) kitaplar makam-ı muallâ-yı hilafet ve saltanat aleyhinde mürettep (düzenlenmiş) ve ezhan-ı halkı ifsada hâdim olarak (halkın zihnini bozmaya yarayan) Avrupa'da ve mahall-i sâirede tab ve neşredilen resâil ve cerâid-i muzırardan (zararlı kitapçık, dergi ve gazetelerden) ibaret olmak icap edeceği derkârdır (bellidir)." Buna rağmen, kötü yoruma gidilmesi bir takım inzibat tedbirlerini gerektirmektedir. Bu hususta padişah, Maarif Nazırı Celâl Beye soru yöneltmiş, o da, sunduğu arızada, Teftiş ve Muayene Encümenindeki yeteneksiz üyelerin oradan alınmasını, kalanlarla ve yetenekli, dirayetli eğitim memurlarından oluşan üç kurul (heyet) teşkilini önermiştir.

⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara, 1961, C. I, s. 154.

Bu kurullardan birisi dinî ve şer'î kitapları, birisi öteki kitapları inceleyecek ve üçüncüsü de adı geçen Maarif Nazırının başkanlığında kurularak, ilk iki kurulun incelemelerini inceden inceye denetleyecektir. Dinî ve şer'î kitapların basım ve çoğaltılması için çaba gösterilecek, Ziya Paşa, Kemal Bey, Ebüzziya Tefvik Bey gibi "efkâr-ı müfrite ve muzırра erbabının" (aşırı ve zararlı fikirlere sahip kimselerin) eserlerinin basılmasına kesinlikle müsaade edilmeyecektir ⁶.

Belge II:

Bu belge, muhtemelen Maarif Nezaretine yazılmış, yasak kitaplarla ve özellikle de Namık Kemal'in eserleriyle ilgili bir jurnaldır. Belgenin hitap ettiği makamın gösterilmemesinden ilk sayfasının bulunmadığı akla geliyor. Belge, "Mekteb-i Harbiye-i Şahane muallimlerinden Binbaşı Fazıl" tarafından yazılmıştır ve bu zatın mühürünü taşımaktadır. Tarihi yoktur, fakat, mühürdeki 1310 (1894) tarihi, belgenin bu tarihten sonra yazıldığını gösteriyor. Meşrutiyetin ilânından sonra Yıldız Sarayı evrakını incelemek üzere kurulan Tetkik-i Evrak Komisyonunca da görüldüğünden sol üst köşesinde onun mühürünü taşımaktadır.

Belgede önce "İttihat Cemiyet-i fesadiyesinin (bozguncu cemiyetinin) efkâr-ı umumiyyeyi tesmim (kamuoyunu zehirleme) maksadıyla neşrettikleri evrak-ı muzırра mündericatından kısm-ı küllisi (zararlı yayınların içindekilerin çoğu) mücazât-ı ilâhiyeye duçar olan (ilâhî cezaya uğrayan) eski hainlerin âsârından muktebes olduğuna (eserlerinden alındığına) şüphe edilemez" deniyor.

Daha sonra, "sadık halkı" Osmanlı hanedanı aleyhine sevk ve kıskırtma girişimlerinin yirmi sene önce başlatılan ve "edebiyat" adı altında yayınlanan "haince makalelerden"* kaynaklanarak o günkü duruma geldiği söyleniyor ve "Maarif Nezareti basını denetleme konusunda o sırada sürdürdüğü başarılı çalışmalara on yıl önce başlamış olsaydı gençlerin padişaha ve hükümete düşman gözüyle bakmaları mümkün olmazdı" deniyor.

⁶ Belgede adı geçen bu üç yazarın eğitime ilişkin görüşleri, medrese ile mücadeleleri ve Türk Eğitim Tarihindeki yeri için bkz. Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Ankara, 1978, s. 50-51.

* Burada Namık Kemal'in "*Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*" başlığı altında çıkan yazılarından söz edildiğinden kuşku yoktur (Y. A.).

Bu arada, Ermeni kitapçıların gerek kendi “haince” amaçları, gerek kişisel çıkarları için “erbab-ı fesada” (bozgunculara) yardımcı oldukları şöyle açıklanıyor: “Ermeni kitapçıların gerek maksad-ı hâinânelerini terviç ve gerekse menafi-i şahsiyelerini temin için erbab-ı fesada zahir oldukları gün gibi âşikârdır. Hatta Avrupa’dan gelen kütüb-i muzırranın dahi bu hainlerin vasıtasıyla intişar etmekte (yayılmakta) olduğuna kaniim.”

Daha sonra yazar, Bâb-ı Âli civarındaki kitapçıları dolaşarak yeni ve eski yayınları incelemeyi padişaha hizmet amacıyla alışkanlık haline getirdiğini ve bu yolda bir gözlemini anlatıyor:

“Geçenlerde Arakel Efendinin* dükkânına gitmiş idim. Edebiyata dair mütalaaya şayan (okunmaya değer) bir eser var mıdır diye sordum. “*Hadikatül Üdebâ*” namıyla bir kitap verdi. Mündericatına (içindekilere) göz gezdirdim. Kemal’in en müheyyic (heyecan veren) asârından (eserlerinden) mürekkep olduğunu (oluşturduğunu) anladım. “*Ahlâk-ı islâmiye*” serlevhasıyla (başlığı ile) başlayan makalenin mündericatu hilafet, bîat (birinin hâkimiyetini kabul ve tasdik), itaat hakkında o kadar heyecanlı ve muzır ibaratı (cümleleri) câmîdir (kapsamaktadır) ki efkâr-ı islamiyeyi zehirlemek için Murat haininin** neşriyat-ı mecnunânesi bunun yanında ehven kalır. Zahiren çehar yar-ı güzün hazeratının (ilk dört halife) menâkıb-ı celîlesini (yüce hikâyelerini) tasvirden ibaret olan bu makalede halkın Halifeye itaatı Halifenin halka itaatıyla meşruttur (şarttır) deniliyor. Halbuki maksad-ı esası islâmiyetin cumhuriyete tabi olduğunu ve hilâfetin hanedana intikali şer’an caiz olmadığını neşr ve ilandır. Maarif Nezaret-i Celîlesinin bu eseri tab ettirmekte iğmaz-ı ayn etmiş (bu kusurlu işe göz yummuş) olması şayan-ı hayrettir. Eserin son sahifesini Kemal haininin hürriyet hakkında neşredip her lisana tercüme olunan meşhur rüyasının baş tarafı teşkil ediyor. “*Hadikatül Üdebâ*”nın Arakel Efendiden mübayaa ettiğim (satın aldığım) ikinci nüshasını hasbelsadaka takdime (karşılıksız sunmaya) cüret eder ve maruzatım şayan-ı dikkat görüldüğü takdirde atabe-i ulyâ-yı hilâfetpenâhiye arz buyurulmasını istirham ederim.”

* Arakel Efendi hakkında H. Z. Uşaklıgil, “zamanın en kudretli ve cesur kitapçısı idi” demektedir. Bkz. *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969, s. 157 (Y. A.).

** Burada söz konusu olan Mizancı Murat Beydir (Y. A.).

Belgenin sonlarına doğru, görüldüğü gibi yazar, Maarif Nezaretinin böyle bir eserin basımına izin vermiş olmasına şaşmakta, Namık Kemal'in "*Ahlâk-ı islâmiye*" başlıklı makalesinden cümleler alarak bunların zararlı ve tehlikeli olduğunu ileri sürmektedir.

Yazar, sözü geçen "*Hadikatül Üdebâ*" adlı kitaptan satın alarak ilişikte sunduğunu ve görüşleri dikkate değer bulunursa, bizzat padişaha da arzedilmesini rica etmektedir.

Abdülhamit döneminde, yapılan jurnallerin arkasında bir çıkar düşüncesi yatardı. Bu belgede de, özellikle son satırlarında, yazarın böyle bir amacı seziliyor.

Bu belgede adı geçen *Hadikatül Üdebâ* başlıklı kitabı Millî Kütüphane'de bulup taradık⁷. İhsan Sungu kitapları arasında yalnızca "cild-i evvel"i mevcuttur. Üzerinde "musannifi Emin Osman", ve "sahibi kitapçı Arakel" yazılıdır. İstanbul'da 1299 (1883)'de, "Matbaa-i Aramyân"da basılmıştır. Yine kapağında "Maarif Nezaret-i Celîlesinin ruhsatıyla" kaydı vardır. Fakat bu ciltte Namık Kemal'in *Ahlâk-ı İslâmiye* ve *Rüya* başlıklı yazıları bulunmuyor. Bunlar daha sonraki ciltte (veya ciltlerde) olsa gerekir. Bu ciltte Namık Kemal'in şu yazıları yer alıyor: *Tausif*, *İstikbâl*, *Maarif*, *Terakki*, *Aşk Hakkında Bir Makale*, *İttihad-ı İslâm*, *Askerlik*, *Hukuk*.

Ahlâk-ı İslâmiye Namık Kemal'in *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye* başlığı ile 6 cüz yayımlanan yazıları arasında 6. cüzde yer almaktadır⁸. İlk önce *İbret* gazetesinde yayınlanmıştır. Bazı Avrupalı yazarların İslâmiyete ahlâk açısından çatmalarına bir cevap olmak üzere yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, şöyle başlıyor: "Bir takım Avrupa müellifleri acaba İslâmiyetin tehzib-i ahlâkça tesiratını ne mülhaza ile bazı mezahibe müsavi görmezler?" Namık Kemal, İslâmiyetin ahlâk, sosyal adalet bakımlarından çok üstün bir din olduğunu, dört halife döneminden ve onların yaşamlarından örnekler vererek, savunuyor. İşte, böyle bir amaçla yazılan, o günkü halife-padişahı hedef almayan bu yazıdaki bazı satırların adı geçen öğretmen tarafından raporunda jurnal edilmesi, Abdülhamit döneminin zihniyetini göstermesi bakımından ilginçtir. Namık Kemal'in söz konusu cümleleri, makalenin aslından aldığımız biçimiyle, şöyledir: "... (Ebubekir) halife oldu.

⁷ *Hadikatül Üdebâ*, İstanbul, 1299 (1883), Cildi evvel, 80 s.

⁸ Namık Kemal, *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul, 1327 (1911), Cüz 6, s. 357-373.

Evvela halkın kendine itaatı kendinin halka itaatıyla meşrut olduğunu ilân ile, mahsud-u cihan olan öyle bir mesnedde bekasını umumun iradesine bıraktı.” (s. 358)

Rüya ise tamamen politik, mutlakiyete karşı, devlet örgütü ve millette yazarın arzuladığı değişiklikleri dile getiren bir yazıdır. Türk Tarih Kurumu kitaplığında bulduğumuz baskısı 1326 (1910) tarihlidir. Artin Asadoryan adında bir Ermeni matbaa şirketi tarafından bastırılmıştır⁹. Otuz sayfalık bu yazı şöyle özetlenebilir:

Yazar, Boğaziçi’nde bir bağ evinde, fırtınalı, yıldırımli, sağnak yağmurlu bir akşam uyur ve şu rüyayı görür: Ufukta pembe bir bulut ve içinde çok güzel bir genç kız belirir. Aralarında Namık Kemal’in de bulunduğu kalabalığa yaklaşan genç kız, yazarın “meftun olduğu Hürriyetin timsâl-i semavisi”dir. Kalabalık, ondan ürker, çekinir. Hürriyet onlara şöyle seslenir: Ey gaflet uykusundakiler! Ey esarete düşmüşler, ey her türlü kötülük yapanlar! Ey sürünenler! Ne zaman gözlerinizi açacaksınız? Ne zamana kadar bu şekilde aşağılık kalacaksınız? Gözlerinizi geçmişe değil geleceğe çevirin. Dünyada ekonomik, askerî bilimsel, eğitimsel, büyük gelişmeler var. Örneğin, “maarif bütün esrar-ı tabiatı (doğanın sırlarını) faşediyor (açıkıyor), siz hâlâ mı uyuyacaksınız?” Siz, kendinizi yükseltmeye, çocuklarınızı iyi yetiştirmeye, “insan yetiştirmeye” memursunuz. “Bu âlem, âlem-i terakki iken evlâdını kendine faik (üstün) edemeyen pederler (babalar) hayır ile yad olunmaya bile lâyık olamaz.” Her türlü alçakça davranışları, el etek, ayak öpmeyi, zulme boyun eğmeyi bırakın, dik yürüyün, yükselin! Neden esareti ve zulmeti arzu ediyor, onları tercih ediyorsunuz? Bu geçici hayat için böyle âdi şeylere katlanılır mı?

Genç kız, özgürlük ve ilerleme yolunda çaba gösterenlerin başarıya ulaşacağını müjdeleyerek kaybolur. Bir süre sonra da ülkede büyük bir değişme gerçekleşir. Kuvvetler ayrılığına, özgürlüğe dayanan bir rejim gelmiş, düşünce, yazma, konuşma özgürlüğü gerçekleşmiştir. Herkesin can ve mal güvenliği tamdır. Ülke her bakımdan gelişmiş, insanlar insanca bir yaşam sürdürmektedirler. Namık Kemal bu gelişmeleri mutluluk içinde izlerken uykusundan uyanır...

Rüya ile ilgili olarak, arşiv belgesinde, “her lisana tercüme olunduğu” yazılıyor. Burada anlatılmak istenen nedir? Yazının İn-

⁹ *Edib-i Azam Merhum Namık Kemal Beyin Rüyası*, İstanbul, 1326 (1910), 30 s.

gilizce, Fransızca, Almanca gibi Batı dillerine mi çevrildiği kastediliyor? Olabilir. Fakat, bunların yanında, ülkedeki azınlıkların dillerine (Rumca, Ermenice, Arapça vs.) çevrilmiş olabileceği de düşünülebilir. Bu konuda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Fakat, belgede de belirtildiği gibi, Ermeni kitapçıların bu tür yazılara ilgi göstermesi, ayrıca, bizim yukarıda atıf yaptığımız nüshanın bir Ermeni matbaasınca yayınlanması bu ihtimali akla getiriyor.

R E S U M E

L'INFLUENCE DE NAMIK KEMAL SUR MUSTAFA KEMAL ATATÜRK ET DEUX DOCUMENTS D'ARCHIVES CONCERNANT L'INTERDICTION D'OUVRAGES SOUS ABDULHAMIT II

Les idées politiques avaient commencé à prendre place dans l'esprit de Mustafa Kemal Atatürk pendant qu'il étudiait à l'Ecole de Guerre à Istanbul (1899-1902). Parlant de cette période de sa vie, il écrit: "J'ai commencé à m'intéresser à la politique, mais je ne me rendais pas clairement compte de la vérité dans ce domaine. C'était l'époque d'Abdulhamit II. Nous lisions les oeuvres de Namik Kemal en cachette et au dortoir. La direction de l'école, avec de sévères mesures, nous interdisait de lire de tels écrits patriotiques. Cela soulevait des points d'interrogation dans nos esprits et nous donnait le sentiment qu'il y avait quelque chose de déréglé dans les affaires de l'Etat."

Il lisait donc les écrits de Namik Kemal et même apprenait par coeur certains de ses poèmes. Poète révolutionnaire du XIXe siècle (1840-1888) Namik Kemal s'était insurgé contre le régime d'Abdulhamit II, et avait chanté, ardemment, la liberté, l'orgueil national, le courage. Il n'y a pas de doute que ses oeuvres, imbues d'amour patriotique, ont eu une influence certaine sur Mustafa Kemal Atatürk.

Les écrits de Namik Kemal étaient donc considérés comme "dangereux" aux yeux du régime et leurs publications, interdites. C'est précisément de cela, entre autres, qu'il s'agit dans les deux documents d'archives que nous publions.

Dans le premier document, daté de 1902, le sultan fait savoir au premier ministre et aux ministres de l'Education et de l'Intérieur la nécessité de mieux contrôler la publication d'ouvrages en général et leur rappelle le fait que ceux de Namık Kemal, Ziya Paşa, Ebüzziya Tevfik, qui "ont des idées excessives et nuisibles", sont bien entendu, strictement interdits.

Le deuxième est un rapport envoyé probablement au Ministère de l'Education par un professeur délateur qui s'appelle Fazıl, du corps enseignant de l'Ecole de Guerre. Le document (sans date) est postérieur à 1894. L'auteur y dit qu'il a trouvé chez un libraire arménien à Istanbul des ouvrages de Namık Kemal. Il souligne quelques phrases "nuisibles" de son article intitulé "la morale islamique" et pense que les libraires arméniens aident à la propagation des ouvrages et revues néfastes à l'Etat et à la dynastie ottomans.

MUSTAFA KEMAL HAKKINDA
DÜŞÜRÜLEN *TARİH*'LER
ve
BUNLARIN EDEBÎ, TARİHÎ DEĞERİ

FEVZİYE TANSEL

Edebiyatımızda, Atatürk hakkında, sürekli araştırmalar sonucu elde edilebilen malzemeye dayanılarak hazırlanmış ilim eserleri şöyle dursun, esâslı çalışma verimi makâlelere bile pek az rastlanılmaktadır. Ona dâir yazılan makâlelerin çağı, kolaylıkla elde edilmiş, hattâ önceleri başkaları tarafından kullanılmış üç-beş mes'eleye âit malzemenin tekrârından ibâret sayılabilir. Bunlar gibi, Atatürk için yazılan şiirleri içine alan, birbirinden aktarılarak sayfa adetleri gittikçe artan, sayıları yüzü epeyi aşan antolojilerin hazırlanmasında da esâs kaynaklardan faydalanılmış değildir; şiirlerin çoğunu Arab harflerinin değiştirilmesinden, 1928'den sonra neşredilenler, bilhassa *ağıtlar* teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere, Mustafa Kemal'i asıl ayakta tutan ve tutacak olan askerî, siyâsî dehâsıdır. O, 8/9 Ağustos, 1915'de Anafartalar Gurupu Kumandanlığı'na ta'yini ardından, 10 Ağustos'ta idâre ettiği taarruzla Anafartalar Cebhesi'nde düşmanı geri atmasıyla kazanılan zaferden başlayarak, 19 Mayıs, 1919'da Samsun'a çıkıncaya kadarki siyâsî faâliyetleriyle, İstiklâl Savaşı'mızın başlangıcı sayabileceğimiz bu tarihten sonraki çetin savaşların kazanılmasındaki vatanseverliği, yol göstericiliği ve kahramanlığıyla, kendisiyle aynı fikirdekileri çevresinde toplayabilme ve teşkilâtçılık kudretiyle, kanımız-canımız bahâsına düşman istilâsından kurtarılan vatan topraklarımız üzerinde sağlam temellere dayanan hür, mustakil Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasındaki öncülüğüyle ün kazanmıştır. Atatürk'ün, siyâsî ve askerî dehâsı dolayısıyla yalnız Türkiye Cumhuriyet'nin başta gelen bir devlet adamı değil, xx. yüzyılın devlet büyükleri arasında da ön safta yer aldığı kökleşmiş bir hüküm olarak sürüp-gitmektedir. Böyle bir şahsiyete sâhip olması dolayısıyla, ilim ve fikir

adamlarının, şâirlerin dikkatini çekmiş ve incelemelere, san'at eserlerine konu teşkil etmiş olması pek tabii'dir.

Edebiyatımızda hâtıra, roman, hikâye, tiyatro, mektup, v.b. nevi'dekilerden daha çok şiirlerde yer-yer Atatürk'ten bahsedildiği gibi, bütünüyle ona ayrılmış eserler de az değildir. *Destanlar*'ı bir risâle, bir kitap teşkil eden, onun için yazdıkları şiirlerini bir kitap hâlinde toplayan şâirlerimiz de bulunmaktadır.

Ötedenberi elde ettiğimiz malzemeye dayanarak hazırladığımız *Atatürk hakkında Ozanlarımızın Söylediği Şiirler (1919-38)* başlıklı incelememizden, 27 Aralık, 1919'da arkadaşlarıyla birlikte Ankara'ya gelip yerleşmesinden sonra anonim *asker türküleri*'nde; Kâzım Kara-Bekir idâresindeki Onbeşinci Kolordu'nun Ermeni kuvvetlerini bozguna uğratarak Kars'ın 30 Ekim, 1920'de ikinci kurtuluşu üzerine söylenilen *destanlar*'da da yer-yer Mustafa Kemal'den bahsedilmiş olduğu, İstiklâl Savaşı'mızla ilgili şiirlerin çoğunda muhtelif vesilelerle anıldığı gibi, yalnız onun için söylenilmiş *destanlar*'ın bulunduğu da anlaşılmaktadır¹. *Atatürk hakkında Aydın Sınıf Şâirlerimizin Yazdığı Şiirler (1915-38)* başlıklı makâlemizde kaydettiğimiz üzere, Mustafa Kemal adı, bu sınıf şâirlerinin eserleri arasında önce, Mehmed Emin Yurdakul'un Çanakkal'a Savaşı dolayısıyla yazdığı, 28 Eylül, 1915'de tamamlanıp o sıralarda basılan *Ordu'nun Destanı*'nın bir dördlüğünde anılmıştır. Bundan sonra, tarih vak'ası, neşri bakımından en eskisi, *Bulunur Kurtaracak* başlıklı, beş kıt'ayı içine alan *tazmîn*'dir; Birinci İnönü Zaferi'nin kazanılması (4-6 Ocak, 1921) üzerine, büyük Millet Meclisi'nin 13 Ocak'taki toplantısında Mustafa Kemal'in konuşmasını dinleyen bir millet Vekili tarafından yazılmış, yanyana üç yıldız (***) imzâsıyla, 15 Ocak, 1921 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de (Nu. 97) neşredilmiştir². Bu sınıf şâirlerimizin eserleri, ozanları-

¹ *Belleten*, c. XLII., Sayı-167, Temmuz, 1978, s.465-94.

² A. mec., c. XLV., Sayı-177, Ocak, 1981, s. 287-325. Adından anlaşıldığı üzere bu ve bir önceki araştırmamızda Halk ve Aydın sınıf şâirlerimizin eserleri birlikte değil, ayrı-ayrı ele alınmıştır. Türk Tarih Kurumu'nda 17 Nisan, 1981'de verdiğimiz *Atatürk hakkında Şiirler, Bunların Tarih ve Edebiyat Bakımından Değerlendirilmesi* adlı konferansımızda, her iki zümreye âit eserler ayırıldımeksizin, söylenilip yazıldıkları zamâna göre berâberce sınıflandırılmıştır. Türk Tarih Kurumu'nun *Atatürk Konferansları* dizisinde basılacak olan bu konferansımız metnine, ilk iki araştırmamızdan sonra elde ettiğimiz ba'zı yeni bilgiler ilâve edilmiştir; onlardaki birkaç yanlışımız düzeltilmiş bulunmaktadır.

mızinkilere göre konu, işlenen fikirler bakımından daha değişik, daha zengin örnekleri içine almaktadır. Atatürk'ün ölümünden iki ay kadar önce duyduğu son millî sevinci, 2 Eylül, 1938'de Hatay Devleti'nin dostca tedbirler sonunda kuruluşu olmuştur. Her iki zümre şâirlerimizin onun hayâtta bulunduğu zamâna âit şiirlerinde işledikleri konu bakımından sonuncusu da, ömrü ile at başı olarak Hatay millî mes'elemiz, bu ilimizin istiklâline kavuşmasıdır.

İstiklâl Savaşı'nda kazanılan zaferler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Lozan Sulhu, yapılan yeniliklerden ba'zıları, v.b. tarih vak'aları üzerine düşürülmüş epeyi *tarihler* vardır. *Belleten*'in 177'nci sayısında neşrinden bahsettiğimiz araştırmamızda oniki *tarih* metninden birkaçının bütünü, ba'zılarının yalnız *tarih beyitleri*'ni vermiş, bir kısmından ise bahsetmekle yetinmiştik. Bu yazımızda bunlara, sonradan bulabildiğimiz yedisini de ekleyerek, düşürülen ondokuz *tarih*'in, hangi tarih vak'ası üzerine yazıldığını aydınlatmağa çalışarak metinlerinin bütünü veriyoruz.

1 — Mustafa Kemal'e 30 Nisan, 1919'da, merkezi Erzurum'da bulunan Dokuzuncu Ordu Müfettişliği vazifesi verilmiştir (Bu vazifenin adı, 15 Haziran, 1919'dan sonra, Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne çevrilmiştir). Mustafa Kemal bu vazifeye getirildiği günde ilgili makâmlarla temâsa geçip, vazifesinin mâhiyetini tesbite, sınırlarını çizmeğe, emrine girecek kuvvetleri ta'yin ve takviyeye başlamış bulunuyordu. Harbiye Nezâreti aracılığıyla Bahriye Nezâreti'nden Karadeniz kıyılarının emniyeti için iki vapur istemiş, Müfettişlik bölgesindeki "Sivas, Van, Tırabzon ve Erzurum vilâyetleri ile, Samsun-sancağı mülkiye âmirlerine kendisi tarafından verilecek emirlerin yerine getirilmesi hakkında tebliğat yapılması için Sadâret'e,, yazdırtmıştır. 6 Mayıs, 1919'da, vazifesine âit, müsveddesi kendisince tesbit ettirilen, Vükelâ Meclisi'nce de tasdikle tebliğ olunan yönetmenlikte vazifesinin yalnız askerî değil, mülkî de "olduğu tesbit edilmiş ve kendisine bölgesi içindeki askerî kıt'a ve illerden başka, komşu birlik ve illerin de kendisinden emir ve ta'limât almaları, dâhilî âsâyişin îade ve istikrârının te'mini, şurada-burada bulunan silâh ve cebhânelerin bir-ân evvel toplattırılarak münâsip depolarda muhâfaza altına alınması, muhtelif yerlerde Şûrâ adı altında faâliyyette bulunan ve gayr-i resmî sûrette, fakat ordunun himâyesi altında asker toplayan teşekküllerin kat'î olarak ortadan kaldırılması ve herhangi bir sûrette asker,, toplatılmasının önlenmesi yetkisi de verilmişti.

Mustafa Kemal, tasarladıklarını başarabilmek için işini kolaylaştıracak bu yetkileri te'min ettikten sonra karârgâhını teşkil etmeğe, faydalanabileceği arkadaşlarını seçmeğe başlamıştır. İstanbul'daki millî teşekküller ile görüşmüş, İ'tilâf Devletleri Fevka'l-âde Komiserleri'ni ziyâret etmiştir. Onun böyle bir vazifeyle Anadolu'ya gönderilmesi, birşeyler yapmağa kararlı olduğu hakkında şübheler yaratmış, Sadr-ı A'zam Ferid Paşa'nın verdiği akşam yemeğinden bir gün sonra, 15 Mayıs, 1919'da Bâb-i Âli'de Osmanlı Nâzırları'nı ziyâretinden sonra, 16 Mayıs, 1919'da, Vahîde'd-Dî'nin Cuma namazında bulunmuş, onunla da kısaca görüşüp vedâ etmiş ve o akşam *Bandırma* vapuruyla hareketle, 19 Mayıs, Pazarertesi sabâhı Samsun'a çıkmıştır³.

Yunanlılar'ın 15 Mayıs, 1919'da İzmir'de karaya çıkıp topraklarımızı ele geçirmeğe başlamasından dört gün sonra, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı 19 Mayıs, İstiklâl Savaşı'mızın artık fi'len de başladığı bir tarihtir. Onun adına düşürülen *tarih kut'aları*'nın, vak'anın geçtiği zamân bakımından ilki, Abdurrahîm Ulvî Bey'in, *Pek Güzel Bir Tesâdüf* başlıklı şiiridir:

Düşmanlar her tarafta vatana saldırmıştı,
Esîr olmuştu millet. . Ne ırz kalmıştı, ne mâl.
Büyük bir dâhi çıktı vatani kurtarmağa,
Bu çıkışın *tarih'i*: Gâzî Mustafa Kemal!

« بو چقيشك تاريخي غازى مصطفى كمال! »

H. 1337 (1919)

Şâirin işâret ettiği gibi, bu *ta'miyeli tarih*, Hicrî 1338'i gösteren *Gâzî Mustafa Kemal*'den 1 rakamı çıkarılınca H. 1337 (1919)'yi göstermektedir. Bu *tarih kut'ası*'nı şâirin ne zamân yazdığını bilmiyoruz; yayımlandığı tarih 1927'dir; Mustafa Kemal'e Büyük Millet Meclisi tarafından *Gâzî* unvânının verilmesi 19 Eylûl, 1921'de, Sakarya Zaferi'nden sonra olduğu gibi, hakkında *dâhi* sıfatının kullanılması bundan da sonraki zamânlardadır. Öte yandan, 19 Mayıs hâdisesinin, o tarihte, sonu neye varacağı henüz bilinemediğinden tarih düşürülmeğe elverişli bir vak'a olmadığını da söyleyebiliriz. Bu delillere dayanarak sözünü ettiğimiz kıt'anın sonraları, Mustafa Kemal'in sekiz yıldanberi ayrı düştüğü İstanbul'a gelmek üzere olduğu sırada,

³ Bu ve başka tarih vak'aları için faydalandığımız kaynaklar önceki iki araştırmamızda topluca kaydedilmiştir (Y. bk., not—1, 2; s. 468, 290, not—9).

1927'de, 19 Mayıs'ın sekizinci yıldönümü üzerine yazıldığını sanmaktayız⁴.

2 — İstiklâl Savaşı'mızda kazanılan zaferlerin ilki 6-10 Ocak ve 31 Mart – 1 Nisan, 1921'de sürüp-giden, Yunan kuvvetlerinin ağır bir yenilgiyle geriye püskürtülmesini sağlayan Birinci ve İkinci İnönü Zaferleri'mizdir. Bu zafer dolayısıyla sıcağı-sıcağına o sırada yazılıp .ن .ا (A.N.;E.N.?) remziyle 2 Nisan'da yayımlanan *tarîh*'de adı tevriyeli olarak kullanılan Mustafa Kemal'in başımızda bulunmasından duyulan minnet hisleri de ifâde edilmiştir:

Kemâl-i milleti bulduk bu gün yinê şanlı,
Göründü sahnede Osmanlı ordusu cânlı!
Emîn nefsine, âsüde, pâk vicdânlı,
Önünde kaldı cebîn-î 'adû irin-kanlı,
Kaçınca ma'rekeden inhizâmla Yünânlı,
Bilindi târih-i Milâd: Muzaffer Osmanlı!

« بیلندی تاریخ میلاد : مظفر عثمانی! »

1921

Şâirin işâret ettiği gibi *Muzaffer Osmanlı* terkininin Arab harfleriyle rakam karşılığı 1921 *tam tarîh*'ini gösterir⁵.

⁴ Abdurrahîm Ulvi Bey, bu *tarîh kıt'ası* dolayısıyla şu bilgiyi vermiştir: “Büyük Gâzi'nin vatanı kurtarmak için Anadolu'ya gitmek üzere Samsun'a çıkışları bu günkü yümlü güne tesâdüf ediyor; fakat ne güzel, ne ma'nalı bir tesâdüf ki *Gâzi Mustafa Kemal*, bir *çıkıtı ta'miyesi*'yle bu tarihin müsâdif olduğu 1337 Hicri tarihini gösteriyor. Aynı zamânda, *Gâzi Mustafa Kemal*, Ankara'da ilk Büyük Millet Meclisi'nin küşâdına ve hâkimiyet-i milliyenin i'lânına *tam tarîh*'dir ki 1338 sene-i Hicriyyesi'ne tesâdüf eder,, (*Cumhuriyet gzt.*, nu. 1088, 19 Mayıs, 1927).

⁵ *İki Zafer Tarîhi* başlığıyla yayımlanmıştır (*Vakit gzt.*, nu. 1191,2 Nisan, 1337/1921). İkinci *tarîh kıt'ası* da İkinci İnönü Zaferi üzerine düşürülmüştür; son mısra'ı *ta'miyeli* olarak H. 1339'u gösterir:

Harbi kazandı yinê hizb-î necib,
Düştü 'adû sahnede garq-î lehib.
Şarlatan âvâzeleri sustu hep,
Zâhir olup ni'met-î sabr ü şekib:
Naşrun min'allâhi ve fethun qarib!

« نصر من الله وفتح قريب! »

H. 1339 (1921)

Bu *tarîh* mısra'ı *Saf* (صف) *Sâresi*'nin 13'üncü *Âyet*'inden alınmıştır:

وَآخِرَىٰ تَحِيْبُونَهَا نَصْرٌ مِّنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِيْبٌ وَبَشِيْرٌ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ (ve

3 — Mustafa Kemal, 27 Aralık, 1919'da arkadaşları ile Ankara'ya gelip yerleşmiş bulunuyordu; İnönü Zaferleri'nin kazanılmasından sonra, 5 Ağustos, 1921'de Büyük Millet Meclisi'nce Başkumandanlık vazifesine getirilmiş, 12 Ağustos'ta Polatlı'daki Cebhe Karârgâhı'na giderek ordumuzun başına geçmiş, 23 Ağustos'ta başlayan Sakarya Savaşı 13 Eylül'de Yunanlılar'ı çok ağır yenilgiye uğratan zaferle sona ermiştir⁶; yukarıda kaydettiğimiz gibi, Mustafa Kemal'e Büyük Millet Meclisi tarafından Müşîrlük (Mareşallık) rütbesinin, Gâzî unvânının verilmesi yirmi gün ve gece süren bu çetin savaşın kazanılmasından sonra, 19 Eylül, 1921 tarihine rastlar. Bunu, 26 Ağustos,

---

uhrâ tuhibbunchâ naşrun mina'llâhi ve fethun karîbun ve beşirri'l-mü'minîne): Bundan başka, sevdiğiniz birşey daha: Allâh katında bir yardım ve yakın bir zafer vardır. Ey Muhammed! İnananlara müjde ver!, (Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Me'âl), T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 90, Ankara, 1973, Ajans-Türk Matbaacılık Sanâyii, s. 550-51).

⁶ Sakarya Zaferi'nden sonra düşürülmüş, Gâzî'den bahsedilmeyen, ordumuzun kahramanlığı üzerinde durulan iki tarih kıt'amız daha vardır. Safvet-i Üsküdarî imzâsıyla yayımlanmış olanı, H. 1340 tam tarih'ini göstermektedir (Tevhîd-i Efkâr gzt., 27 Eylül, 1337/1921):

KIT'A-I TARİHİYYE

Kâ'inâtâ gösterip Türklük'tekî ulviyyeti
Astı şâk-i âsmânâ seyfînî merdân-ı dîn.
Safvet'â şükrânınî yükselt Semâ-y-î İzzet'e:
Sevfilê Yünân'ı mahvettî Cuyûş-î Müslimîn!
« سيفله يونانی محو ایتدی جیوش مسلمین! »

H. 1340 (1921)

Tarih kıt'alarından .ا. ن. (Elif. Nun: A. N.; E. N.?) remziyle basılanının son mısra'ında hem H. 1340, hem bunun Milâdî karşılığı 1921 tarihi ifade edilmiştir (Vakit gzt., 18 Teşrinisânî/Kasım, 1921):

ZAFER TARİHİ

Buldu İslâm târihi bir tâze fer,
Kalmadı a'dâ-y-i dînê bir maşar.
Eyledî tahlîr-i mülkê bezl-i hûn;
Müftehîr tâ cân-evinden her nefer.
Öyle bir savvette vurduk düşmanı,
Görmemiş harb târihi böyle sefer.
Târih-î Hicrî ve Milâdî 'iyân:
"Kuvve-î millet,,le "hak buldî zafer!,,
« حق بولدی ظفر! » له « قوه ملت! »

1921 = H. 1340

581

1922'de Koca-tepe'den idâreye başladığı Büyük Taarruz, 30 Ağustos'ta Dumlupınar'da kazanılan Başkumandanlık Meydan Savaşı ta'kip etmiştir. 1 Eylül, 1922, onun, bu büyük zaferinin ardından, heyecan yaratan ve ordumuza kuvvet aşılayan, "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!...", emrini verdiği tarihtir. Elimizde, bu emrin tarihinden üç gün sonra, İhtiyar Asker mahlasıyla, 4 Eylül'de yayımlanan bir *tarih kit'ası* bulunuyor:

Zaferler(i) tebrik için⁷
 Arar iken târîh-i sâl,
 Savt-î hâtif dedî bana,
 Yaz: Gâzi Mustafâ Kemâl!
 « یاز : غازی مصطفی کمال ! »
 Mâli 1338 (1922)

Bu *tarih kit'ası*'nda zaferler, Mâli 1338 (1922)'in, Ebced harfleriyle rakam karşılığı olan *Gâzi Mustafa Kemal* unvân ve adıyla damgalanmıştır⁸.

4 — İzmir'e 9 Eylül, 1922'de Türk birliklerinin girmesi, dolayısıyla bu ilimizin de Yunan işgâlinde kurtarılması üzerine Üsküdarlı Tal'at Bey tarafından yazılan *tarih*'in de bütününi veriyoruz:

FETHÜ'L-MÜBİN

'Adl ve hakkâ muntazır oldukça subh ü şâm hep,
 Pür-tevekkül sabr kıldık biz nicē eyyâm hep.
 Çıktı yoktan şanlı bir ordü bu dâ bir mu'cize,
 Fevz-i Mevlâ eyledî noxsânîni itmâm hep.
 Mustafâ'nın nusretî etti kemâliyle (Kemâl'iyelē) zühür,
 Oldu düşman ordusu baştan-başâ kem-nâm hep.
 Kıldılar İzmir'de gâziler Salât-î Cum'a'yı,
 Verdiler ez-nev esâs-î dîne istihkâm hep.
 Dilleri artık tutuldü sustular nâkûslar,
 Gürledî Hakk'ın sesiyle çarh-ı mînâ-fâm hep.
 Şânınî tevķir için ey Münci-î sâhib-kemâl,
 Fethinî tebrik için ey Gâzi-î mikrâm hep.
 Çıksa lâyıktır bu gün yerden gökē bang-î senâ,
 İnse şâyândır bu gün gökten yerē ecrâm hep.

⁷ Metin neşrinde, tertip yanlışı yüzünden bizim eklediklerimizi parantez işaretiyle *italik*, fazlalıkları aynı işaret içerisinde düz harflerle gösterdik.

⁸ *Babalık* gzt., nu. 982, 4 Eylül, 1338/1922.

Nüş-i sahbây-î şehâdet eyleyen ihvân-ı dîn,
 Bâde-î Kevser'le olsun mazhar-î ikrâm hep.
 Ben ölürsem milletin târîh-i tâb-efşânına,
 İsterim *Cevher*'le yazsınlar bunü, aqlâm hep.
 Bir kılıç attım 'adüyâ söyledim târîh'ini:
 Oldı manşür ü muzaffer leşker-i İslâm hep⁹
 «اولدی منصور ومظفر لشکر اسلام هب!»
 H. 1341 (1922)

Şâirimizin işâret ettiği gibi, *Mücevher* bir *târîh*'dir; *ta'miyeli*'dir, ı adedi atılacaktır. Son mısra'ının noktalı harflerinin rakam karşılığı hisapladığımızda, tutarının 1342 olduğunu anlarız; ı rakamını çıkarınca geriye kalan H. 1341 (1922) tarihini gösterir-

İçten gelerek yazıldığı besbelli olan bu *târîh*, İzmir'in üç yılı aşan işgâli sırasında duyulan üzüntüyü, sabırla nasıl dayanıldığını, vatan sevgisinin ve İslâmiyet'in kazandırdığı ma'nevî kuvvetle askerlerimizin bu mühim zaferi nasıl kazandıklarını, düşmanın uğradığı yenilgiyi, şehitlik mertebesinin kudsiliğini anlatan duygu ve fikirleri içine almaktadır; bu duygu ve fikirler, Kemal adının, *isterim Cevher'le yazsınlar, bir kılıç attım adüya* ifâdelerinin *tevriyeli* kullanılışıyla, başka san'atlardan da faydalanılarak anlatılıp canlandırılmıştır. En çok son beytiyle, fakat bütünü ile de bu nev'in en güzel örneklerinden biri sayılabilir.

5 — İzmir'in kurtarılışından beş gün sonra, Hakîm iğreti adıyla yayımlanan *târîh kit'ası*'nda¹⁰ Mustafa Kemal kendi adıyla değil, mecâz yoluyla Zaferler Mücidi olarak anılmaktadır:

TARİH-İ ZAFER

Pâydar ol, şanlı ordü çok yaşa,
 Çok yaşa, ol, şanlı ordü pâydar.
 Bahtiyâr ol, ey Zaferler Mücidi,
 Ey Zaferler Mücidi, ol bahtiyâr.

⁹ Filorinalı Nâzım, *Ebediyyet Yolunda*, İst., 1927, Matbaa-i Bahriyye, s. 147. v.d. *Atatürk hakkında Aydın Sınıf Şâirlerimizin Yazdığı Şiirler (1915-38)* başlıklı incelemede, bu ve birkaç şiirin daha yazarı Üsküdarlı Ahmed Tal'at yerine, yanlış olarak Çankırılı Ahmed Tal'at kaydedilmiştir; Filorinalı Nâzım'ın eseri *Ebediyyet Yolunda* yerine, yine hatâlı olarak, *Hâtîrât-ı Meşâhir: Terennümler—Teellümler* adlı eseri gösterilmiştir (*Bellekten*, c. XLV., Sayı: 177, Ocak, 1981, s. 308, str., 7,26; not—66-70. Düzeltmiş bulunuyoruz.

¹⁰ *Babalık* gzt., nu. 991, 14 Eylül, 1338/1922.

Eyleyincē nazma hāmem ibtidār,
 Oldu tārīh-ī zafer *Cevher*-nisār.
 'Arş'a doğrū *çıktı bir bang-ī zafer*,
 Eyledī Yūnān'ı çarben tār u mār!
 « ایلدی یونانی ضربہ ک تار و مار! »
 H. 1341 (1922)

Şairimizin verdiği ip-ucuna göre bu, noktalı harflerinin hisaplanması gerekli *Mücevher*, fakat *tam* değil, 1 rakamının çıkarılması lâzım gelen *ta'miyeli tarih*'tir: Harflerin rakam karşılığını son mısra'ında hisaplayınca tutarının 1342 olduğunu, 1 adedini çıkarınca H. 1341'i gösterdiğini tesbit etmiş oluruz. *Takvîmü's-Sinîn*'e göre, 30 Muharrem, 1341 (Cum'a)'in Milâdî karşılığı 9 Eylül, 1922'dir.

6 — Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım'ın ölümü 14 Ocak, 1338/1923 (H. 26 Cumâdâ I.. 1341)'dedir; aşağıdaki *tarih* bu münâsebetle Üsküdarlı Ahmed Tal'at tarafından düşürülmüştür¹¹:

VÂLİDE-İ GÂZÎ'YE TARİH-İ İRTİHÂL

Başkumandân'ımızın vâlîde-î sâlihasın
 Mazhar-î mağfiret-ü rahmet-edē Subhân'ım!
 Bi'l-bedâhē dedi *Cevher gibi* Tal'at *tarih*:
 Dâhil-î Dâr-i Na'ım oldı Zübeydē Hânım!
 « داخل دار نعيم اولدی زبیده خاتم! »
 H. 1341 (1923)

Şairimizin verdiği ip-ucuna göre bu *tam* değil, *ta'miyeli*, noktalı harflerinin hisaplanması gerekli; tamâmiyle *Mücevher* değil, *Mücevher gibi bir tarih*'tir. Son mısra'ındaki noktalı harflerin rakam karşılığı 1339'dur; *gibi* kelimesindeki b (ب) harfinin rakam karşılığı 2'nin eklenmesiyle H. 1341'i gösteririr.

7 — Mîşâk-ı Millî (Millî Yemîn, Millî And) metninin müsveddeleri 22 Ocak, 1920'de Felâh-ı Vatan gurupunun gizli toplantısında okunmuş, Meb'uslar Meclisi'nin 28 Ocak'taki gizli toplantısında imzâlanmış, 7 Şubat, 1920'de programının bütün parlamentolara ve basına bildirilmesi kararı alınmış, B. M. Meclisi'nin 18 Temmuz, 1920'deki gizli toplantısında Millî Mîşâk'a sadâkat yemîni edilmiştir. Altı maddeyi içine alan Millî Mîşâk, memleketimiz düşman istilâsından kurtuluncaya, Lozan Andlaşması ile Türkiye hür ve mustakil bir siyâsî varlık hâlinde tanınmasına kadar, Millî Mücâde-

¹¹ Filorinalı Nâzım, *Ebediyet Yolunda*, İst., 1927, Matbaa-i Bahriyye, s. 149.

le'nin programı olarak elden düşürülmemiştir; 24 Temmuz, 1923'de İ'tilâf Devletleri temsilcileri tarafından da imzâlanan bu andlaşma ile, Türkiye'nin Hatay dışında o günki sınırları tesbit edilmiş bulunuyordu. Üsküdarlı Tal'at Bey tarafından bu münâsebetle düşürülen *tarih*'de, Millî Mîşâk programının uygulanıp istiklâlimizi kazandığımız, bunun Müttefiklar'ca da kabûl edildiği vak'ası ele alınmıştır:

MÎŞAK-I MİLLÎ'Yİ KABÛL ve TARİH

Aldı istiklâlini Mîşâk-ı Millî vech ile
 Ârzüsü milletin buldû Kemâl'iylê husûl.
 Bir Mücevherli kalem aldım, yazın *tarih*'ini:
 Müttefiklar eyledî Mîşâk-ı Millî'yi kabûl¹²!

« متغفلا ایلدی میثاق ملی بی قبول! »

H. 1341 (1923)

Son beytinden anlaşılacağı üzere bu *Mücevher*, *ta'miyeli* nevi'den bir *tarih*'dir; noktalı harflerinin rakam karşılığı tutarı 1342, 1 rakamı alınınca H. 1341 (1923) tarihini ifâde eder.

8 — Mustafa Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti'ne 29 Ekim, 1923'de seçilmesi dolayısıyla Üsküdarlı Tal'at Bey'in düşürdüğü *tarih*'in sonunda 30 Ekim, 1923 — Salı kaydının bulunması, o günlerde, sığağı-sığağına yazıldığını anlatır¹³:

¹² Filorinalı Nâzım, a. e., s. 148. Metnin sonunda tertip yanlış olduğu belli, yalnız 1431 tarihi vardır. Üsküdarlı Tal'at Bey'in, *Sulhumuzun Tarihi* başlıklı, Gâzi'den bahsedilmeyen, İsmet Paşa'nın bu andlaşmayı imzâlayıp dönüşü üzerine yazdığı bir *tarih küt'ası* daha vardır (A. e., s. 149). Aynı tarih vak'ası üzerine, Mustafa Kemal'den bahsedilmeyen epeyi *tarih* düşürülmüştür. Bunlara örnek olarak Muallim Cüdi Efendi'nin bir *tarih küt'ası* ile bir beytini (*Tevhid-i Efkâr* gzt., 19 Temmuz, 1339/1923), Fuad Hulûsi'nin *Tarih-i Sulh* başlıklı küt'asını (*Tanin* gzt., nu. 282, 25 Temmuz, 1339/1923/11 Zi'l-hicce, 1341), eski Ergani Mutasarrıfı Hüseyin Nazmî'nin *Sulh Tarihi* başlıklı iki adet beytini (*Tevhid-i Efkâr* gzt., 2 Ağustos, 1923), Muallim Cüdi'nin iki adet hem yeni sene, hem sulh *tarih*'lerini, Bir Kâri'nin imzâsıyla *Sâl-i zafer-me'âl* başlıklı beyt'i, Filorinalı Nâzım'ın *Sâl-i Cedîd'e tarih*'lerini (*Tevhid-i Efkâr*, 14 Ağustos, 1923), Tahsin'in *tarih beyti*'ni (A. gzt., 24 Ağustos, 1923) verebiliriz. Fuad Hulûsi'nin *Sulha Kavuşurken* başlıklı *tarih küt'ası*'ndan başka bir de beyti ile, M. Salâhaddin ve M. Rif'at'ın, Zileli Ömer Lutfî'nin *tarih* beyitleri de Lozan Andlaşması hakkındadır (*Vakit* gzt., 25.VII.1923/1339).

¹³ *Ikdâm* gzt., Yıl—31, nu. 9547,31 Ekim, 1339/1923/20 Rebî' I., 1342—Çarşamba; şiirin sonunda 30 Ekim 1336—Salı kaydındaki, Mâlî yılı gösteren tarih, tertip yanlış yüzünden 1336'dır, 1339 olması lâzım gelir.

TARİH

Zulmetle geçen günlerimiz dür oldu,
Baştan-başa kâinât pür-nür oldu;
Târîh'ini söyledim Mücevher, Tal'at,
Gâzî Paşâ Reîs-i Cumhür oldu!
« غازی پاشا رئیس جمهور اولدی! »
H. 1342 (1923)

Bu *Mücevher tam tarih*'de, son mısırâ'nın noktalı harflerinin tutarı H. 1342 (1923)'yi göstermektedir.

9 — Dîvân şâirlerinden Abdülkâdir Gulâmî'nin oğlu, muhtelif vilâyetlerde Türkçe ve Edebiyat hocalığında bulunan Fazlullâh Moral'in (Doğumu: 14 Mart, 1292/26. III. 1876) Cumhuriyet'in i'lânı, Cumhur Reisi seçilmesi dolayısıyla Gâzî'ye çektiği telgrafındaki *tarih kut'ası* da kayde değer¹⁴; bir önceki kıt'a gibi bu da *tam, Mücevher* nevi'den bir *tarih*'dir;

Hiç görmedî sa'âdet millet hükûmetinden,
Cumhûriyyet güzeldir kuran olursa dustür.
Et Fazlî 'arz-i tebrik târîh-i Cevher ile:
Gâzî Kemâl Pâşâ oldî Resîs-i Cumhûr!
« غازی کمال پاشا اولدی رئیس جمهور! »
H. 1342 (1923)

10 — Mustafa Kemal'in Cumhur Reisi seçilmesi üzerine Kilisli Avukat Kadri Timurtaş'ın, tebrik maksadıyla düşürülmüş *tarih kut'ası*'nın bütününi veriyoruz¹⁵:

¹⁴ Vehbî Cem Aşkun, *Sivas Folkloru*, Sivas, 1941, Kâmil Matbaası, s. 266-67. Gâzî'nin bu tebrike karşılık telgrafı da yayımlanmıştır: "Teşekkür eder, milleti-miz hakkında bâ'is-i saâdet olmasını Cenâb-ı Hak'tan dilerim,, (S. 268).

¹⁵ Fâruk Timurtaş, *Atatürk için Şiirler, Türk Kültürü* mec., nu. 38, Aralık, 1965, s. 23/151). *Atatürk hakkında Aydın Sınıf Şâirlerimizin Yazdığı Şiirler (1915-38)* başlıklı incelememizde, yanlış olarak düşürülen tarihin H. 1339 (1921)'u gösterdiği kaydedilmiştir (*Bellelen*, c. XLV., Sayı: 177, Ocak, 1981, s. 292, str. 6). Doğrusu: Mâlî 1339 (1923)'dur; düzeltiriz. Bu şiirin *Türk Kültürü*'ndeki neşrinin altında yer alan (13 Teşrinisânî, 1339/1923) tarihinin metnin aslında bulunup-bulunmadığı, yazılış veyâ basılış tarihini mi gösterdiği hakkında kesin bir bilgiye sâhip değildik. Değerli meslektaşım Prof. F. Kadri Timurtaş, babası rahmetli Kadri Beyefendi'nin el yazısıyla olan iki şiirinin fotokopisini isteğimiz üzerine, 1981 Kasım'ı başlarında lutfen göndermiş bulunuyor; teşekkür ediyoruz. Bunlardan biri, üzerinde durduğumuz *tarih kut'ası*'dır; sonunda 1339 tarihi, baş kısmında ise, *gazetede intişâr etmiştir* kaydı ve 15 *Teşrinisânî*, 1339 tarihi vardır. Gönderilen *Kilis'in Hediyesi* başlıklı, altı dörtlüğü içine alan öteki şiirin yukarısında, *Sakarya*

GÂZÎ PAŞA HAZRETLERİ'NİN
RİYÂSET-İ CUMHÛR'A İNTİHÂBLARI DOLAYISIYLA

Tebrik Tarihi

Kaplamıştır bütün_âfâkı yinē nūr-i ħubūr,
Çehrelerden akıyor neş'eli bir feyz-i ğurūr.
Hakkıdır milletin_artık bu mübeccel günde
Şevk-ı vicdânla koşup yapması bir millî sūr.
Devirip saltanatı kendine hâkim oldu;
Pîş-i iġbâline açtı yeni bir sāha-i nūr.
En nihâyet giyerek kisve-i cumhūriyyet.
Doĝdu tārîhe yenî Őekl ile ciddî ve vaĝūr.
Yeni devrin yeni Şeh-rāh-i kemāl'inde yarın
Gelecek halkımızā neş'c, saâdet ve huzūr.
Geçerek en kara günlerde bu halkın başına,
Pîş-i azminde eden nūr-i celâdetle zuhūr.
İnkilâbât-ı muazzamla yenî bir tārîh
Yaratan Dāhi-i a'zam, o dirâyet-mevfūr
Geçti ser-kâra bu gün dē Şeref ũ hürmet_ile,
Olacaktır bu vatan Őüphesiz_artık ma'mūr,
Serhadin baĝrı yanık, boynu bükük Şehri Kilis,
'Arz ilē *Cevher-i tārîh*'ini kesb etti surūr:
Ne saâdet, ne Őereftir bu büyük millete ki
Ola Gâzî Paşa'mız mülke Reîs-İ Cumhūr!
« اوله غازى پاشامز ملکه رئیس جمهور! »
Mâli 1339 (1923)

Cevher nev'inden olduĝu işâret edilen bu *tārîh*, son mısra'mın noktalı harfleri hesaplanınca 1339 *tam tārîh*'ini gösterir.

11 — Şapka giyilmesi hakkındaki kânûn, 25 Kasım, 1925'de yürür-iüĝe girmiş, fakat önceleri, daha çok Ağustos'ta fesin kaldırılacağı hakkındaki haberler gazete sütûnlarında yaygınlaşmış, Mustafa Kemal 28 Ağustos'ta İnebolu'da, 30 Ağustos'ta Kastamonu'daki konuşmalarında çıkarılacak bu kânûn üzerinde durmuştur. Üsküdarlı Tal'at Bey'in *Serpûş-nâme* adlı, uzunca ve sonunda 15 Ağustos, 1925 kaydı bulunan *tārîh kasîdesi* fesin kaldırılması üzerine yazılmıştır. Bunun bütününü henüz elde edebilmiş değiliz; yayımlanmış olan beyitlerini veriyoruz¹⁶:

muzafferiyet-i 'azîmesi dolayısıyla ve Havâli Kumandanlığı vâsıtasıyla Büyük Kumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne takdim edilmiştir cümlesi, 13 *Teşrinievvel*, 1337 (1921) tarihi bulunmaktadır.

¹⁶ Filorinalı Nâzım, a. e., s. 151; şiirin sonunda 15 Ağustos. 1925 tarihi vardır. *Bellelen*'de yayımlanan incelememizde (Y. b., not—2), günün tarihi yanlış olarak 9'dur (S. 309, str. 32); düzeltiriz.

Nasıl olduysa şapkâ 'âkıbet sûret-numâ başda,
 Benim *Serpüş-nâme*'m dē taşınsın dâimâ başda.
 Doğuncâ Devr-i Cumhûriyyet'in hurşîd-i tâbânı,
 Tecellî eyledî feyyâz bir nûr ü ziyâ başda.
 Olundû milletî irşâda himmet, ibtidâ başda,
 Sufûf-î asfiyâ öndē, sunûf-î ezkiyâ başda.
 Bu gün elden-ayaktan düşmeğē mahkûm olan Türkler,
 O Server sâyesindē gezmedē ser-tâ-be-pâ başda
 Odur bir dürre-î beyzây-i kudret fark-ı millette,
 Odur bir nusha-î kübrây-i nusret-ihativâ başda.
 Bütün dillerde te'sîr-î kemâl'î yâd olunmaz mı,
 Taşınmaz mî bütün ta'zîmlerle Mustafâ başda.
 Bu bellî-başlı, şanlı inkılâbın bir de *târîh*'i
 Bulunsun istedim mânen-d-i *Cevher Tal'al'â* başda!
 Başımдан bir fesî attım, dedim Mîlâd'dan *târîh*
 Te'ammüm etdi hürmetlerle şapkâ ba'de-mâ başda!

« تعمم ایتدی حرمتلرله شابقا بعدما باشده! »

1925

Bu *Mücevher tarih*, *ta'miyeli*'dir; noktalı harflerinin tutarı 1924'ü, beytin ilk mısra'ında işâret edildiği üzere ı rakamının eklenmesiyle 1925'i gösterir. *Baş* kelimesinin redif olarak seçilmesi, *baş* ve aynı ma'nâdaki başka kelimelerin cinâslı, tevriyeli kullanılması üzerinde durulan fikri ifâdece kuvvetlendirmekte, şiiri edebî bakımdan değerlendirmektedir.

12 — Gâzî'nin, Heinrich Krippel tarafından yapılan heykelinin¹⁷ Konya'da açılış merâsimi 29 Ekim, 1926 tarihine rastlar. Muzaffer Hâmid'in *tarih kıt'ası*'nın bu törenden iki gün sonra yayımlandığını gözönüne alırsak o günlerde yazıldığını söyleyebiliriz¹⁸; son mısra'mı teşkil eden Arab harflerinin karşılığı 1926'yı gösteren *ta'miye'siz tarih*'dir:

'İd-i Cumhûr'u ve hem heykeli tevķir etti,
 İdub-icrây-i surûr merkez-i irfân Konya;
 Dişci târîhini dün şöylece tahrîr etti:
 Dikdi Gâzî'ye büyük heykel-i şükran Konya!

« دیکدی غازی یه بیوک هیکیل شکران قونیه! »

1926

¹⁷ Gültekin Elibal, *Atatürk ve Resim — Heykel*, İst., 1973, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 196.

¹⁸ *Babalık gzt.*, nu 2232, 31 Ekim, 1926.

13 — Gâzî, 16 Mayıs, 1919'da İstanbul'dan Samsun'a gitmek üzere ayrılmış, İstiklâl Savaşı mücâdelesi, ondan sonra da bitip-tükenmez işler, mes'eleler yüzünden sekiz yıl oraya gidebilme imkânı bulamamıştır. Ankara'dan, nihâyet, 30 Haziran, 1927'de saat ondokuzda hareketle, ertesi günü vapurla İzmir'den ayrılıp 1 Temmuz'da İstanbul'a kavuşmuştur. O gün, İstanbul halkına, misâfir edildiği Dolmabahçe Sarayı'ndaki hitâbesinde, "Hicrân ve tehassürle geçen dakikaların bile, nekadar uzun geldiği düşünülürse, sekiz senelik hasretin, İstanbul'un muhterem ahâlisi için rûhumda ateşlediği iştiyâkın büyüklüğü kolaylıkla takdir olunur,,; "Sekiz sene evvel muztarib, ağlayan İstanbul'dan kalbim sızlayarak çıktım; teşyî edenim yoktu. Sekiz sene-sonra kalbim müsterih olarak, gülen ve daha güzelleşen İstanbul'a geldim,, diyordu¹⁹. Onun İstanbul'a bu ilk gelişi, birçok şâirlerimizin şiirleri için ilhâm kaynağı olmuş, hakkındaki şiirlerin çoğu o sıralarda yazılıp neşredilmiştir²⁰ ve bu arada düşürülen *tarih*'ler de sayıca küçümsenmeyecek kadar çoktur.

Gâzî'nin 1 Temmuz, 1927'de İstanbul'a gelişi üzerine düşürülen *tarih*'ler, oraya ayak bastığı günün sabahında yayımlanan gazetelerde neşredilmeğe başlanılmıştır. Bunlardan biri, Fâzıl Berki'nin, noktalı harflerinin rakam karşılığı 1927'yi gösteren *Mücevher, tam tarih*'idir²¹:

¹⁹ "Büyük Gâzî yarın ondokuzda Ankara'dan ve Cuma onda İzmir'den hareket edeceklerdir. Halk Büyük Halâskâr'ı karşılamak için vecd ve heyecân içinde emsâlsiz hâzırlıklar yapıyor. İstikbâl için tutulan vapurların adedi elliye geçmiştir,, (Cumhuriyet gzt., 29 Haziran, 1927). Gâzî'mizin İstanbul Mümessillerine Hitâbesi (A. gzt., 2 Temmuz, 1927). Bu Perşembe akşamı İstanbul'a hareket edeceği (*Hâkimiyet-i Millîyye*, nu. 2145, 30 Haziran, 1927); bu gazetenin 2 ve 3 Temmuz tarihli sayılarında İstanbul halkına nutkunun metni, yapılan gösterilere dâir etraflı bilgi de verilmiştir. Ayrıca bk., *Hayat* mec., c. II., nu. 32, 7 Temmuz, 1927, s. 109 v.d.

²⁰ *Belleten*'de yayımlanan, Atatürk hakkında Aydın Sınıf Şâirlerimizin Yazdığı Şiirler (1915-38) adlı araştırmamızda (Y. b., not—2) 1927'de İstanbul'a gelişi hakkında bilgi, bu tarih vak'ası dolayısıyla yazılan şiirlerden bahisle epeyi örnek de vermiştik. Bunun yayımlanmasından sonra da, bu konuda, başka tarih vak'aları ile de alâkalı epeyi malzeme elde etmiş bulunuyoruz. Bu yeni malzemeye dayanarak, Gâzî'nin ölümüne kadar, Halk ve Aydın sınıftan şâirlerimizin yazdıkları şiirlerle ilgili metin ve bilgileri içine alan, bu husûsta daha önceleri neşrettiklerimizi tamamlayıcı bir araştırmamızı, yakında *Belleten*'de neşredeceğimizi ummaktayız.

²¹ *İkdâm* gzt., nu. 1042, 1 Temmuz, 1927.

GÂZÎ'NİN TEŞRİFLERİNE TARİH

İstanbul'a bu tarih bir *Cevher* oldu Berki:
Gâzî Reis! Kudûmun verdi şeref, meserret!

« غازی رئیس! قدومك ویردی شرف ، مسرت! »

1927

14 — Halil Nihad'ın şiiri, bu nevi'dekilerde görüldüğü üzere, *Beyit*, *Müfred* ve *Kit'a* değil, *Murabba'* şeklindedir. İstanbullular'ın yıllardanberi Gâzî'ye hasretleri, onu nasıl bekledikleri, gelişinden duyulan sevincin geniş ölçüde anlatıldığı bu onaltı dörtlükten meydana gelen şiirin de, edebî değeri dolayısıyla tam metnini veriyoruz²²:

GÂZÎ'YE KUDÛMİYYE

Şevk ve şadî harem-î câna şitâban geldi;
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi;
Sanki gökten yere hurşîd-i dırahşân geldi;
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi!
Memleket muntazır-î devlet-i dîdârı idi;
Cân-be-leb hâle gelen âşık-ı bîmârı idi;
Dem-be-dem dilde yanan hasretinin nârı idi;
Müjde İstanbul'a Gâzî-î cihân-bân geldi!
Bozulup leşker-i gam buldu diyâr-î 'ademi,
Erdi dâmânına bin şevk ile yüz-sürme demi,
Tütyâdır göze her zerre-i hâk-î kademi,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi!
Beldemiz nâz ederek 'âleme nahvet satsın,
Şu havâsındaki mahviyyeti silkip atсын,
Yine isterse felek yan bakarak kaş çatsın,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi!
Döğünüp mâtem ederken daha dün İstanbul,
Andırır Devr-i Çerâğân'ı bu gün İstanbul;
Gece-gündüz yaraşır etse düğün İstanbul,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi!
Senelerdenberi halk istedi görmek yüzünü,
Doğrudan-doğruya ağzından işitmek sözünü,
Onu beklerdi dikip yollara her ân gözünü;
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi!
Bu gün İstanbul ahâlîsi için şân günüdür,
Neşve-mendâne mubâhâtını i'ân günüdür;
Bu günün vasfı Hudâ'nın bize ihsân günüdür,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi!

²² *Vakit* gzt., 1 Temmuz, 1927, s. 1. — *Güneş* mec., nu. 12, 30 Haziran, 1927, s. 3 (Bu basımında şiirin başlığı *Gâzî Hazretleri'ne Kudûmiyye*'dir).

Sâkı-î dehr sunarken bize hün-âb-ı hayât,
Hızr elinden bu gün_çemiş gibiyiz Âb-ı hayât;
Cism ve cân feyz-i nigâhından_alır tâb-ı hayât,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi !

Bu günün aşkına nüş eyleyelim mey bu gece,
Çekelim parlatalım câm-ı pey-â-pey bu gece,
Çıksın_çflâke kadar nağme-i hey-hey bu gece,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi !

Görerek şehrimizin hâlet-i mestânesini
Bâdenin durma hemân çek dolu peymânesini;
Gam-ı ferdânın_unutmak gerek_çfsânesini,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi !

Yok_iken neş'eyi izhâra müsâid vâdi,
Satılır şimdi sokaklarda surûr ü şadî,
Mağdem-î hurremidir zevkine halkın bādî;
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi !

Âhiret'ten dönerek gelse Nedîm-î dilşâd
Görür_İstanbul'u baştan-başa bir Sa'd-âbâd,
Lâle Devri'ndeki İstanbul'u kim eyler yâd,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi ²³ !

Andırır rûh-i revân hâlini Bosfor-suları,
Âh onun gâh yeşil, mâ'i, gehî mor suları,
Mâ'-i tesnîm'e döner Marmara'nın şor suları;
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi !

Şevktan saf-saf_olup nükte-şinâsân-ı zamân,
Şimdi ebkâr-i ma'ânîyi ederler rakşân,
Gösterir kendini ön safta Nihâd-î *deverân* ²⁴,
Müjde İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi !

Çok zamân oldu ki susmuştu hünerver kalemim,
Cevr-i eyyâm ile olmuştu mükedder kalemim,
Şimdi bülbül gibi aşüftelik_çeyler kalemim;
Çünkü İstanbul'a Gâzî-i cihân-bân geldi !

²³ Nedîm'in *Der-Sitâyîş-i Sadr-i Âli-kadr İbrâhim Pâşây-i Dâmâd* başlıklı,
Sadr-i evvâna ki ol Sadr-i cihân-bân geldi
Meclisin sînesinē sanki hemân cân geldi

beytiyle başlayan, onbir beyti içine alan küt'ası vardır (*Nedîm Dîvânı*, Câmi'i ve Musahhihi; Halil Nihad, İst., 1338-40, *Ikdâm* Matbaası s. 85 v.d.) Halil Nihad bu dörtlüğünde, şiirinin Nedîm'in küt'asıyla aynı kâfiyeli, dolayısıyla bir bakıma ona nazîre olduğunu da İmâ etmiş bulunuyor.

²⁴ Halil Nihad bu tamlamayı (terkibi), muhtelif ma'nâda, *tevriye*'li olarak kullanmıştır: Önceki iki mısra'a bağlı olarak ma'nâca yeni şiirlerinin ağızdan-ağıza devr ettiği, dolaştığı; şiirleri ağızdan-ağıza devr eden, dolaşan; *Âyine-i Deverân* (şiirlerini topluca içine alan, 1924'de yayımlanan) adlı eserin sâhibi Nihad..

Bir nigâh-î gazab-ü heybeti eyler tevblîh,
Nâgehân cür'et-edip inse semâdan mırîh;
Ben çıkıp bir güherin kilk ile yazdım târîh:
Sanki gökten yere hurşîd-i dirahşân geldi!
« صانکه کو کدن یره خورشید درخشان کلدی ! »

1927

Güherin tarih nev'inden olan son mısra'daki noktalı harfler hisablanılınca, tutarı 1980 olduğu görülür; şâirin verdiği ip-ucuna göre, *ben* (بـ) kelimesindeki noktalı harflerin rakam karşılığı 52 ile, rakam olarak 1'in toplamı 53'dür: 1980'den çıkarılınca (1980 — 53 = 1927) geriye, Gâzi'nin İstanbul'a geldiği yılı gösteren 1927 tarihi kalır.

15 — Gâzi'nin 1927'de İstanbul'a gelişi üzerine Kemâleddin Hakkî tarafından düşürülen *tarih*, *tam* olarak H. 1346 (1927)'yi gösterir²⁵:

TARİH-İ TÂM

Kâm-yâb oldu bu yıl kalbimiz,
Muhterem Münci safâ geldiniz!
İnşirâh buldu bu yıl kalbimiz,
Lâyemût tarîh bu nevsâl bize,
Pek büyük Gâzî safâ geldiniz!
« پک بو یوک غازی صفا کلدیگز ! »
H. 1346 (1927)

Eyleriz tizkâr bu *tarih*'i biz,
Şânınız i'lâ buyursun aziz,
Ey büyük Münci selâmlar size!

16 — Aynı vak'a üzerinde Yusuf Ziya Ortaç'ın yazdığı *tarih kıt'ası*, edebî değeri bakımından da kayde değer; hissî, tasvir yönünden canlı bu güzel kıt'anın son mısra'ındaki harflerin rakam karşılığı 1928'dir; bir önceki mısra'ında işâret edildiğine göre, 1 rakamını çıkarırsak 1927 yılını gösterir²⁶:

²⁵ *Ikdâm gzt.*, 2 Temmuz, 1927/2 Muharrem, 1346, Cumartesi.

²⁶ *Güneş* mec., nu. 12, 30 Haziran, 1927, s. 8. Hilmî Yücebaş'ın *Edebiyatımızda Atatürk* adlı eserinde, nereden alındığı kaydedilmeksizin neşredilmiştir (İst., 1960, Dizerkonca Matbaası, s. 56). Bu neşirde, düşürülen *tarih*'in 1928'i gösterdiği kaydedilmiştir. Bu yanlış, aynı metin, H. Yücebaş'ın adı geçen eserinden alınarak Aydın Oy tarafından neşri sırasında, "Hilmî Yücebaş, şâirin *bir çıkar* demesine dikkat etmediğinden olacak, dörtlüğe 1928 diye not düşürmüştür., denilerek düzeltilmiştir (*Şiirimizde Atatürk'ün Yurt Gezileri, Hayat—Tarih Mecmuası*, nu. 4, Nisan, 1976, s. 13).

GAZİ'MİZE TARİH

Doğdu bir başka güneş Marmara'nın koynundan,
Ses verir şimdi ufuklar coşan alkış sesine;
Bir çıkar böyle meserretle gönülden tarih:
Aldı İstanbul'u Gâzî-i vatan sinesine!

«آلدى استانبولى غازى* وطن سينه سینه!»

1927

17-18 — Gâzî'nin 1927'deki İstanbul seyahati dolayısıyla Ercü-
mend Ekrem'in yazdığı iki *tarih kıt'ası*'nda ele aldığı vak'alar, buraya
kadar üzerinde durduğumuz *tarih kıt'aları*'ndakilerden bir bakıma
farklıdır: Bunların her ikisinde, Gâzî'nin 30 Haziran, 1927'de Ankara'-
dan ayrılıp İstanbul'a gidişi üzerine Ankaralıların duyduğu üzüntü
ve hasret ifade edilmiştir; günlük gazetelerden öğrendiğimize göre
Gâzî, 30 Eylül, 1927'de, Cuma günü İstanbul'dan ayrılıp, maiyetiyle
birlikte İzmir vapuruyla Mudanya'ya hareket etmiş²⁷, oradan Bursa'ya
geçmiş, Bursa'dan Kara-köy yoluyla²⁸, husûsî tirenle 10 Ekim Pazar-
ertesi günü Ankara'ya dönmüştür²⁹. Her iki *tarih kıt'ası*'nın ikinci
beyitlerinde üç ayı aşan bir zamân sonra bu dönüşün, ona kavuş-
manın yarattığı sevinç anlatılmıştır:

TARİH

Terk edip gitmişti bir müddet bizİ İstanbul'a,
Dilde nâr-İ hasretİ aylarca etti imtidâd;
Çıktı cânâ cân-katan müjdeyle tarih-İ güzİN:
Geldi Gâzî'miz kudümüylē gönüller oldu şâd
«کلدى غازيمز قدوميله کوکلر اولدى شاد!»

1927

İştîyâkînlâ gönüller hasta vü nâ-şâd idi,
Mağdemîn bir tâze cân verdİ vücûd-İ millete;
Uç ziyâdeyle dedim târihinİ ben Ercümend:
Geldi Gâzî-İ muazzez mehd-i Cumhûriyyet'e!
«کلدى غازى* معزز مهد جمهوريته!»

1927

²⁷ Şehrimizden Ayrılan Büyük Gâzî'ye Dün Yapılan Teşyi' Merâsimi,, (İkdâm gzt.,
1 Ekim, 1927 — Cumartesi).

²⁸ Gâzî Hazretleri Ankara'ya Avdet Buyuruyorlar,, (A. gzt., 8 Ekim, 1927, Cumar-
tesi).

²⁹ Gâzî Hazretleri, Ankara — 10 (A. A.): Bu gün saat onbirde husûsî tirenle
Ankara'ya döndüğü (A. gzt., 11 Ekim, 1927 — Salı).

Kıt'alardan ilkinin *tarîh mısra'ı* 1986'yı göstermektedir. Beytin bir önceki mısra'ında çıkarılması gerekli bulunduğu işaret edilen *câna* (جانه) kelimesinin rakam karşılığı 59 çıkarılınca (1986 — 59 = 1927) geriye, bu seyahatin yılını gösteren 1927 kalır. Bunun gibi, ilkinin altında yer alan *tarîh kıt'ası* da *ta'miyeli'*dir. Son mısra'ındaki kelimeleri teşkil eden harflerin rakam karşılığı 1924'dür; beytin bir önceki mısra'ında işaret edildiği gibi üç rakamının eklenmesiyle 1927 tarihini ifade eder. Bunlar, Gâzî'nin Ankara'ya ayak bastığı günün sabahında yayımlanan gazetede basılmıştır³⁰.

19 — Gâzî'nin İstanbul'a ikinci gelişi 1928'dedir: 4 Haziran'da, maiyetiyle birlikte, gece 23.30'da Gâzî-İstasyonu'ndan kalkan tirenle İstanbul'a hareket etmiş, 5 Haziran'da 17.30'da Haydarpaşa'ya gelmiştir³¹. Yusuf Ziyâ'nın, aşağıdaki *tarîh*'inin, Gâzî'nin Ankara'dan ayrılıp İstanbul'a gelmek üzere olduğu sıralarda yazıldığı anlaşılmaktadır; onun İstanbul'a geleceği günde yayımlanmıştır³². Şiirin son mısra'ı 1928'i gösteren *tam tarîh*'dir:

GÂZÎ'YE TARİH

Onu târihe sorun, yoktur emnim bir eşi.
O güneş yüzlü, güneş sözlü, güneşler güneşi!
Sözü halkın dilidir, gözleri hakkın ateşi,
O güneş yüzlü, güneş sözlü, güneşler güneşi!

³⁰ *Hâkimiyet-i Milliyye*, nu. 2248, 10 Ekim, 1927, s. 1. Bu Birinci sayfada, *Reis-i Cumhur Hazretleri Bu Gün Onbirde Avdet Buyuruyorlar* başlıklı yazıda, Ankara'ya döneceği hakkında epeyi bilgi de verilmiştir. Bu iki *tarîh kıt'ası*, bizden önce, Hilmî Yücebaş'ın eserinde kaynak gösterilmeksizin neşredilmiş (A. e., s. 56), bundan alınarak, Aydın Oy'un makâlesinde (Y. b., not — 26), H. Yücebaş'ın eserinde ikinci *tarîh kıt'ası*'nın 1926 yılını gösterdiğine dair kaydinin yanlışlığı, doğrusunun 1927 olduğu anlatılarak yayımlanmıştır. *Belleten*'deki araştırmamızda, kıt'alardan ikincisinin son mısra'ındaki *muazzez* kelimesi, yanlış olarak *müebbed* şeklindedir; düzeltiriz.

³¹ *Reis-i Cumhur Hazretleri yaz mevsimini geçirmek üzere bu gece İstanbul'a hareket buyuruyorlar (Hâkimiyet-i Milliyye*, nu. 2478, 4 Haziran, 1928 — Pazartesi); *Reis-i Cumhur Hazretleri dün gece şehrimizden mufârekat buyurdular* (A. gzt., 5. VI. 1928); *Reis-i Cumhur Hazretleri, dün 15.30'da. tâ İzmir'den başlayan candan tezâhurlar arasında İstanbul'u teşrif buyurdular* (A. gzt., 6. VI. 1928). *Akşam* gazetesinde, Gâzî'nin gelişi hakkında verilen tarihin bu kayde uymadığı görülür: *İstanbul Sekiz Aydanberi Hasretini Çektiği Gâzî'sine Bu Gün Öğleden sonra Kavuşuyor* (6 Haziran, 1928). *Belleten*'deki makalemizde Gâzî'nin İstanbul'a gelişi, 14 Haziran, Efgan Kırâlı'nın kendisini Ankara'da ziyaret tarihi 20 Haziran, 1928 olarak basılmıştır (S. 317, str. 3, 19); ilkinin doğrusu 5 Haziran, ikincisinin 20 Mayıs'dır, düzeltiriz.

³² *Ikdâm*, nu. 11176, 5 Haziran, 1928 — Salı; *Mekteb Şiirleri*, Toplayan: Yusuf Ziyâ, İst., 1928, Ma'rifet Matbaası, s. 3 v.d.

Yurdu sarmıştı karanlık onu yırtıp atan, o!
 Soğuyan kanlara bir başka harâret katan, o!
 Kararan gözleri bir lahza aydınlatan, o!
 O güneş yüzlü, güneş sözlü, güneşler güneşi!
 İnkılâb ordusu, nûr ordusunun rehberidir;
 Milletin şehperidir, memleketin şehperidir.
 Onu beklerdi vatan bunca zamândanberidir,
 O güneş yüzlü, güneş sözlü, güneşler güneşi!
 Ayrılıp Çankaya'dan Hazret-i Gâzî geliyor;
 Saçının huzmesi zulmetleri ok-ok deliyor;
 Şehre kalbimdeki *târîh*'i alıp yükseliyor:
 Bu güneş yüzlü, güneş sözlü, güneşler güneşi!
 « بو کونش یوزلی، کونش سوزلی، کونشلر کونشی! »

1928

Buraya kadar, Mustafa Kemal'den bahsedilen ve hangi vak'a üzerine düşürüldüğüne dâir bilgi, metinlerinin bütününü verdiğimiz ondokuz *Tarih*'den en eskisinin, Abdurrahîm Âdil'in 19 Mayıs, 1919'da onun Samsun'a çıkışı dolayısıyla yazdığı *tarih* olduğu anlaşılır; neşri ise, bu vak'anın sekizinci yıldönümünde, 1927'dedir. Mustafa Kemal hakkında *Gâzî*, *Dâhi* unvân ve sıfatının kullanılmış olması, o hâdise sırasında değil, sonraları yazıldığını gösterir; öte yandan, 19 Mayıs hâdisesinin o sıralarda sonu neye varacağı bilinemediğinden, *tarih* düşürülmeğe elverişli bir vak'a olmadığını da kaydetmiştik. Bu *tarih* vak'asından üç hafta kadar sonra Mustafa Kemal, 8 Temmuz, 1919'da Üçüncü Ordu Müfettişliği'nden, askerlikten çekilmiş, 11 Mayıs, 1920'de İstanbul Hükûmeti'nce ölüm cezasına bile çarpıtılmıştır. Belki bu yüzden, İstiklâl Savaşı'nın fi'len başlangıcı sayabileceğimiz 19 Mayıs, 1919'dan 1921 Nisan'ına kadar, yaklaşık bu iki yılda geçen vak'alar dolayısıyla düşürülmüş *tarihler*'e henüz rastlamış değiliz.

Elde edebildiğimiz ondokuz *tarih*'den düşürüldüğü vak'a ve neşredildiği zamân bakımından en eskisi, 6-10 Ocak — 31 Mart — 1 Nisan, 1921'de sürüp giden Birinci ve İkinci İnönü Zaferi hakkındadır; 2 Nisan'da, .ن.ا (A. N.; E. N.?) remziyle, sütûnlarının ba'zı kısımları sansör tarafından çıkartılmış bulunan *Vakit* gazetesinde yayımlanmıştır; onun adı, *Kemâl-i milleti bulduk bu gün yinê şânlı mısra*'nda görüldüğü gibi, açıktan-açığa değil, *tevriye* ve *mecâz* san'atları yoluyla

anılmıştır. *Tarih*'lerden üçüncüsü, Mustafa Kemal'in idâre ettiği, 30 Ağustos, 1922'de kazanılan büyük zafer ve önceki zaferlerle de ilgilidir; onun 1 Eylül, 1922'de, "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!,, emrinden üç gün sonra, Konya'da basılan *Babalık* gazetesinde İhtiyar Asker mahlasıyla yayımlanmıştır. Bu *tebrik kütâsı*'nda zaferlerin tarihi, doğrudan-doğruya, Gâzî Mustafa Kemal unvânını, adını teşkil eden harflerin de *Ebced* hisâbıyla karşılığı olan Mâlî 1338 (1922) tarihiyle damgalanmıştır. Geri kalan onaltı *tarih*'in remz ile, mahlasla değil, şiirin son beytinde, ba'zan imzâ yerinde şâirinin adı kaydedilerek neşredildiği görülür. İzmir'in kurtarılması (9 Eylül, 1922) hakkında 2, Zübeyde Hanım'ın ölümü (14 Ocak 1923) ile, Mîşâk-ı Millî'nin kabûlü ve Lozan Sulhu (24 Temmuz, 1923) dolayısıyla 1, Cumhuriyet'in i'lânı (29 Ekim, 1923) üzerine 3, fesin kaldırılması (25 Kasım, 1925) için, fakat şapka giyilmesine dâir bu kânûn yürürlüğe girmeden önce (15 Ağustos, 1925) yazılmış olan 1, Konya'da heykelinin dikilmesiyle (29.x.1926) ilgili 1, İstanbul'a ilk seyahati (1 Temmuz, 1927) için 4, bu seyahatinden Ankara'ya dönmesi (10 Ekim, 1927) münâsebetiyle 2, İstanbul'a ikinci gelişiyle (5 Haziran, 1928) alâkalı 1 *tarih* düşürülmüş bulunuyor. *Tarih*'lerin çoğu, o vak'aların geçtiği zamânda, günü-gününe veyâ hemen o günlerde neşredilmiştir.

Tesbit edebildiğimiz 19 *Tarih*'den 3'ü . . . (A. N. ; E. N. ?) remziyle, İhtiyar Asker, Hakîm mahlaslarıyla yayımlanmıştır; Abdurrahîm Âdil, Fazlullâh Moral, Kadri Timurtaş, Muzaffer Hâmid, Fâzıl Berkî, Halil Nihad, Kemâleddin Hakkî'nin 1, Ercümen Ekrem ile Yusuf Ziyâ'nın 2, Üsküdarlı Tal'at'ın ise 5 *tarih*'i bulunmaktadır.

Mustafa Kemal, düşürülen *tarih*'lerde Başkumandan, Dâhi, Dâhi-i a'zam, Gâzî, Gâzî Kemal, Gâzî Reis, Gâzî-i cihân-bân, Münci, Münci-i sâhib-kemal olarak anılmaktadır. Gâzî Mustafa Kemal'in, onun bu unvân ve adını teşkil eden harflerin *Ebced* hisâbıyla H. 1338 (1919), Mâlî 1338 (1922)'i göstermesinden faydalanılarak tarih vak'alarından ba'zılarının yılı doğrudan-doğruya, ba'zan ta'miyeli kendi unvan ve adı olarak görülmektedir. *Mükemmellik*, *kemâle ermiş olmak*, *noksansızlık*, *tamlık* ma'nâlarına gelen *Kemal* adının, ba'zı *tarih* küt'alarında,

Bütün dillerde te'sîr-i kemâl'i yâd olunmaz mı

Ârzüzü milletin buldû kemâl'iyile husûl

Yeni devrin yeni şeh-râh-i kemâl'inde bu gün
mısralarında görüldüğü gibi tevriyeli kullanılmıştır.

Mustafa Kemal'in vatanseverliği, cesâreti, kahramanlığı, yol göstericiliği, siyâsî ve askerî dehâsından bahsedilen; kurtarıcılığı, kazanılan zaferler dolayısıyla minnet ve şükrân duygularının anlatıldığı bu şiirlerde,

Oldı mansûr ü muzaffer leşker-i İslâm hep

Mustafâ'nın nusreti etti kemâl'iyile zuhûr

mısralarından da anlaşılacağı üzere vatanseverlik ve milliyetle, İslâm-
lık fikirleri, ordumuza kuvvet ve zaferler kazandıran bu iki ma'nevî
kuvvet kaynaşmış hâlde ifâde edilmiştir.

Kayde değer bir vak'anın ifâdesini teşkil eden harflerin *Ebced*
hisâbına göre rakam karşılığıyla cereyân ettiği tarihi tutturabilmek
kolay değildir; böyle şiirleri başarılı kılan, değerlendiren ise hisâbı
tutturabilmek için fikirce zorlamaların sezilmediği tabî'i, samîmî, o
vak'anın san'at bakımından en güzel anlatıldığı bir ifâde yarata-
bilmektedir. Elde ettiğimiz şiirlerden çoğunun *tarîh* beyitleri bu husû-
siyetleri içine almaktadır; beyitlerden ba'zılarının yalnız *tarîh* mısra'-
ları değil, *tarîh*'in ta'miyeli olduğuna dâir ip-uçlarının verildiği önceki
mısra'ları da, işlenen vak'aya çoğu uygun inceden-inceye zekâ
oyunlarını, nükteleri içine almaktadır:

Bir kılıç attım 'adüyâ söyledim *târîh*'ini

Başumdan bir fesl attım, dedim Mîlâd'dan *târîh*

Bir çıkar böyle meserretle gönülünden *târîh*

Çıktı *cânâ* can katan müjdeyle *târîh*-i güzîn

Ben çıkıp bir güherin kilk ile yazdım *târîh*

mısra'larında ifâde o kadar tabî'îdir ki, bunlarda şiirin ta'miyeli
olduğu anlatılmak istenildiğini, ancak son mısra'daki *tarîh*'i hisabla-
yıp bunun eksik, veyâ fazlalığını görünce kavrayabiliyoruz.

Edebiyatımızda, Atatürk'le ilgili birçok mes'eleler gibi, onun
için düşürülen *tarîh*'ler hakkında da, hiçbir araştırma neşredilmiş

değildir. Bu incelememizde dayandığımız malzeme, yıllar boyunca taradığımız gazete ve dergilerden, başka kaynaklardan da faydalanılarak elde edilmiştir. Ankara ve İstanbul kütüphanelerinde, o kanlı-ateşli savaş yıllarında neşredilen gazetelerin tam koleksiyonlarını bulmak mümkün olmadı; Anadolu'nun muhtelif vilâyetlerinde basılan süreli yayınlardan ise ancak birkaçının yine eksik koleksiyonlarını görüp tarayabildik. Yazımıza son verirken, başladığımız bu yoldaki çalışmalar sürdürüldüğü takdirde, Atatürk'ün hayatını ve ma'nevi varlığını birçok yönleriyle yaşatan böyle şiirlerin, tesbit edebildiğimiz sayıca ondokuz *tarîh*'den çok daha fazlasının bulunabileceğini umduğumuzu da genç meslekdaşlarımıza hatırlatmağı faydalı görüyoruz.

Ankara — 10 Ekim, 1981

Konferanslar :

1933 YILINDAN SONRA ALMAN BİLİM
ADAMLARININ TÜRKİYE'YE GÖÇÜ *

Kemal Atatürk Döneminde Alman - Türk İlişkileri

Prof. Dr. KLAUS - DETLEV GROTHUSEN

Atatürk'ün 100 üncü doğum yılı, onun çok yönlü ve etkileyici eserlerini yurt içinde ve yurt dışında takdirle anmak için bir hayli çaba gösterilmesine vesile olmuştur. Bu konuda öncelik elbette ki Türkiye'de yürütülen kutlama çalışmalarındadır, zira Kemal Atatürk sadece modern Türk devletinin kurucusu ve bu yönü ile hiç şüphesiz büyük bir tarihi şahsiyet olmakla kalmamış, ölümünden içinde bulunduğumuz 1981 yılına kadar Türk devletinin sembolü olmaya devam etmiştir. Bu nedenle Atatürk'ün 100 üncü doğum yılı Türkiye için, sadece tarihi bir olayın kutlanmasının çok daha ötesinde bir anlam taşımaktadır. Atatürk'ün Türkiye dışında da ne derece büyük takdir topladığı, doğum günü dolayısıyla yabancı ülkelerde gösterilen yakın ilgiden anlaşılmaktadır. Ankara Alman Kültür Merkezinde, Atatürk dönemindeki Alman - Türk ilişkilerini gösteren ve bu sabah açılan resim sergisi bu konudaki örneklerden biridir. Sergideki çeşitli ve açıklayıcı dokümanlar, 1924'te yeniden başlayan Türk - Alman ilişkilerinin Atatürk'ün ölüm yılı olan 1938'e kadar olan kısmının özellikle Almanya için ne derecede önemli olduğunu göstermektedir¹. Bu sergi, ilişkilerin önemini sadece resmi ve diplomatik açıdan değil aynı zamanda kültür, ekonomi veya askeri açılardan da etkileyici bir biçimde ortaya koymaktadır.

Federal Almanya'nın Ankara'da açtığı bu serginin paralelinde, Atatürk'ün doğum yılı dolayısıyla bu akşam verilecek olan konferansta ele alınacak olan konu herhalde bir yandan Atatürk'ün Türkiye'ye

* Bu Konferans 22.X.1981'de Ankara'da Alman Kültür Merkezi'nde verilmiştir.

¹ "Atatürk zamanında Türk - Alman ilişkileri" adında açıklayıcı resimlerle donatılmış olan broşür (Ankara 1981) serginin amacı ve tertiplenme şekli hakkında bilgi vermektedir.

getirdiği reformlarla ilgili olarak onun eserinin seçeceğimiz bir bölümünü yansıtmalı, fakat diğer taraftan da Almanya ve Almanların görüşü açısından önemli ve etkili bir konu olmalıdır. Diğer bir deyimle konu herhalde Atatürk dönemindeki Alman-Türk ilişkileri ile ilgili bulunmaktadır.

Bu şartları taşıyan pek çok konu seçilebilirdi. Örnek olarak Boğazköy ve Atatürk'ün çok önem verdiği bir konu, Alman arkeologlarının Hitit tarihi üzerindeki araştırmalarını gösterebiliriz. Serginin bu konuda birçok etkileyici örnekler vermesi elbette ki tesadüfi değildir. Atatürk'ün yaptığı işler arasında takdirle anılacak çok daha etkileyici ve Alman tarihi bakımından da daha önemli diğer bir husus: 1933 yılından sonra Türkiye'ye göç eden Alman bilim adamları konusudur. Sergide bu konuya da özel bir önem verildiği görülmektedir. Hakikaten bu göç meselesi, çok çeşitli sebeplerden ötürü birbirinden coğrafi bakımdan tamamen ayrı iki ülke için aynı zaman dilimi içinde ve olağanüstü bir biçimde büyük önem kazanmıştır. Alman tarihçilerinin, talihsiz birçok gelişmelerle dolu III. Reich Almanyası döneminin şimdiye kadar çok az bilinen bu olayını daha yakından ele almaları gerekmektedir². Bu konuda, Almanya'da ve Türkiye'de henüz ele alınmamış birçok arşiv malzemesi mevcuttur. – Bonn'da Dışişleri Bakanlığı siyasi arşivi – ve bu konferansın hazırlanmasında Almanya'daki arşivlerden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bu konu ayrıca, sabahki sergi açılışında olduğu gibi, Almanların bu vesile ile Atatürk'e olan şükran borçlarının ifade edilmesi ve yaptıklarının takdirle anılması için de uygun bir fırsat teşkil etmektedir. Bütün bunlara ilaveten 1933'ten sonra Almanların Türkiye'ye göç etmeleri ve bu göçün cereyan tarzı o derece çekici ve enteresan bir konudur ki, olay 20 nci yüzyılın en çok ızdırap veren safhalarından birini teşkil etmeseydi, adeta 1001 gece masallarına yeni ve modern bir bölüm olarak ilavesi düşünülebilirdi.

Göç olayına önce, birbirinden tamamen ayrı fakat aynı zamanda ortaya çıkan iki gelişme üzerinde durarak girmeliyiz:

² Bu konuda ne kadar az araştırma yapıldığı, aslında detaylı bilgiler veren ve birçok belgeye dayanarak yazılmış olan K. R. Grossmann: *Emigration, Geschichte der Hitler - Flüchtlinge 1933-1945*. Frankfurt 1969. (Göç, 1933-1945 arasında Hitler'den kaçanların öyküsü) adlı kitaptan da anlaşılmaktadır. Bu kitapta Türkiye'ye kaçanlar için ayrılan yer 15 satırdan ibarettir. (s. 299-300).

1 — III. Reich'in, politik ve ırki yönden kendisine karşı saydığı kişileri kovuşturmaya başlaması ve bunun uydurma hukuki dayanakları: "Reich Başkanının, Halkın ve Devletin Korunmasına" ilişkin 28 Şubat 1933 tarihli emri, 24 Mart 1933 tarihli Yetki Yasası ve 7 Nisan 1933 tarihli "Devlet memurları statüsünün yeniden belirlenmesine" ilişkin yasa.

2 — Atatürk'ün Türkiye'deki eğitim reformu uygulama çalışmalarının yüksek okulları da içine almasını öngören 2252 sayılı yasanın 31 Mayıs 1933'te kabul edilmesi. Bu yasa gereğince eski İstanbul Üniversitesi 31 Haziran 1933 günü kapatılarak onun yerine 1 Ağustos 1933 tarihinde batı Avrupa örneğine uygun modern bir üniversitenin açılması planlanmıştır. Hakiki manada ilk modern Türk üniversitesi olan bu okulun kurulmasında temel çalışma, Türk hükümetinin 1931 yılında verdiği görev üzerine İsviçreli Prof. Albert Malche'nin takdim ettiği rapordur "Rapport sur l'Université d'Istanbul". Bu üniversiteyi, Türkiye'de birçok yeni okulların veya bölümlerin açılması ya da modernize edilmesi takip etmiştir, şunlar sayılabilir: İstanbul Yüksek Teknik Okulunda Mimarlık Bölümü, Ankara'da Tarım ve Veteriner Yüksek Okulu, Devlet Konservatuarı ve diğer bazı okullar.

Bir Alman gözlemci, Atatürk'ün Türkiye'deki yüksek okullarda giriştiği bu reform hareketinin, 1933 yılında Almanya'dan kitle halinde göçe zorlanan Alman entelektüelleri için kalite, kantite yönünden ve özellikle tam zamanında gelen hayret verici ve büyük bir yardım teşkil ettiğini görecektir. En göze çarpan sonuç şu olmuştur: 1 Ağustos 1933 günü açılan ilk modern Türk üniversitesindeki profesörlerin çoğunu yabancılar -1933'te 65 öğretim görevlisinden 38 i yabancı 27 si Türk idi- ve yabancıların büyük kısmını da Almanya'dan gelen göçmen hocalar teşkil ediyordu ve bu sadece Prof. Malche'nin planlamasının icabı olarak değil, Alman hocaların gelişini nedeni ile de böyle olmuştu. Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı arşivinde bulunan ve henüz açıklanmamış bulunan çok önemli bir belge sayesinde, Reich hükümetinin 1934 yılından itibaren belgedeki ifadesi ile İstanbul Üniversitesindeki "Yahudileşmiş göçmen kliği" ile bütün yollara başvurarak nasıl uğraştığını ve fakat raporun yazıldığı 1939 yılına kadar herhangi bir başarı kazanamadığını tamamen

öğrenmiş bulunuyoruz³. Raporu tanzim eden Oberregierungsrat Dr. Scurla şöyle diyor: "Bu nedenle gelecekte de İstanbul Üniversitesinde boşalacak olan öğretmen kadrolarına öncelikle Alman göçmenlerinin tayin edileceklerini hesaba katmak zorundayız.

Bu durum, İstanbul Üniversitesinin bugün için Türkiye'nin bilim hayatında tek üniversiteyi teşkil etmesi ve göçmen Alman hocaların burada son derece etkili olmaları dikkate alındığında bizim için büyük önem taşımakta ve İstanbul Üniversitesindeki Alman hocaların durumlarının zayıflatılması için tedbirler almamızı icap ettirmektedir"⁴. İş bununla da kalmadı, İstanbul Üniversitesine 1933'te gelen Alman hocalar - 1938 yılında Avusturya'nın ilhakından sonra - Avusturya'dan ve - Münih anlaşmasından sonra - Prag Üniversitesinden oldukça fazla sayıda göçmeni de kendilerine katmayı başardılar. Bundan başka, diğer yüksek okullarda, enstitülerde ve Ankara'daki Bakanlıklarda çok sayıda Alman göçmenin çalışma imkânı bulması da ayrıca önemli bir olaydı. Sonuçta III. Reich'in zulmünden kaçan göçmenler sayı olarak en çok ABD'ne gitmişler fakat kalite olarak, yani gittikleri ülkede gördükleri iş ve önem bakımından Türkiye birinci sırayı işgal etmiştir. III. Reich'dan kaçan göçmenler, Türkiye ve Almanya açısından en iyi şekilde, bu konuda şimdiye kadar yayınlanmış tek bilimsel araştırmayı teşkil eden ve Prof. Horst Widman tarafından yazılan "Sürgün ve Eğitim Yardımı, Anadili Almanca olan akademisyenlerin 1933'ten sonra Türkiye'ye göçmeleri"⁵ isimli kitapta anlatılmaktadır. Bundan başka, yayınlanan tek biyografik eserden, kendisi de bir göçmen olan Prof. Fritz

³ 110 sayfalık bu raporun adı şöyledir: Die Tätigkeit deutscher Hochschullehrer an türkischen wissenschaftlichen Hochschulen. Bericht des Oberregierungsrates Dr. Scurla über die Ergebnisse einer Dienstreise vom 11-25 Mai 1939 nach Istanbul und Ankara. (Alman yüksek okul öğretmenlerinin Türkiye yüksek okullarındaki faaliyetleri. Oberregierungsrat Dr. Scurla'nın 11-25 Mayıs 1939 tarihindeki Ankara ve İstanbul seyahatine ilişkin raporu). Ankara Büyükelçiliği dosya No: Kult. X-3, Bonn Dışişleri Bakanlığı siyasi arşivi.

⁴ Scurla raporu s. 76.

⁵ Prof. Horst Widmann, Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei nach 1933, Bern, Frankfurt 1973. Atatürk'ün doğum yılı dolayısıyla 1981'de Türkçe'ye tercümesi de yayınlanmıştır: Atatürk Üniversite Reformu, Çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil ve Dr. Serpil Bozkurt, İstanbul 1981.

⁶ Prof. Fritz Neumark, Zuflucht am Bosphorus. Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953, Frankfurt 1980. Prof. Neumark'ın Not. I de belirtilen broşürdeki notuna bakınız.

Neumark'ın⁶ “İstanbul Boğazındaki sığınak. 1933-1953 yıllarında sürgündeki Alman bilim adamları, politikacıları ve sanatçıları” adındaki kitabı ile Prof. Sauerbruch'un en tanınmış öğrencilerinden ve çalışma arkadaşlarından Prof. Nissen'in “Aydınlık sayfalar – Karanlık sayfalar. Bir cerrahın anıları”⁷ adı altında yayınlanan kitabına da değinmeliyiz. Prof. Ernst Hirsch ile Prof. Philipp Schwartz'ın anıları maalesef henüz yayınlanmamıştır⁸.

1933'ten sonra Türkiye'ye giden Alman göçmenlerin önemini belirtmek için birkaç ismin zikredilmesi kafidir. Bütün bu isimler Almanya'nın milletlerarası düzeyde takdirle tanınan manevi temsilcileri idiler, III üncü Reich'in sadece bunları sürgüne göndermesi yeterince utanç vericidir.

İstanbul'a gidenlerden bazıları:

— Tıp Fakültesine: Friedrich Dessauer, Erich Frank, Josef Igersheimer, Adolf Kantorowicz, Wilhelm Liepman, Rudolf Nissen, Philipp Schwartz, Max Sgalitzer;

— Matematik ve Tabii İlimler Fakültesine: Fritz Arndt, F. L. Breusch, Curt Kosswig, E. F. Freundlich, Alfred Heilbronn, Arthur v. Hippel, Richard v. Mises, Willy Prager;

— Hukuk ve –sonradan bağımsız hale gelen– İktisat Fakültesine: Josef Dobretsberger (Avusturya), Ernst Hirsch, Richard Honig, Gerhard Kessler, Fritz Neumark, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow, Andreas Schwarz, Karl Strupp;

— Yüksek Teknik Okulu Mimari bölümüne: Clemens Holzmeister (Avusturya), Gustav Oelsner, Bruno Taut.

Ankara'ya daha az sayıda göçmen gelmiş olmakla beraber aralarında en başta Ernst Reuter olmak üzere isim yapmış şahsiyetler vardır. Türkiye'de kısa bir süre kalmış olmasına rağmen modern Türk müzik çalışmalarının başlamasında önemli katkısı bulunan ve kendisinden sonra Carl Ebert, Ernst Praetorius ve Eduard Zuckmeyer'in de gelmelerini sağlayan Paul Hindemith'in adını da zikretmeden geçemeyiz.

⁷ Prof. Rudolf Nissen: Helle Blätter - dunkle Blätter. Erinnerungen eines Chirurgen. Stuttgart 1969.

⁸ Prof. Hirsch'in anılarının daktilo ile yazılmış bir bölümü de sergide bulunmaktadır.

Ankara'ya gelenler arasında şunlar da vardı: Fritz Baade, Hans Bremer, Wolfram Eberhard, Albert Eckstein, Otto Gerngross, Emil Gotschlich (Avusturya), Hans Gustav Güterbock, Benno Landsberger, August Laqueur, Alfred Marchionini, Eduard Melchior, Karl Menges, Paul Pulewka, Georg Rohde, Walter Ruben, Wilhelm Salomon Calvi, Martin Wagner.

Almanya'nın manevi alandaki en önemli temsilcilerinin kitle halinde sürgüne yollanması, 30 Ocak 1933 tarihindeki iktidara el konmasından hemen sonra başlamış ve yeni rejimin muhaliflerine karşı acımasızca bir savaş halinde Yahudiler aleyhindeki kampanya ile birlikte sürdürülmüştür. "Yahudilere boykot günü" denilen 1 Nisan 1933 tarihini bu nedenle ve konumuzla ilişkisi dolayısıyla hatırlıyoruz, keza politik ve ırkçı görüşleri nedeni ile yeni rejime karşı olan memurların devlet hizmetinden atılmasına yönelik 7 Nisan 1933 tarihli "Devlet memurları statüsünün yeniden belirlenmesi" adındaki yasa da göçmen meselesi ile direkt olarak ilgilidir. Bu yasanın 1 inci maddesinin daha ilk cümlesi yeni iktidar sahiplerinin yaklaşımındaki hukuk dışı anlayışı çok açık şekilde göstermektedir.

"Madde 1.1: Milli bir devlet memurları statüsünün yeniden kurulması ve idari hizmetlerin basitleştirilmesi için aşağıdaki hükümlere uygun olmayan memurlar işten çıkarılırlar. Bu husus mevcut hukuk hükümlerine göre işten çıkarma için yeterli gerekçe olmaması halinde dahi geçerlidir."⁹

Alman yüksek okullarındaki öğretmenlerin kitle halinde sürülmesi için aynı kanunun 3 ve 4 üncü maddeleri de önemli hükümler getiriyordu: Madde 3: "Ari ırktan olmayan memurlar emekliye ayrılırlar..." Madde 4: "Şimdiye kadarki politik faaliyetleri dolayısıyla, milli devlet için her an ve her türlü tehlikeyi göze alacağı hususunda kesin kanaat vermeyen memurlar işten çıkarılabilirler¹⁰."

Böylelikle, hoşa gitmeyen bütün memurların ve özellikle Alman üniversitelerindeki hocaların işten atılmaları için gerekli hukuki gerekçe sağlanmış oluyordu. Aslında böyle bir gerekçeye de pek ihtiyaç yoktu, zira göç hareketi 7 Nisan 1933'ten önce iyice başlamış bulunuyordu. Daha 1933 Nisan ayında Zürih'te kurulan bir teşkilat, Prof. Malche, yeni İstanbul Üniversitesi ve Türkiye'deki diğer

⁹ Reichsgesetzblatt (Reich Kanunları) 1 1933 No. 34. s. 175.

¹⁰ Aynı yerde.

sığınma imkânları veren yerler ile ilişki sağlıyordu, teşkilatın adı “Yurt Dışındaki Alman Bilim Adamları Birliği” idi ve başkanı sonradan İstanbul’a gelerek patalojik anatomi kürsüsüne davet edilen Frankfurtlu patalog Philipp Schwartz idi. Schwartz temas konusundaki ilk haberi 1933 Mayıs ayında Malche vasıtasıyla aldı. 6 Haziranda Schwartz, Malche ile birlikte Ankara’da Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip ile önemli görüşmeler yaptı. Bu günü, Fritz Neumark’ın deyimi ile “Alman - Türk mucizesinin” günü olarak tanımlayabiliriz ve bütün Avrupa üniversitelerinin tarihinde herhalde böyle başka bir gün yoktur. Dokuz saat süren görüşmeler sonunda varılan hukuki sonuç – Yeni üniversitenin öğretim üyelerini belirleyen komple bir liste oldu. Bunun yanı sıra Philipp Schwartz vasıtasıyla bize intikal eden toplantının cereyanına ilişkin anılar belki de daha etkileyicidir. Bu anılarda bizim konumuzun aslını teşkil eden iki unsurun – Kemal Atatürk’ün reform çalışmaları ve III üncü Reich’den zoraki göç hareketi – âdeta bir merceğin odak noktasında buluşan ışınlar gibi karşılaşmaları şöyle anlatılmaktadır:

“Toplantıya tam zamanında geldik, Bakan ve 20 kadar mesai arkadaşı hazır bulunuyordu... Dr. Reşit Galip beni dostça bir şekilde karşıladı ve sonra derhal toplantıyı açtı. Başkanlığı yürüten Bakanın sol tarafında Prof. Malche ve onun yanında ben, karşı tarafta ise Salih ve Rüştü Beyler oturuyordu. Uzun masanın etrafı reform komisyonunun üyeleri ve her kelimeyi yazmaya çalışan Bakanlık memurları ile çevrilmişti. Görüşmeler Fransızca yapılıyordu. “Bize ..... dalında bir profesör tavsiye edebilir misiniz?” Ben birliğimizin isim listesini Kürschner’in bilginler takvimine geçirmiştım. Bu sayede hiç tereddüt etmeden üç isim birden verebiliyordum. Bunların öz geçmişlerini okuyarak şimdiye kadar ki çalışmalarını anlatıyor, ikisi hakkındaki şahsi kanaatlerimi belirterek bunların beni Zürih’te bulduklarını söylüyordum. Sonra her üç ismi de listeye alarak seçimi sonraya bırakmayı tavsiye ediyordum.

“Bize ..... dalında bir profesör teklif edebilir misiniz?” Öğleden sonraki görüşmelerde bu soru otuz defa tekrarlandı ve her defasında da artan bir heyecanla cevaplandırıldı. Ben dahil orada bulunan herkes zamanı, komplikasyonları ve direnmeleri tamamen unuttuk sanıyordum. Ben Almanya’dan rezilane bir şekilde başlayan göçün o saatlerde yaratıcı bir safhaya döndüğünü hissediyordum. Batının veba hastalığına bulaşmamış, tertemiz, fevkalade bir ülke

bulmuştum! “Birliğimizin” kuruluşu ve gelişmesi artık amacına ulaşıyordu: onun tarihi bir ihtiyaçtan doğduğu meydana çıkmıştı.

Görüşmelerimiz dayanışma halindeki iki organın karşılıklı olarak “Vermek ve Almak” şekline dönüşmüştü.

Sonuçta ücretler ve genel mukavele maddeleri üzerinde de anlaşmaya vardık. Görüşmelerin arasındaki bir dinlenme sırasında sonuçlar yazılı hale getirildi.

Tekrar toplanarak yerlerimize oturduk. Yazılı metin okunarak cümle cümle onaylandı. Bakan ayağa kalkarak şunları söyledi: “Eşsiz bir işi başardığımız müstesna bir gün yaşıyoruz. Bundan 500 yıl kadar önce biz İstanbul’u aldığımız zaman Bizanslı bilim adamları İstanbul’dan ayrılmaya karar verdiler. Onları tutmak mümkün değildi, çoğu İtalya’ya gittiler ve Rönesans’ı yarattılar. Biz bugün Avrupa’dan bunun karşılığını almaya karar verdik. Milletimizin daha bilgili olmasını ve yenilikleri öğrenmesini istiyoruz. Bilgilerinizi ve metodlarınızı bize getirin, gençlerimize ilerlemenin yolunu öğretin. Sizlere şükranlarımızı ve takdirlerimizi bildiriyoruz”. Önce o imzaladı, sonra da ben...

Saat akşamın dokuzu olmuştu, 7 saat unutulmaz bir şekilde çalışmıştık, dışarıya henüz aydınlıktı, veda edip ayrıldık. Zürih’e telgraf çektim: “üç değil otuz kişi...¹¹”.

Bu suretle İstanbul Üniversitesi için ilk ve önemli kademe gerçekleşmişti. Mevcut Türk profesörler dışında okul, Oberregierungsrat Scurla’nın dediği gibi “Yahudi göçmenlerinin” eline geçmişti. Bu arada şu hususu da belirtmeliyim ki, Türk hükümeti bazı tutuklanmış bulunan profesörleri dahi İstanbul’a getirtmeyi başarmıştı. Bu meyanda: Bonn Üniversitesi Dış Bölümü Profesörü Adolf Kantorowicz ve Leipzig - Sosyoloji ve Ekonomi Profesörü Gerhard Kessler’i sayabiliriz. 1933-1939 yıllarında Türkiye’de kalarak kurtulabilen bütün Alman meslektaşlarımı temsilen bir kişiden ve onun Almanya’dan ayrılırken yazmış olduğu bir veda mektubundan özellikle bahsetmek istiyorum. Söz konusu olan kişi Rudolf Nissen ve onun 2 Nisan 1933 tarihinde yurt dışından Berlin’deki akademide hocası olan -her şeye rağmen çok hürmet ettiği- Ferdinand Sauerbruch’a gönderdiği mektuptur. Bu mektup, insan masuniyeti ve

¹¹ Widmann, aynı eser s. 56.

politik görüşlerindeki açıklık yönünden III üncü Reich'a direniş hareketinin önemli dokümanlarından biri sayılabilir, ayrıca Hitler'in ilk iktidar dönemine ait olması bakımından da önem taşımaktadır:

Bozen 2.4.1933

Sayın ve Sevgili Bay Geheimrat,

Berlin'den uzaklaşmak ve nisbi bir sükunete kavuşmak olayları genel olarak gözden geçirmeme imkân verdi. Benim açımdan bu hadiselerin sonunda ortaya çıkan tablo, bu satırlar ile ifade ettiğimden daha başka türlü anlatılamaz. Şahsen hayati önem taşıyan böyle bir konuda ne düşünce olarak ne de ifade şekli bakımından her hangi bir abartmaya kaçmayacağımı herhalde kabul edersiniz. Dolayısıyla bu mektubumdaki hiçbir söz manasız veya safсата değildir.

Yeni hükümetin almakta olduğu ilk tedbirlerden sonra sizin yanınıza gelerek işten çıkarılmamı istediğim zaman amacım, arzu edilmeyen na hoş olayların çıkmasını önlemenin yanısıra ve ondan daha önemlisi, size herhangi bir şekilde yük olmamaktı. Siz bu endişelerimi öylesine ortadan kaldırdınız ki, kendi duygularımın güvenliliği içinde şaşırıp kaldım, ancak durum muhakemesindeki kararsızlıklar yine de devam ediyordu. Bunu takip eden günlerde sizin, diğer tarafın bilinçli olarak her türlü objektiviteyi kenara ittiği bir konuda zaman ve güç kaybederek çaba gösterdiğinizizi izlemek benim için çok üzücü olmuştu ve bu konuda bana değil sadece size tavizler verililiyordu. Benim bu görüşümün hakarete uğramamın etkisinden ileri gelmediğini biliyorsunuz. 12 yıldan beri kendimi sizin işinize adanmış ve bu işle özdeşleşmiş bulunuyorum, buna karşılık olarak özel bir takdir beklemek elbetteki çok saçma olur. Fakat geride kalan izlenim aynen, seviyeleri farklı bir çiftin evliliğinde kadının üstün vasıflı erkeğine karşı zaman zaman gösterdiği hoşgörüde olduğu gibi. İçinde bulunduğumuz yüzyıla leke süren en utanç verici olaylardan birini teşkil eden Boykot Manifestosundan beri bakış açısından zorunlu değişmeler oldu. Şahsi şeref ve haysiyetin hakarete uğraması karşısında her şey ikinci plana itildi. Siz benim şeref ve haysiyet kavramını son derece ciddiye aldığımı bilirsiniz. Belki de bu yüzden haysiyet kırıcı davranışlara karşı daima hassasiyetimi muhafaza ettim. Çoğunluk tarafından ve bunun öte-

sinde benim içinde bulunduğum iş çevresindeki tecrübeli ve kültürlü insanlar tarafından dahi olağan olarak kabul edilen bu aşağılayıcı durum karşısında ben de şahsen kendimi muhatap kabul ediyorum. Bu genelleştirmenin haksız olduğunu ileri sürebilirsiniz, fakat gazetelere bir göz atmanız benim görüşümün doğru olduğunu maalesef size anlatacaktır. İçinde bulunduğum çevre ile ilişkilerim bundan böyle benim kendime saygım açısından sınırlamaya tabi olacaktır ve kendimi şimdiye kadar içinde çalıştığım bu çevrenin dışına atacağımdan hiç şüphe edilmemelidir. Mesleki hayatımın şimdiye kadar olduğu gibi devamının güvence altına alındığı şu anda bu kararımın kesinlik kazanması âdeta bir trajedi gibi geliyor insana. Fakat başka türlü hareket tarzı kişinin en değerli şeyinin, gururunun kırılması sonucunu verirdi. Bu açıdan bakıldığında, boykot ilanının uygulanıp uygulanmaması da artık önemli sayılmaz.

Bu kararımın benim için ne demek olduğunu müdrükim. Başarılarımın devamını sağlayan karakter ve insanlık yönünden beni bu hale getiren kısacası hayatıma anlam veren bir çalışma ortamından ve arkadaşlarımdan ayrılıyorum.

Şu anda, sizin benim için ne ifade ettiğinizi belirtmek belki de beni biraz hafifletecektir. Yaşam ve çalışma hayatı herşeyimizdir. Diğer taraftan güzel ve hariçten başarılı görünen bir görev yerinin hatırlanması buradaki ilmi çalışmaları ve buna katılan mesai arkadaşlarını birlikte hatırlatır.

Siz benim için hatıralarla dolu uzun bir süreyi bana güzel ve sıcak geçen bir mevsim gibi geçirttiniz, öyle ki geçen yılların sıcak ışıkları gelecek yıllarda dahi bazı gölgelikleri aydınlatacaktır.

Artık Almanya'da kalamayacağım bellidir¹²'.

Değişik branşlardan Türkiye'ye giden Alman göçmenlerin oraya ulaşmak için takip ettikleri yol çok çeşitlidir ve bu husus III üncü Reich'a karşı gösterilen direnişin ve verilen savaşın ayrı bir bölümünü teşkil eder. Almanya'nın harpten sonraki yıllarında taşıdığı önem dolayısıyla burada örnek olarak Ernst Reuter'den bahsetmemiz yerinde olur. 1933 yılına kadar Magdeburg Belediye Başkanı ve mecliste SPD milletvekili olan Reuter 1933 ve 1934 yıllarında iki defa Lichtenburg toplama kampına götürülmüş ve 1935 yılında Queker'ler cemiyetinin yardımı ile Hollanda üzerinden İngiltere'ye

¹² Nissen, aynı eser s. 184/5.

kaçmış, daha sonra Fritz Baade'nin yardımı ile ulaştırma uzmanı olarak Türkiye Ekonomi Bakanlığında görev almıştır. Reuter 1938 yılında Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinde tek Alman hoca olarak görev almış ve bu okulda Şehircilik Kürsüsünü kurarak fevkalade başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Reuter, Türkçeyi kısa zamanda mükemmel bir şekilde öğrenen ve kendilerini Türkiye'ye gönülden bağlı hisseden göçmenlerden biridir. O, Türkiye'den daima ikinci vatan olarak söz ederdi. Onun III üncü Reich ile olan ilişkisini, kendisinin bir Türk dostunun anlattıklarından öğreniyoruz:

“Vatanını bu derecede sevmesine ve çektiği maddi ve manevi ızdıraplara rağmen Reuter, hiçbir zaman durumundan şikayet etmez, Hitler döneminde maruz kaldığı kötülüklerden de bahsetmezdi. Sadece iki defa bu konuya değindiğini hatırlıyorum: Yaz aylarında Reuter'ler ile birlikte içinde 2 tane yüzme havuzu olan Ankara'nın dışındaki Orman Çiftliğine giderdik. Bir gün Herr Reuter'in üzerinde mayo vardı, ben sırtındaki derin yara izlerini görünce biraz düşüncesizce: “Herr Reuter sırtınızdaki yara izleri Birinci Dünya Savaşından mı” diye sordum. Bana hayret dolu bir bakışla bakarak “Hayır, toplama kampından” diye cevap verdi¹³”.

Türkiye'ye gitmek isteyenler için Almanya'dan çıkış gittikçe artan bir güvensizlik faktörü olmaya başlamıştı. Sık sık; pasaporta el konması ve çıkışa müsaade edilmemesi veya Gestapo'nun yurt dışında öğretmenlik izni vermemesi yüzünden kaçışlar engelleniyordu. Özellikle daha sonraki yıllarda dışarıya kaçabilmek çok defa şansa bağlı kalıyordu. Halen Hamburg'da yaşayan Zooloji profesörü Kosswig için Scurla'nın raporunda geçen aşağıdaki bölüm buna bir örnektir: “Kosswig politik yönden katiben güvenilmeyen bir kimse olduğundan kendisine yurt dışında öğretmenlik izni verilmemişti, buna rağmen çıkışına engel olunamadı ve yurt dışına gitti¹⁴”.

Türkiye'deki Alman göçmenlerin sıkıntıları oraya gitmeleri bir şans olmakla beraber elbetteki yine de tamamen sona ermiyordu. Diğer ülkelere gidenlere oranla bunların durumu çok daha iyi idi, ailesi

¹³ L. Kudret - Erkönen: Erinnerungen an Ernst Reuter. (Ernst Reuter hk. anılar) Berlin 1978 (Reuter ailesi Ankara'da bölümü). s. 25/6.

¹⁴ Scurla raporu s. 94.

ile birlikte gelen göçmenler maddi bakımdan hiçbir zaman sıkıntı çekmediler. Hemen hepsi için daha Türkiye'ye gelmeden önce Üniversiteye veya diğer bir devlet hizmetine gireceklerine dair vaatler alınmış bulunuyordu. Türkiye'nin verilen bu sözleri daima ve tam zamanında yerine getirmek suretiyle hakettiği şerefi burada belirtmek isteriz. İhmalcilik veya mali yönden iflas gibi Osmanlı döneminde karşılaşılan durumlar Kemal Atatürk Türkiye'sinde bahis konusu değildi. Bütün bunlara rağmen göçmenler için Türkiye'nin şartlarına intibak etmek birçok bakımlardan ABD veya İngiltere'ye oranla daha zor oluyordu. Kültür, lisan ve dini bakımlardan ortaya çıkan farklılıklar nedeni ile bugün Almanya'ya gelen Türk işçilerinin karşılaştıkları güçlükler 30 lu yıllarda aynen Alman göçmenlerin de başına gelmişti. Bugün bizi devamlı meşgul eden, Türklerin ve Türk çocuklarının Almanlarla kaynaşması problemi o zamanki durumun tersine dönmüş şeklinden başka bir şey değildir.

Daha başka türlü bazı zorluklar da mevcuttu. Türk yüksek okullarında öğretmenlik yapanların çoğunun birinci görevi, ilk kitaptan, ilk fizik aparatı veya tıbbi enstrümanından başlamak üzere her şeyi yeni baştan kurmak ve akademik öğretime ilk başından başlamaktı. Özellikle bu son noktada lisan problemi bütün ağırlığı ile ortaya çıkıyordu. Türkçeyi sonradan çok iyi öğrenen hocaların dahi dersleri Türkçe verebilmeleri ancak yıllarca sonra mümkün olabildi. Dolayısıyla başlangıçta öğretim dili Almanca idi, tercümeyi Türk asistanlar yapıyorlardı. Üniversitenin yeniden kuruluşu sebebi ile kadro dışına çıkarılan eski Türk hocaların durumu da ayrı bir güçlük kaynağı idi. Türk hükümeti ile ilişkiler çok iyi olmakla beraber, Atatürk'ün burada devamlı olarak bir Alman bölgesi yaratmak istemediği, amacının batı örneğine göre kurulmuş fakat Türkler tarafından yürütülen bir modern üniversiteye kavuşmak olduğu başlangıçtan itibaren biliniyordu. Alman hocaların en başta gelen görevlerinden biri, kaliteli Türk yüksek okul öğretmenlerini yetiştirmektir. Bunun anlamı şu idi, Alman hocaların faaliyet ve çalışmaları ilerde kendilerini lüzumsuz hale getirecekti. Bu nedenle mukaveleler daima süreli ve uzatılabilir şekilde yapıyordu. Bu husus, bazı Alman göçmenleri için Türkiye'nin ilk sığınulan ülke olmasına yol açmıştı, gelenlerin bir kısmı İkinci Dünya Harbinden önce ABD'ne geçmişlerdir. Fakat çoğunluk Türkiye'de kalarak harpten sonra Almanya'ya dönmüş bazıları da 1945'ten sonra yine Amerika'ya gitmişlerdir.

Türkiye'de yaşayan Alman göçmenler için bir diğer önemli güçlük III. Reich ile ilişkilerinde kendini gösteriyordu. Scurla raporu bu konuda da gayet önemli bir belge teşkil etmekte ve III. Reich'in kendi muhaliflerine karşı hangi metodları uyguladığını göstermektedir: Pasaport sürelerinin ve ikamet müsaadelerinin uzatılmaması, pasaport iptali, vatandaşlıktan çıkarma ve uyruksuz bırakmak uygulanan metodlardan bazıları idi. III. Reich'in Yahudi düşmanlığının derecesi, Elçiliğin ve Başkonsolosluğun 1938 yılı Mayıs ayında Türkiye'deki göçmenlere gönderdiği aşağıdaki soru formundan da anlaşılmaktadır:¹⁵

Alman Başkonsolosluğu
KB 329/38

İstanbul
30 Mayıs 1938

Dışişleri Bakanlığının isteği gereğince, daha önce doldurduğunuz soru formunu tamamlamak üzere aşağıdaki hususları cevaplandırmanız rica olunur:

1. Sözleşmenizin başlangıç tarihi:
2. Ari ırktan mısınız, değil misiniz?
3. Ari ırk dışında akrabalığınız var mı?
4. Karınız ari ırktan mıdır, değil midir?
5. Karınızın ari ırk dışında akrabalığı var mıdır?
6. Alman devlet memurları statüsünün yeniden belirlenmesine ilişkin yasa uyarınca emekliye ayrıldınız mı?

İmza

Soru formunun doldurulmaması da yanlış doldurmak veya Yahudi iseniz doğru doldurmak kadar tehlikeli idi.

Karşılaştıkları güçlükleri böylece saydıktan sonra şimdi, III üncü Reich döneminde Türkiye'ye gelen Alman göçmenlerinin başarılarına da değinmemiz gerekir. Zira bu göç hareketinin en önemli ve değerli tarafı buradadır: Mesele sadece III. Reich'in politik veya irki yönden düşman saydığı göçmenlerin hayatı değil, bununla bağlantılı olarak, Kemal Atatürk'ün büyük reform hareketinin bir parçası olan Türk eğitim sisteminin modernize edilmesine yardımcı olunmasıdır. Bu konuda Alman göçmenlerinin yaptıkları çalışmaların tam bir başarı olduğunu söyleyebiliriz. Alınan sonuçlar, hangi açıdan bakarsak bakalım hep olumludur. Widmann'ın kullandığı deyimle "Sürgün ve eğitim yardımı" son derece güzel bir tesadüfün

¹⁵ Bu soru formundan orijinal bir kopya sergide bulunmaktadır.

eseri olarak, arada bazı güçlükler olsa dahi, birbirini en mükemmel bir biçimde tamamlamışlardır. Durum cidden böyledir ve bugünkü gelişmiş Türk yüksek okul sistemine bakarken 30 lu yıllardaki Alman göçmenlerinin yardımlarının hatırlanmaması mümkün değildir. İstanbul Üniversitesi, Türkiye'nin ilk modern üniversitesi olarak birinci sırayı almaktadır. Bunun yanısıra Ankara'daki başlangıçta nispeten dağınık olan birçok fakülte ve enstitüleri de sayabiliriz. Modern klinikler ve laboratuvarlar açılmış, uzmanlık kitaplıkları kurulmuş ve en önemlisi Prof. Malche'nin planlarına uygun olarak Türkiye'ye Batı Avrupa yüksek okullarındaki gibi bir eğitim düzeni getirilmiştir. Alman hocaların, mukavelelerindeki hüküm uyarınca, öğretim kitaplarını Türkçe olarak hazırlamaları, gelecekteki Türk eğitim kadrosunun ve bilim adamlarının yetiştirilmesi için gerekli literatürün temelini sağlamıştır. Alman hocaların Türkiye'de iken Türkçe olarak yayınladıkları kitapların listesi dahi hayret edilecek derecede geniş kapsamlıdır. Daha önemlisi, binlerce Türk öğrencisinin, gelecek için yüzlerce öğretmenin ve her daldaki yöneticinin yetiştirilmiş olmasıdır. Türkiye'de çalışan Almanların hepsi de oradaki öğrenci - öğretmen ilişkilerinin geleneksel olarak fevkalade iyi olduğunu belirtiyorlar, bu bakımdan her konuda olumlu sonuçlar elde edilmiş olması tabiidir. Bugün dahi Türkiye ile her türlü ilişkilerde, 30 lu yıllarda Türkiye'de çalışan Alman profesörlerine karşı duyulan bağlılığın ne derece kuvvetli olduğu hissedilmektedir. Ernst Reuter'in tabii büyüklükteki bir resminin, kendisinden 2 nesil sonraki halefi olan Prof. Keleş'in Ankara Üniversitesindeki makam odasında bu gün de asılı bulunması birçok örneklerden biridir. Aynı şekilde Kırşehir'deki Fritz Baade Caddesi veya iç hastalıkları uzmanı Erich Frank'ın 1957 yılında İstanbul'daki resmi cenaze törenindeki şu tablo da bu hususu teyid etmektedir: Türk öğrencileri, asistanları ve hastalarının elleri üzerinde taşınan tabutunun üstüne Türk bayrağı örtülmüştü.

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir, 1933 yılından sonra bir kısım Alman vatandaşının Türkiye'ye göç etmesi olayı, biz Almanlar için bir taraftan III üncü Reich'in esef verici tarihi hakkında daha detaylı bilgilere sahip olmamıza imkan vermekte diğer taraftan da özellikle bu Atatürk'ü anma yılında Federal Almanya'nın tertiplediği "1924-1938 döneminde Alman - Türk ilişkileri" sergisi dolaşısıyla Atatürk'e karşı olan şükran duygularının ifadesi için de uygun bir vesile teşkil etmektedir.

PROF. TAYYIP GÖKBİÇİN
1907 — 1981

Nekroloji :

BÜYÜK BİR KAYBIMIZ

PROF. M. TAYYİB GÖKBİLGİN
1907 - 1981

Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

1981 yılı bahar aylarını geriye bırakmağa hazırlandığımız sıralarda, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde feyz aldığım hocalarımdan Prof. Bahadır Alkım ve Prof. Tayyib Gökbingin'i kaybetmenin üzüntüsünü içimde duydum. Ders verme yetenekleri yanında öğrencilerini sair alanlarda da teşvik etme ve yararlı yol göstermede başarılı olan hocalarımdan ölümle, alanlarında büyük bir boşluk yarattı. Prof. B. Alkım'ın Ön Asya Tarihi derslerini dinleyip de, bu dersi sevmemenin olanağı yoktu. Onun bilimsel yönlerini incelemek ve hakkında konuşmak benim yeterlilik sınırlarım içinde değildir. Bununla beraber mezuniyet tezi gereği Adana ve yöresinin tarihini incelerken Belleten'de yayınladığı makalesi¹ bana çok yararlı olmuş ve hazırladığı halde yayınlama olanağı bulamadığı notlarını incelemem için emanet etmiş ve sorularıma yön vermişti. Kendisine rahmet dilerken, kısa bir süre sonra öbür dünyada ona arkadaşlığa devam için yanına giden muhterem hocam Prof. T. Gökbilgin'in istemediğimiz halde, beklenen ölümü benden daha fazla onu çok önce tanıyanları sarstı. Gerçek bir hoca vasıflarını üzerinde taşıyan ve yeteneğini etrafına yaymaktan hiç bir surette kaçınmayan hocamın yaşamı ve bilimsel kariyeri üzerinde fazla durmak benim için olanaksızdır. Zira onunla hoca - öğrenci ilişkilerimizin başladığı 1961 yılında, kariyer çalışmalarımın en üst düzeyine gelmiş ve yıllardan beri topladığı malzemeyi bilimsel verilerle ortaya koymağa devam etmişti. Benim doğduğum yılda ilk bilimsel çalışmalarımı ortaya koyan merhum hocam, Edebiyat Fakültesi'nin Orta Çağ

¹ "Güneybatı Antitoros bölgesinde eski bir yol şebekesi", *Belleten* XXIII/89 (1959) s. 59-73.

Tarihi Kürsüsü'nde, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerini anlatırken dinleme fırsatını bulmuştum. Hocam Gökbilgin'in bu alanın çok daha fazla dışına taşıdığını sonraki yıllarda öğrendim. Sonraki yıllarda Osmanlı devlet yapısı ve medeniyeti derslerini vermeğe başlarken merak ettiğim bazı konuları da öğrenmek için derslerini izlemiş, yıllarını bu alanda yetkiyle yetişmeğe harcamış bir kişinin takrirlerini dinlemiştim. Bu ciddiyetini her zaman benimseyen ve uygulayan hocamın, sonradan akademik kariyere geçmem için yaptığı çabaları bir kez daha saygıyla anarken, onun Türk tarihçiliğine katkılarına kısa da olsa değinmeyi kendim için kaçınılmaz bir görev saydım.

Mensubu bulunduğum Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin ilk öğrencilerinden olan hocam, buraya girdiği zaman ilkökul muallimliği deneyinden geçmiş birisiydi. Babasının görevi gereği Muallim Mektebi'nde okurken bazılarını değiştirmek zorunda kalmıştı. Türk Kurtuluş Savaşı'nın hareketli ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarını yakından yaşayan Gökbilgin'in gözlemleri çocuk yaşlardan itibaren belleğinde yerleşmeğe başlamış ve ilerki yıllardaki bilimsel çalışmalarında kendisine yön vermiştir. O, sınırlı bir dönemin araştırmacı değil, her zaman yeniyi ve ileriye arayan kişiliğini bu sıralarda edinmiştir. Bizzat yaşadığı Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında hangi koşulların bu olayları yarattığı konusunu incelemek gibi kendisi için görev bildiği hususları birinci el kaynaklardan da işlemekten geri durmamıştır. Bu birikimini 1936 yılında öğretime açılan Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde bilimsel yöntemlerle geliştirmek için öğrenci yazılan hocamın kayıt olduğu bölüm Hungaroloji'dir. Türk tarih ve uygarlığının araştırılmasında önemli kişilerin yetiştiği bu alan, adı geçen fakülte ilk kurulan bölümlerdendir². Bilimsel yeteğini burada güçlendiren hocam, yaz aylarında Macaristan'da sonradan kendisi için derinleşme konusu olacak alanlara yöneldi. Türk tarihinin el değmemiş birinci el belgeler aracılığıyla incelenmesi yanında, belgelerin gelişi güzel değil fakat bilimsel yöntemlerle nasıl işlenmesi gerektiği hakkında bilgiler edinen Gökbilgin ilk ürünlerini çeviri olarak bize aktarırken, aradan geçen verimli yıllardan

² A. İnan, "Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin kuruluş hazırlıkları ve açılışı 9 Ocak 1935", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 9-52.

sonra özgün bir kitapla yıllarının kalıtımını ortaya koydu. O yazıncaya kadar yabancıların tekelinde görülen Türk belgebilimi araştırmaları³ ilk kez yabancı dil bilmeden yetişen Türk öğrencilerin ve bu yola girenlerin gereksinmelerini karşılamak amacıyla derli toplu hocam tarafından yapılmış oldu. Belge yayınlarının yöntemi hakkında süregelen tartışmalar bir açıklık kazanmamıştır. Belgelerin asılları gibi, matbaa harfleriyle mi yoksa yeni alfabeye mi yayınlanması tartışması uzun zamandan beri devam etmektedir⁴. Yaptığı yayınlarda çeviriyazıyı daha ön plana aldığı görülen hocam, Venedik'teki Türk belgelerini özet (regesta) verip asli şekliyle yayınlama yöntemini benimsemiştir. Kendisi her iki alanda da görevini yerine getirmiş biri kalacaktır. Hungaroloji tahsili sınırları içinde kalmayan Gökbilgin, Türk tarihine yönelmekle Türk-Macar ilişkileri konusunda bir uzman olmuş, ilk dönem ilişkilerden başlayarak, XIX yüzyıldaki Macar Mültecileri sonuna dek bütün konulara eğilmiştir. Her bir makalesi değerli olduğu gibi, Rakoçi sempozyumunun İstanbul'da düzenlenmesindeki başarısı da her zaman anılacaktır. İlk çalışmalarından birisi olan bu konu bilim âleminde Gökbilgin adını sonsuza dek yaşatacaktır.

Tarihin belirli dönemlerine saplanmadığına değindiğim hocam, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki her dönemde başarı ve yetkiyle kalemini konuşturmuştur. Ona bu ilerlemeyi sağlayan İstanbul kitaplıklarındaki yazmalara olduğu kadar arşiv malzemesine büyük ölçüde ağırlık vermesi ve alanını ilgilendiren bilimsel çalışmaları edinmesinden ileri gelmektedir. Başbakanlık Arşivi'ndeki muhtelif tasnifler, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi üzerinde yıllarca süren çalışmaları yanında Şeriyye Sicilleri üzerinde de devam ettirip siyasal olduğu kadar medeniyet ve teşkilat tarihi konularına da eğilmesine ve yararlı yayınlar yapmasına yola açmıştır. İslâm Ansiklopedisi'nin yayınlanmağa başladığı sıralarda kendisine verilen görevleri kaçınmadan her konunun hakkını vererek incelemiştir. Osman Bey'den başlayarak bir kaç Osmanlı sultanı, önemli devlet adamını ve hatta teşkilat konularını da yetkiyle inceleyip yayınlarken, elindeki malzeme ile çeşitli bilimsel dergileri ve armağan kitaplarını da değerlendiren

³ Kraelitz'den başlayarak B. Nedkova kadar beş kişi.

⁴ L. Fekete, n. 5 deki makale: "Vesikaların neşrinin tam metinle ve bunun da daima orijinal yazılmış harfleri ile olması" s. 616. Ömer Lütfi Barkan ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı üstadlarımız çeviriyazıyı benimsemişlerdi.

mekten geri durmamıştır. Rumeli'nin Türkleşmesinde önemli rol oynayan kişileri incelerken, onlara gerçek bir merkez ve kaynak olan Edirne şehrini bilimsel yöntemlerle incelemek ve devletin yapısı içinde oynadığı siyasal rol kadar, ekonomik potansiyelini de bizlere öğretmede başarılı olan hocam bir süre önce yitirdiğimiz Ord. Prof. Ömer Lûtfi Barkan üstadımız [*Bellekten* XLIV (1980) s. 153-177] ile yöreyi enine boyuna incelemiş kişiler diye anılacaktır. Belki merak edilecek konu, devletin ana kaynağı olan Anadolu'yu nasıl değerlendirdiğidir. Kurtuluş Savaşı sırasında nasıl bir perişanlık içinde bulunduğu tanık sayılan merhum hocam, Kütahya ve Tokat maddelerini İslâm Ansiklopedisi için hazırlanmış, Trabzon üzerinden sonradan Yunancaya da çevrilmiş geniş kapsamlı araştırmasını *Bellekten* sütunlarında yayınlanmış, bir taraftan da Eyâlet-i Rûm üzerinde de daha geniş bir araştırmaya giriştiği yanında Kayseri, Konya ve civarını da ihmal etmemiştir. Muhakkak elindeki malzeme daha yüksek sayıya ulaşmıştı. Pek emin olmamakla beraber Çorum ile ilgili bir defter yayını geciktirmişti. Karşılaştığı onomastik ve toponomastik sorunları çözümlenmekle meşgul iken araya giren kaçınılmaz görevler bitirmesine engel olmuştur. *Bellekten* sütunlarından birinde III. Ahmed hakkında müstakil bir monografisinin basım kararı olduğuna dair kayıt gördüğüm zaman bana bunun III. Mehmed hakkında olduğunu ve İslâm Ansiklopedisi için hazırlarken daha geniş kapsamlı olacağını bildirmişti. Önsöz nedeniyle geciken bu kitap, evrakı arasında bulunup bir an önce araştırmacıların yararına sunulmasını beklemek her Yeniçağ tarihi araştırmacısının hakkıdır. Kanunî Sultan Süleyman devrinin bu büyük araştırmacısı devrin gerek siyasal gerek ekonomik yönlerini başarıyla incelemiş ve Kanuni devrinde önemli etkinlikleri göstermiş kişileri ana kaynaklardan incelerken, devamı sayılan bir dönemi de aynı başarıyla incelediğine şüphemiz bulunmamaktadır. Osmanlı düzenini, kuruluşundan parlak dönemine kadar geçen süreyi yıllarca araştıran hocam, bu düzenin XVII. yüzyılda nasıl bir bunalım içine düştüğünü çağdaş gözlemcilerin yapıtlarına göre incelemiş ve devletin nasıl bir sarsıntı içine girdiğini ve bunu önlemek için harcanan çabaların neler olduğunu⁵ ve bunlar arasında Kâtip Çelebi'nin yerine değin-

⁵ XVII yüzyılda devletin nasıl bir bunalım içine düştüğü ve alınmak istenen önlemler günümüz tarihçiliğinde hızla incelenmektedir. Y. Yücel, *Kitâb-ı Müstetab*, Ankara 1974.

miştir. Merhumun bu mesaisini gördükten sonra gıpta etmemek elden gelmiyor. Bazısı bir makale hacimini çok aşan araştırmaları tarihçilik alanında hak ettiği yeri layıkıyla almıştır. Bir Kanuni Sultan Süleyman maddesi başlı başına ömür tüketen bir çaba sonunda geldiğine kim şüphe edebilir? Aynı başarısını Türk Devrim Tarihi dersleri verirken ve Atatürk inkılâbının uygulanması ve yayılmasındaki çabaları nedeni cesaret sahibi bir insan olduğunu da kanıtlamıştır, ödün vermeyen bir Atatürkçü zihniyetini bilimsel çalışmaları ve gazete makaleleriyle de ortaya koymaktan çekinmemekle örnek bir davranış göstermiştir.

Prof. Tayyib Gökbilgin'in tarihçiliğimize yaptığı olumlu katkıları arasında Venedik Devlet Arşivi'ndeki bir kısım Türk belgelerini yayımlamasının ayrı bir yeri bulunmaktadır. Yüzyılların anılarıyla dolu olan bu belgelikte, günümüz araştırmacılarının merakını çeken görkemli malzeme nedense ihmale uğramış ve hak ettiği derecede bilim dünyasına tanıtılmamıştır. Bunun nedenleri üzerinde tartışma yapmak gereksizdir. Merhum hocam 1958 yılında Türk Tarih Kurumu ile Giorgio Cini vakfı arasında uygulanan bilim adamı değişimi anlaşmasından yararlanıp [*Bulleten* c. XXIII, S. 686] Venediği ziyaret ettiği zaman, ihtisas sahası olan Kanuni Sultan Süleyman dönemi belgelerini ve siyasal tarihimizde olduğu kadar hukuk, ekonomi, diplomasi alanlarında da önemli bir yer tutan ahidname metinleri üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmıştı. Kısa sürdüğü sanılan bu çalışma döneminden sonra elindeki malzemeyi yayına hazırlamış ve bitirmiştir. Böylece uzun zamanın ihmali bir parça olsun unutturmuştur. Hocası L. Fekete tarafından daha önceleri inceleme konusu olan bu belgelerin geçirdiği evreleri Alessio Bombaci anısı üzerine hazırladığımız yazımızda değindiğimiz için tekrar etmiyoruz⁶. Bu yayının ilk kısmı hakkındaki düşüncelerimizi bir tanıtımızda açıklamıştık⁷. 1966 yılında öğretmen iken İtalyan hükümetinin burslarına başvurup incelemelerde bulunmak isteğim zaman sayın hocam gerek İtalyan gerek Türk makamları nezdinde girişimlerde bulunmuş ve bir adet bursun bana tahsisini bir yıl sonra gerçekleştirmişti. Hedefim olan Venedik Devlet Arşivi'nde hocamın yayını diplomatika açısından bana çok yararlı olmuştu. Karşılaştığım

⁶ *Bulleten* XLIV/173 (1980) S. 179-192.

⁷ *Studi Veneziani* XII (1970) s. 665-671.

zorluklarda kendisine yazdığım her mektubu zamanında yanıtlayan hocam, desteğini hiç bir zaman esirgemedi. Onun yaptığı yayın Venedik'te ilgi gördü ve Prof. Pertusi bana tanıtma yazma görevi verdi⁸. Sonradan ikinci kısmı yayınlarken uzun bir giriş hazırlamış ve bir kaç kez Ankara'ya geldiği zaman fikir teatisinde bulunmuştuk. Bu yayın için çok gerekli olacak bir dizini hazırlamağa girişmiştim. Maalesef o sıralarda [1971] vatani görevimin zamanı geldiği için her türlü bilimsel çalışmalarımı yarıda kesmek zorunda kalınca bu iş de ihmale uğramış oldu. Bu isteğime memnun kalan hocamın herhangi kronolojik bir sıra yapmaması yararlanmayı güçleştirdi. Bu yayından sonra araştırmalarını sürdüren hocamın Türk - Venedik ilişkilerini bizim açımızdan ne olduğuna dair makaleleri yayınlandı. Bir tanesinin tercümesini asistanlığımın ilk yıllarında yapmak istemiştim. Vatani görevim buna engel olmakla beraber, 1977 yılında *Il Veltro* dergisinin bir sayısını Türkiye'ye ayırmasını sağladıktan sonra kendisinin izniyle notlar koyup yayınlamakla, kendisine olan borçlarımdan bir tanesini yerine getirmek beni mutlu etti. İstedğim dizini Belgelerin sonraki bir sayısında yayınlama arzumu, derginin yayının aksaması nedeniyle ertelenmiş oldu. Hocam bu yayın hakkında benim kanaatlerimi beklemiş ve tenkit etmemi istemişti. Bir ömür boyu belgelerle uğraşmış ve bilim dünyasında tartışmasız bir yetkili olan hocamla böyle bir ilişkiyi hiç bir zaman istemezdim. Bununla beraber bu belgelerin Venedik Devlet Arşivi'ndeki ilgili kayıtlarla karşılaştırılması ve açıklanması gereken noktaların neler olduğuna dair çalışmalarımı hiç bir zaman ihmal etmedim. 1979 yılında Üniversite tarafından yurt dışı araştırma ve inceleme ile görevlendirildiğim zaman hiç tereddüdsüz gene Venedik Devlet Arşivini ziyareti planladım. Onbir yıllık akademik deneyimden sonra burada yapmak istediğim çalışmalarımı planlarken, Kanuni devrine ait yeni belgeleri de aramağa devam ettim. 1981 yılında toplanması öngörülen Türk Tarih Kongresi için bir bildiri istenince bu konuyu eğildiğimi kendisine ulaştırdığım zaman teşvikten geri durmamış ve uygun bir zamanda bu malzemeyi bir arada işlemeyi tasarlamıştık. Yaşamı sırasında bu çalışmayı bitirmemek içimde buruk bir anı olarak kalacaktır. Bu isteğimi sonuca getirmek ve notlarım arasında bulunan dizini yayınlamak en büyük arzumdur.

⁸ Prof. Pertusi hakkında hazırladığımız yazımızı yayınlama umudundayız.

Bu derlememi onun ölümünden sonra değil, vatani görevimi bitirdikten kısa bir süre sonra hazırlamağa başlamıştım. Bilimsel çalışmalarında yararlı olacak malzemeyi toplarken, tarihçiliğimize yararı dokumuş değerli kişilerin yapıtlarını bir araya getirmeye niyetlenmiştim. Öğrencilik yıllarımda, öğretmenliğimde ve akademik kariyerimde yararlı olan hocamın tam bir bibliografyasını hazırlamak istemiş ve bu fikrimi kendisine açtığım zaman çok sevinmişti. 1973 tarihinde başlayıp 1976 yılında bitirdiğim derlememi daktilo edip iki nüshasını kendisine surduğum zaman çok mütehassis olmuştu. Sonraki yapıtları ile son şeklini verdiğim bu derleme onu bir kez daha saygı ile anmama vesile olurken Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde sınıf arkadaşı olan sayın Uluğ İğdemir bey ile, ilk hocalarımdan ve benim bu fakülteye asistan olmamı sağlayan Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal'a en eski dostlarından birini kaybettikleri için başsağlığı dilemekten kendimi alamıyorum.

KİTAP VE MAKALELER

Kullanılan kısaltmalar:

Çev.: Çeviri

Tan.: Tanıtma yazısı

T. D.: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

T. E. D.: Tarih Enstitüsü Dergisi

T. T. O. K. B.: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni [şimdiki adı: Turing]

TA: Turkologischer Anzeiger. Turkology Annual

1 9 3 9

- 1 — çev: *Arşiv Meseleleri*, İstanbul 1939, 149 S.
[L. Fekete ve bazı Macar arşivistlerin makalelerinden yapılan çevirilerdir. İlk iki makale başlığı: Türk Arşiv İşleri S. 1-53. Bulgaristan'da Türk Vesikaları S. 52-62].
- 2 — “Macar Devlet Arşivi ve tarihçesi”, *Belleten* III/11-12 (1939) S. 447-475.
- 3 — Çev: Lajos Fekete, “Yeni Türkiye (Atatürk'ün ölümü münasebetiyle)”, *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi* IV (1939) S. 1-6

1 9 4 1

- 4 — “II. Racoczi Ferencz ve tevabiine dair yeni vesikalar”, *Belleten* V/20 (1941) S. 577-595 ek lev. CX-CXXXVI
[Başbakanlık Arşivi'ndeki muhtelif tasniflerden alınan belgelere göre. Levhalarda fotokopi ve bazı belgelerin çeviriyazıları bulunmaktadır].
- 5 — Çev: Lajos Fekete “Türk vesikalarının neşri ve bu işin arzettiği meseleler”, *Belleten* V/20 (1941) S. 607-616.
[*Körösü Csoma - Archivum* 1939 ilave nüshadan S. 503-14].

1945

- 6 — “Macaristan’daki Türk hâkimiyeti devrine ait bazı notlar”, *Türkiyat Mecmuası* VII-VIII/cüz 1 (1940-1942) S. 200-211.
- 7 — “Kosova Meydan Muharebesi, Birincisi (791-1389)”, *Aylık Ansiklopedi* II (1945) S. 524-527.
- 8 — “Türk Meşhurları Ansiklopedisi’nin neşri münasebetiyle”, *Akşam* 9 Ağustos 1945.
- 9 — “Arşiv İşlerimiz”, *Akşam* 13 Ekim 1945.

1946

- 10 — “1840’dan 1861’e kadar Cebel-i Lübnan meselesi ve Dürziler”, *Belleten* X/40 (1946) S. 641-703.

1948

- 11 — “Umumî Türk Tarihi meseleleri”, *Tasvir* 13 Aralık 1946.
- 12 — “Rumeli’nin iskânında ve Türkleşmesinde Yürükler”, *III. Türk Tarih Kongresi. Ankara 15-20 Kasım 1943. Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, S. 648-660.
- 13 — “XVII. asır başlarında Erdel hâdiseleri ve Bethlen Gábor’un beyliğe intihabı”, T. D. 1/1 (1949) S. 1-28.

1950

- 14 — “Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki türbesi”, *Tarih Dünyası* 4 Haziran 1950.
- 15 — “Osmanlı Tarihinde Türk - Macar yakınlığı”, *Tarih Dünyası* 15.8.1950 ve *aynı dergi* 12 Ekim 1950 sayıları.
- 16 — “İkinci Murat zamanında Edirne”, *Tarih Hazinesi* 2.12.1950 S. 73-75.

1951

- 17 — “XVI. asır başlarında Osmanlı Devleti hizmetindeki Akkoyunlu ümerası”, *Türkiyat Mecmuası* IX (1946-1951) S. 35-46.

1952

- 18 — “Kara Üveys Paşa’nın Budin Beylerbeyliği, 1578-1580” T. D. c. II (1952) S. 17-34.
- 19 — “Türk Tarih Kurumu ve millî tarih ülküsü”, *Bilgi* 58 (Şubat 1957) S. 4-5.
- 20 — “Fatih Kanunnameleri”, *Bilgi* (Temmuz 1952) S. 9 vd.
- 21 — “İsmail Gaspıralı 1851-1914”, *Bilgi* 67 (Kasım 1952) S. 8.
- 22 — *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar Mülkler Mukataalar*, İstanbul 1952, VII-631 S. ek 302 sayfada XXI aded vakfiyye yayını. Fotokopi, çeviri yazı ve matbaa harfleriyle yayını.
- 23 — “XVI asırda mukataa ve iltizam işlerinde kadılık müessesesinin rolü”, *IV. Türk Tarih Kongresi. Ankara 10-14 Kasım 1948. Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, S. 433-444.

- 24 — “Les institutions sociales et culturelles de la colonisation et leur action spirituelle dans la Peninsule Balkanique: les zaviyesi, les couvents et le muallimhane, le écoles primaires”, *Actes du XVe Congrès International de Sociologie*, İstanbul 1952, S. 255-260.

1953

- 25 — “Vefa kültür muhiti”, *Bilgi* 71 (Mart 1953) S. 10 vd.
 26 — “Rönesans hükümdarı Fatih”, *Bilgi* 73 (Mayıs 1953) S. 9 vd.
 27 — “Yunanistan’da Türk eserleri. Bir seyahatten hâtıralar, intibalar”, *Bilgi* 76 (Ağustos 1953) S. 1-3.
 28 — “Murad I tesisleri ve Bursa İmaretî vakfiyesi”, *Türkiyat Mecmuası* IX (1953) S. 217-227. S. 223-234 arasında fotokopiler.
 [Başbakanlık Arşivi’nde Maliyeden Müdevver Defterler serisinde 162/5 numaralı belgeden].
 29 — tan “Fekete Lajos, Ostrogon Sancağının 1570 yılı vergi tahriri/Az *Ezstergomi szandjak 1570. e ado osszeiraza*, Budapest 1943”, T. D. III (1953) S. 172 vd.
 30 — “Pedro de Urdemalas’ın esir düştüğü deniz harbi”, *Dünya* 1.12.1953.

1954

- 31 — “Bir seyahatten hatıralar ve intibalar. Gümülcine’de mevcut Türk eserleri”, *Bilgi* 81 (Ocak 1954) S. 14.
 32 — “A. A. Adivar’ın Bizans’da Yüksek Mektepler makalesinin özeti” *aynı sayı*, S. 14.
 33 — “Macar Kralı Korvin Mathias’dan Bayezid II’ye gelen mektup”, *Bilgi* 82 (Şubat 1954) S. 1-3.
 34 — “Arşiv işlerimiz”, *Dünya* 16.2.1954.
 35 — “Eski kütüphaneler”, *Bilgi* 84 (Nisan 1954) S. 2 vd.
 36 — “Üniversite kütüphanesi” *Dünya* 1.4.1954.
 37 — “Şark yıldızı”, *Dünya* 13.4.1954.
 38 — “B. M. M. açılmadan önce”, *Dünya* 20.4.1954.
 39 — “Millî tarih”, *Dünya* 27.4.1954.
 40 — “Batı Trakya göçmenleri” *Bilgi* 85 (Mayıs 1954) S. 2 vd.
 41 — “Mütareke döneminde feshedilen partiler”, *Dünya* 11.5.1954.
 42 — “Atatürk Samsun’da”, *Dünya* 19.5.1954.
 43 — “Eski kütüphaneler II”, *Bilgi* 87 (Temmuz 1954) S. 2 vd.

1955

- 44 — “XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livası”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan. Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, İstanbul 1950-1955, S. 93-108.
 45 — “XVI asır ortalarında Osmanlı Devletinin Tuna havzası ve Akdeniz siyasetleri, bunlar arasında alaka ve irtibat, muhtelif vecheleri”, *Ankara*

Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi XIII/4 (Aralık 1955) S. 63-67.

- 46 — “Vámberý (1832-1873)’nin Türklüğe bağlılığı”, *Türk Yurdu* sayı 246 (1955) S. 25-27.
- 47 — “Fatih ve Balkanlar”, T. T. O. K. B. 160 (Mayıs 1955) S. 10 vd.
- 48 — “Rüstem Paşa ve hakkındaki ithamlar” T. D VIII/11-12 (1955) S. 11-50. [S. 32-50 arasında Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nden alınma yedi adet belgenin çeviri yazısı bulunmaktadır].

1 9 5 6

- 49 — “Ertuğrul Gazi ihtifali ve Söğüt”, *Vatan* 8. Ekim. 1956.
- 50 — “Profesörlerimiz konuşuyor: Prof. M. Tayyib Gökbilgin. Konuşan Neriman M. Öztürkmén”, *Yeni İstanbul* 29. Mart. 1956.
- 51 — “Türkiye Muallimler Birliği hakkında bir rapor”, *Bilgi* 106 (Ocak 1956) S. 12 vd.
- 52 — “Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları” *Bulleten* XX/78 (1956) S. 247-285. Fransızcası: “Eyalet de Roumili ses livas, ses villes, leurs revenuz et leurs propriétoires, au débat du régne de Soliman le Magnifique”, S. 285-294. ek. 12 levha [Sırpça çevirisi n. 143].
- 53 — “Ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar Türkiye’de garplılaşma hareketlerinin mana ve değerleri”, *IV Eğitim Kongresi Raporları*, İstanbul 1956, S. 33-36.

1 9 5 7

- 54 — *Rumelide Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul 1957, XII-342 S. ek 6 harita. Yürüklerin XVI ve XVII. asırlarda Rumeli’ye dağılışı ve Kocacık yürüklerinin buldukları bölge ve köyleri gösteren haritalar.
- 55 — “Kaybettiğimiz değerler: Efdaleddin Tekiner”, *Cumhuriyet* 16.8.1957. Bu makale aynen: T. T. O. K. B 189 (Ekim 1957) S. 3 vd. Bu yazı ile birlikte şu kitap içinde E. Tekiner için yapılan yayımlar: *Üstad Efdaleddin Tekiner*, İstanbul 1958, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Neşriyatı, S. 3-7.
- 56 — “Plevne kahramanı ve Macarlar”, *Bilgi* 123 (Haziran 1957) S. 4, 17.
- 57 — “Turizm hizmetinde tarih”, *Cumhuriyet* 29. Ağustos. 1957. Bu makale aynen: T. T. O. K. B 189 (Ekim 1947) S. 3 vd.
- 58 — “Kâtip Çelebi”, *Cumhuriyet* 25 Temmuz 1957.
- 59 — “Kâtip Çelebinin kronolojik eseri: Takvimüttevarih”, *Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1957, S. 101-119.
- 60 — “XVII. Asırda Osmanlı Devletinde ıslahat ihtiyacı ve temayülleri ve Katip Çelebi”, *aynı eser* S. 197-218.
- 61 — “Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa’nın İrakeyn Seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhâtı” *Bulleten* XXI/83 (1957) S. 449-482. ek 40 levha. [Başbakanlık Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nden alınma 10 belgenin çeviriyazısı S. 465-482].

- 62 — “Sokullu Mehmed Paşa'nın bir talimatı ve 1572 tarihinde Bosna ile alakadar birkaç vesika”, *Prilozi VI-VII* (1956-1957) basımı 1958, S. 159-162 türkçe metin. S. 162-165 H. Hadzıbegic tarafından yapılan sırpça çeviri, S. 166-174 belgelerin faksimilesi, matbaa harfleriyle yayını ve sırpça çevirisi. S. 174: Rêsume, “Une lettre de directive de Sokullu Mehmed Paşa et quelques documents relatifs à la Bosnie”.

1958

- 63 — “Korvin Mathias (Mátyás)'ın Bayezid II'e mektupları, tercümelere ve 1503 (909) Osmanlı - Macar muahedesinin türkçe metni”, *Belleten XXII/87* (1958) S. 369-381. Fransızcası: S. 382-390: “La traduction des lettres de Korvin Mathias à Bayezid II et le texte turc du traité hungaro - ottomane de 1503 (909)”. Ek: XI levha.
[Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki E. 6630, 6633/2, 6633 numaralı belgelerin yayımıdır].
- 64 — “Tarihimizde Edirne'nin mevkii ve tarihçileri”, *Üniversite Haftası Edirne Konferansları*, İstanbul 1958, S. 38-63.
- 65 — “İstanbul'un fethi ve Fatih”, *Vatan* 29 Mayıs 1958.
- 66 — “Boğazkesen Hisarı”, *Vatan* 6 Haziran 1958.
- 67 — “39 uncu yıldönümü günlerinde Amasya Kararları”, *Vatan* 11 Haziran 1958.
- 68 — “İnönü şehitleri ihtifali 1921”, *Vatan* 15 Haziran 1958, devamı aynı gazete 21 Haziran 1958.
- 69 — “Kıbrıs davamız ve ötekiler”, *Vatan* 28 Haziran 1958.
- 70 — “Tarihin hükmü”, *Vatan* 13 Temmuz 1958.
- 71 — “Felsefe ve tarih”, *Vatan* 11 Ağustos 1958.

1959

- 72 — “Tabutu Türk Bayrağına sarılı olarak Campo Verano'ya gömülen vatanperver, monsenyör M. Ali Mulla ve gerçekleşmeyen fikirleri”, *Vatan* 18 Mart 1959.
[Bu yazı'nın, *Oriente Moderno* dergisinde italyanca bir özeti yayımlanmıştır: c. XXXIX (1950) S. 245-246].
- 73 — “Atatürk ve devrimler” *Vatan* 10 Kasım 1959, aynen *Vatan 1960 yılılığı* S. 449-452.
- 74 — “Siyasal Bilgiler Fakültesi”, *Vatan* 4 Aralık 1959.
- 75 — *Milli Mücadele başlarken. Mondros Mütarekesinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılışına Kadar* c. 1. *Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine kadar*, Ankara 1959, S. VIII-195 [c. 2 için bk. 106].

1960

- 76 — “Meclisi Vükelâ mazbatalarına göre 1919 senesinde ecnebi işgalleri ve talepleri karşısında İstanbul Hükümeti”, *V. Türk Tarih Kongresi 12-17 Nisan 1956. Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, S. 707-722,

- 77 — “İtalya Kütüphanelerindeki bazı islami yazmalar”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* c. II/cüz 2-4 (1958) basımı 1960.
S. 193-200.
- 78 — “X. Milletlerarası Dinler Tarihi Kongresi”, *aynı dergi* S. 189-192.
- 79 — “Ebussuud fetvalarında ve XVI. asır şer’iyye sicillâtında isbat ve şahadet”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* c. III/cüz 1-2 (1959-1960) S. 117-132.
- 80 — Önsöz, şu kitaba: Hamdi Kreşevlakoviç, *Çengiş Beyleri. Osmanlı Devrinde Bosna - Hersek feodalizmi hakkında bir etüd. Hırvatçadan terceme eden ve biyografileri derleyen İsmail Eren*, İstanbul 1960, S. 8-16.
- 81 — “Ahlak ve siyaset”, *Vatan* 22 Nisan 1960.
- 82 — “Macaristan’daki Türk hâtıraları”, *Vatan*. Bu yazı aynen T. T. O. K. B 221-222 (Haziran - Temmuz 1960) S. 3-5.
- 83 — “Macaristandaki sanat eserlerimiz”, *Vatan* 16 Mayıs 1960.
- 84 — “Tarihte Türk - Macar yakınlığı”, *Vatan* 20 Mayıs 1960.
- 85 — “Zihniyet inkılabı”, *Vatan* 16 Eylül 1960.
- 86 — “Türkiye’de Cumhuriyet ve milfi hâkimiyet”, *Vatan* 29 Ekim 1960.

1961

- 87 — “Serviler”, *Vatan* 8 Ekim 1961.
- 88 — “Millî kader”, *Vatan* 13 Ekim 1961.
- 89 — “VI. Türk Tarih Kongresi”, *Vatan* 30 Ekim 1961.
- 90 — “Ölümsüz Ata”, *Vatan* 10 Kasım 1961.
- 91 — “Devlet adamı”, *Vatan* 17 Kasım 1961.
- 92 — “Mustafa Kemal’in arkadaşlarından biri daha öldü. Behiç Erkin”, *Vatan* 24 Kasım 1961.
- 93 — çev: Lajos Fekete, “Macaristanda Türklerin mülk sistemi” T. D XII/16 (1961) S. 25-42.
[aslî “Török Birtokrendszer a hodolt Magyarországon”, *Ertegezeteget, A Történe titumományok Körébol*, XXV Budapest 1940. Notsuz bir yayını: “Il sistema dei possedimenti nell’Ungheria sottomessa ai Turchi”, *Annali* n. s I (1940) S. 103-116].

1962

- 94 — “Anıtlarımız”, *Vatan* 4 Ocak 1962.
- 95 — “Edirne’nin 600. üçüncü yıldönümü ve Edirne Üniversitesi”, *İkdam* 22 Mart 1962.
- 96 — “Kültürel dış münasebetler ve bunun için gerekli çalışmalar”, *İkdam* Mart 1962.
- 97 — “Şura’da yeni üniversiteler meselesi”, *İkdam*.
- 98 — “Şura’da öğretmen davası ve halk eğitimi meselesi”, *İkdam*.
- 99 — “XVI. yüzyıl başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz bölgesi”, *Bellekten* XXVI/102 (1962) S. 293-337.

[Başbakanlık Arşivi'ndeki 52, 53, 288, 387 sayılı Tapu - Tahrir defterleri verilerine göre. Yunanca'ya çevirisi n. 203].

- 100 — "XIX. asır sonlarında Türk - Macar münasebetleri ve yakınlığı", *Németh Armağanı*, Ankara 1962, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı 191, S. 171-182.

1964

- 101 — "İki Bulgar tarihçisinin iddiaları ile ilgili mülahazalar", T. D XIV/19 (1964) S. 15-40.
[Burmov ve Vera P. Mutaşçieva'nın marxist tarih görüşlerinde kendi yaptığını tahriflerine yanıtıdır].
- 102 — "Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri", *Belgeler I/2* (1964) S. 119-120.
[Adı geçen arşivdeki Türkçe belgeler koleksiyonlarında bulunanlardan bir kısmının, bir özet (regesta) ve arap harfleri ile yayını. İkinci kısım n. 168].
- 103 — "Le preveu et témoignage dans la jurisprudence de Fetva d'Ebussuud et quelques exemples sur l'application dans le tribunaux ottomane du XVIe siècle", *Recueil de la Société Jean Bodin XVIII* (1964) S. 205-209.
- 104-105 — "Kurucu ve teşkilatçı büyük Türk hükümdarı Fatih Sultan Mehmed", *Fethin 511. Yıldönümü Konferansları*, İstanbul 1964, S. 29-35. İngilizcesi: "The great turkish ruler Sultan Mehmed the Conqueror as a builder and an organizer", *Lectures Delivered on the 511th Anniversary of the Conquest of Istanbul*, İstanbul 1964, S. 25-31.

Bu kitaplar İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü yayınıdır.

1965

- 106 — *Milli Mücadele Başlarken c. 2. Sivas Kongresinden Türkiye Büyük Meclisinin açılışına kadar. 4 Eylül 1919-23 Nisan 1920*, Ankara 1965, VIII-440 S.
[Türkiye İş Bankası yayınıdır. 1. cilt n. 75 dir.]
- 107 — "Kıbrıs'ın düşündürdükleri", *Kemalizm IV/65* (1965) S. 8 vd.
- 108 — "İstanbul'un fethinin bugün taşıdığı anlam ve önemi", *Türk Yurdu IV/6* (1965) S. 17-20.
- 109 — "15 ve 16 asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi VI* (1965) S. 51-61.
- 110 — "Edirne hakkında yazılmış tarihler ve Enis-ül Müsâmirin", *Edirne. Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1965, S. 77-117.
- 111 — "XV. asrın birinci yarısında II. Murad devrinde hristiyan birliği ve Osmanlı - Macar mücadeleleri esnasında Edirne", *aynı eser* S. 119-135.
- 112 — "Edirne şehrinin kurucuları", *aynı eser* S. 161-178.

1966

- 113 — "Kanunî Süleyman'ın 1566 Szigetvar Seferi sebepleri ve hazırlıkları", T. D XVI/21 (1966) S. 1-14.
- 114 — "Nagy Szoban 1566. Szigetvar elleni Hadjârâtanak elömenzei", *Dunantuli Tudománjos Syüjteméni 66* (1966) [görülmedi]
- 115 — "XV-XX yüzyıllarda Merkezî ve Güney - Doğu Avrupada köylü hareketleri konusu hakkında", *Bellelen XXX/117* (1966) S. 91-97. Fransızca

çevirisi: "Intervention concernant le rapport: Mouvements paysan dans le centre et le Sud - est de l'Europe, du XVe au XXe siècle", par S. Pasco et ses collaborateurs *aynı sayı* S. 99-102.

- 116 — "Atatürk ilkeleri", *Kemalizm* IV/47 (1966) S. 2. vd.
 117 — "Anma törenleri", *Ulus* 16 Aralık 1966 [Kanuni S. Süleyman ve Zigetvar hk.].
 118 — "Büyük İmparatorlukları' konu yapan kongre", *Ulus* 24 Aralık 1966 [Société Jean Bodin tarafından düzenlenen toplantı hk.].

1 9 6 7

- 119 — "Edirne Üniversitesi niçin gereklidir", *Ulus* 4 Ocak 1967.
 120 — "Orta Doğu ve Batı", *Ulus* 11 Ocak 1967 [B. Lewis'nin kitabı hk.].
 121 — "Fatih'in yaptığı toprak reformu", *Ulus* 18 Ocak 1967.
 122 — "Öğretmen, görevi ve kaderi", *Ulus* 31 Ocak 1967.
 123 — "Bölgesel tarih ve arkeoloji dernekleri", *Ulus* 9 Şubat 1967.
 124 — "Üniversite öğrenci örgütleri ve sorunları", *Ulus* 18 Şubat 1967.
 125 — "Tarihî anıtlarımız ve Yüksek Kurul", *Ulus* 25 Şubat 1967.
 126 — "Halkçı ve hoşgörür Arslan Paşa", *Ulus* 4 Mart 1967.
 127 — "Tarihî gelişmemizde temel haklar", *Ulus* 13 Mart 1967.
 128 — "Profesörlerin aşırı alınganlıkları", *Ulus* 28 Mart 1967.
 129 — "Sol fikirlerin fazileti", *Ulus* 4 Nisan 1967.
 130 — "Ahlak ve siyaset ilkeleri", *Ulus* 13 Nisan 1967.
 131 — "Tarihimizde toprak sorunları ve kanunları", *Ulus* 2 Mayıs 1967.
 132 — "Tarihte ve bugün anayasamız", *Ulus* 5 Mayıs 1967.
 133 — "Toprak reformu'nun tarihi temelleri", *Ulus* 21 Mayıs 1967.
 134 — "Tarihte Türk - Macar yakınlığı", *Ulus* 29 Mayıs 1967.
 135 — "Yakın tarihimizde Ortadoğu", *Ulus* 13 Haziran 1967.
 136 — "Son kaybettiğimiz tarihçi değerler", *Ulus* 12 Ekim 1967 [H. Scheel ve Hamit Ongunsu hk.].
 137 — "Rakoçi ve Mikes Kelemen", *Ulus* 10 Ekim 1967.
 138 — "Millî Mücadele ve devrimciliğimizin tarihi", *Ulus* 18 Ekim 1967.
 139 — "Atatürk'ü anlamak", *Ulus* 28 Ekim 1967.
 140 — "Devrimci Atatürk", *Ulus* 10 Kasım 1967.
 141 — "Üniversiteler sorunu", *Ulus* 24 Kasım 1967.
 142 — "Kıbrıs'ın düşündürdükleri", *Ulus* 16 Aralık 1967.
 143 — "Ajalet Rumelija. Popis sandzaka ı gradova na pocatku cladavine Sulejmana Velicanstvenog", *Prilozi* 16-17 (1966-67) S. 307-342.
 [aslı Belleten 78 (1956). No: 52'deki makalenin Hazım Şabanoviç tarafından yapılan çevirisidir].

- 144 — “XV-XVI. yüzyıllarda Eyalet-i Rum”, *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-28 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967 S. 358 vd.
- 145 — “Kânuni Sultan Süleyman’ın timar ve zeamet tevcihi ile ilgili fermanlar”, T. D XVII/22 (1967) basım 1968, S. 35-48.
[Paris’deki Bibliothèque National’de bulunan codex içindeki kayıtların yayını].
- 146 — “Tanzimat hareketlerinin Osmanlı müesseseleri ve teşkilâtına etkileri”, *Bulleten XXXI/121* (1967) S. 93-111.

1 9 6 8

- 147 — “Bursa’da kuruluş devrinin ilim müesseseleri, ilim adamları ve Bursa tarihçileri hakkında”, *Necati Lügal Armağanı*, Ankara 1968, S. 261-273.
- 148 — “XVI. asırda Karaman Eyaleti ve Lârende. Karaman vakıf ve müesseseleri”, *Vakıflar Dergisi VII* (1968) S. 29-38.
- 149 — “Devrimci Atatürk”, *Kemalizm 73* (Ağustos 1968) S. 10.

1 9 6 9

- 150 — “Un aperçu général sur l’histoire des institutions de l’Empire Ottomane au XVIe siècle”, *Turcica I* (1969) S. 247-260.

1 9 7 0

- 151 — “Osmanlı İmparatorluğu sorunu ve kongreler”, *Cumhuriyet* 19.8.1970.
- 152 — “Osmanlıların ilk yılları ve doğru olmayan görüşleri”, *Cumhuriyet* 20.8.1970.
[S. Vryonis Jr. görüşlerinin tenkidi].
- 153 — “Dış Türkler ve gerçekler”, *Milliyet* 3.9.1970.
- 154 — “Osmanlılar ve Filistin”, *Milliyet* 23.9.1970.
- 155 — “Cumhuriyet 47 yaşında”, *Milliyet* 29.10.1970.
- 156 — “Bilimde dış ilişkilerimiz”, *Milliyet* 16.12.1970.
- 157 — “L’ètendue du pouvoir de Soliman le Magnifique au XVIe siècle”, *Recueil de la Société Jean Boudin pour l’Histoire Comparative des Institutions XX* (1970) La Monacratie.
- 158 — “L’expédition Ottomane contre Astrakhan en 1565”, *Cahier du Monde Russe et Soviétique XI/I* (1970).
- 159 — “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa siyasetinin sebeb ve âmilleri”, *Kanuni Armağanı. Kanuni Sultan Süleyman’ın 400. ölüm Yıldönümü Anna Kitabı*. Ankara 1970, S. 5-39.
- 160 — “Yeni belgelerin ışığı altında Kanunî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı-Venedik münasebetleri”, *aynı cilt* S. 171-186.
[çevirisi için bk. no. 201].

1 9 7 1

- 161 — “Lehistan Tatarları hakkında bir risâle ‘Risâle-i Tatar-ı Leh’”, T. E. D 2 (1971) S. 121-130 XXIII levha
[Özel elde bulunan bir yazmanın tanıtımı].

- 162 — çev: Tudor Matesku' Karaharman. Dobruca'nın kaybolmuş bir köyü", *aynı dergi ve sayı* S. 288-296. [Makale aslı S. 297-343 ek harita].
- 163 — "Müesseseler tarihimizin kaynaklarından. 1579 senesinin Rumeli Sadaret Sicillerinden bâzı önemli kayıtlar", T. D 25 (1971) S. 79-88.
- 164 — "Devlet adamları vasıfları ve tarihimizde bazı bilgin devlet adamları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/3-4 (1971) S. 18-28.
- 165 — "İtalya kütüphanelerindeki bazı islâmî ve türkçe yazmalar", *aynı dergi* S. 34-52.
[Venedik ve Vatikan'daki yazmalar hk.].
- 166 — tan: Kaldy - Nagy Gyula, 'Haracz - Szadok rejak Törük vilag. Haraç toplayanlar ve reaya, Budapeşte 1970. *aynı dergi* S. 93-97.
- 167 — "Kâtip Çelebi, interprète et rénovateur des traditions religieuses au XVIIe siècle", *Turcica* III (1971) S. 71-79.
- 168 — "Venedik Devlet Arşivindeki türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler", *Belgeler V-VIII* (1968-1971) S. 1-151.
[Adı geçen arşivdeki belgelerden başka Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgeler ile, Paris'deki Bibliothèque National'de bulunan codex'deki Kanunî devri belgeleri yayını. Birinci kısım, no. 102].
- 169 — "La conception de Nicolas Iorga sur l'Empire Ottomane", *Bulletin Association Internationale d'Études au Sud - Est Européen*, IX/1 (1971).
- 170 — "İstanbul Üniversitesi", *Milliyet* 20 Şubat 1971.
- 1 9 7 2**
- 171 — "Türk toplumunda bir kültür devrimi olarak devrimcilik", *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi Semineri 9-11 Kasım 1967*, Ankara 1972, S. 7-12.
- 172 — çev: Kreskai Miklos, 'Yurd kurma hakkında' *Türkiyat Mecmuası XVII* (1972) S. 13-20.
- 1 9 7 3**
- 173 — "Venedik Doju ve Leh Kralına verilen bir kısım ahitnamelerin şekil ve muhteva bakımından taşıdıkları önem ve tarihî gerçekler", *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül, 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler. c. 2* Ankara 1973. S. 473-483.
[Venedik Devlet Arşivi'ndeki belgelere göre].
- 174 — "1919'da Anadolu'da yabancı işgal ve tahriklerinin doğurduğu problemler", *aynı cilt* S. 836-842.
- 175 — "İtalya kütüphanelerinde bazı islâmî ve türkçe yazmalar", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* V/I-4 (1973) S. 113-164.
Zeki Velidî Togan'ın anısına adanan bu derginin önsözünde merhumun bilimsel yaşamına dair bir yazı S. 1 vd.
- 176 — "L'Empire Ottomane. Formation, évolution, diparition", *Recueils de la Société Jean Bodin. Pour l'histoire comparative des institutions XXXI* (1973) S. 555-564.

- 177 — "Atatürk ve İnkılapları", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Edebiyat Fakültesi*, İstanbul 1973, S. 23-34.
- 178 — "Documents on Ottoman - Wallachian relations during the reign of Michael the Brave", *EEQ* 7.3.1973 S. 331-341.
[görülmedi; TA I S. 419 n. 829].

1974

- 179 — "Tarihin akışı içinde 23 Nisan", *Milliyet* 23 Nisan 1974
- 180 — "Molla Gürâni ve padişaha sunduğu yazılar", *The Muslim East Studies in Honour of Julius Germanus*, Budapest 1974, S. 75-83.
- 181 — "Söğüt Ertuğrul Gazi türbesi", *T. E. D* 4-5 (1973-74) S. 79-90.
- 182 — "Tarihde Türk - Leh münasebetleri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (1973-1974) S. 498-500.

1975

- 183 — "Un registre de dépenses de Bâyezid II durant la campagne de Lépante de 1499", *Turcica V* (1975) S. 80-93.
- 184 — "Türk idaresinde Budin", *Atatürk Konferansları V (1971-1972)*, Ankara 1975, S. 163-178.
- 185 — "Taşköprü - zâde ve ilmi görüşleri I", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VI/I-2* (1975) S. 127-138.
- 186 — "La politique Ottoman devant la Réforme", *XIV International Congress of Historical Sciences*, San Fransisco 1975, teksir halinde 20 sayfa.

1976

- 187 — "Kanunî Sultan Süleyman devri müesseseleri ve teşkilâtına ışık tutan Bursa şer'iyye sicillerinden örnekler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1976, S. 91-112.
[Bursa sicillerinden alınma 15 belgenin özeti ve arap harfli yayını. Devamı n. 194 daki kitabın sonundadır].
- 188 — "Türk - Macar ilişkileri ve Prens Rakoczi", *Milliyet* 31.5.1976.
- 189 — "Napoli Kralı tarafından II. Bayezid ve Ahmed Paşa (Gedik) ya gönderilen mektupların türkçe suretleri ve ilgili iki mektup", *Prilozi* 22-23 (1972-1973) basımı 1976 S. 33-60.
- 190 — "Ziya Gökalp'e göre halkçılık, milliyetçilik, türkçülük", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 6/3-4 (1976) S. 197-211.
- 191 — "Hatvan kadılığının iki sicili", *Hungaro - Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Budapeşte 1976, S. 315-319.
- 192 — "Rákoczi Ferenc II ve Osmanlı Devleti himayesinde Macar mültecileri", *Türk - Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-3 Haziran 1976) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul 1976, S. 1-17.
- 193 — "Thökoly İmre ve Osmanlı - Avusturya ilişkilerindeki rolü. Birinci bölüm", *aynı eser* S. 180-210.

(Düzenleyicisi olduğu bu bilimsel toplantının açış konuşması: "Discours d'inauguration du president du comité exécutif, professeur M. T. Gök-bilgin" S. XI-XIII.

"Tertip komitesi başkanı Profesör M. Tayyib Gökbilgin'in konuşması", S. XV-XVI.)

1 9 7 7

194 — *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, VIII-194 S.

[I. Osman'dan başlayarak Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar ki evreler incelenmiştir. S. 159-182 arasında Bursa Şeri'yye Sicillerinden alınma belgelerin özeti ve arap harfli yayını (Belge n. 16-32), No. 187 deki yayının devamıdır].

195 — "Székeshérvár 1543", *SzÉ* [görülmedi TA 5 n. 702].

1 9 7 8

196 — "Prof. M. Tayyip Okiç ve Bosna - Hersek Tarihi, Bosna Eyaleti", *Prof. M. Tayyip Okiç Armağanı*, Ankara 1978, S. XXXVII-XLVII. Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınıdır.

197 — "Le structure des relation turco - roumaines et des raisons de certains hüküms, ferman, berat et des ordres des sultans adressés aux princes de la Moldavie et de la Valachie aux XVIe et XVIIe siècles", *Bulleten XLII/168* (Ekim 1978) S. 761-773.

1 9 7 9

198 — "Kanuni Sultan Süleyman Devrine âit Bosna ve Hersek ile ilgili Venedik Arşivindeki türkçe belgeler hakkında", T. D 32 (1979) Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı, S. 319-330.

199 — "Ayn-ı Ali Risalesi ve Osmanlı İmparatorluğu teşkilât ve müesseselerinin aydınlatılmasındaki önemi", *Ayn-ı Ali Efendi, Kavânin-i Âl-i Osman der hülasa-i mezâmin-i defter-i divân*, 1280 tarihli yayının İstanbul'da 1979'da yapılan tıpkıbasımına önsöz, S. 3-40.

200 — *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979, XII-193 S.

201 — "Le relazioni veneto - turche nell'età di Solimano il Magnifico", *Il Veltro XXIII/2-4* (1979), İtalya ile Türkiye ilişkilerine ayrılan özel sayıdır, S. 277-290. [aslı no. 160'daki makalenin notlu yayımıdır].

202 — çev. : L. Fekete, "XVI. yüzyılda taşralı bir Türk efendi evi", *Bulleten XLIII/170* (Nisan 1979) S. 457-480.

1 9 8 0

203 — 'Ο λιβάς τῆς Τραπεζοῦντας καὶ τὸ τμημάτης Ἀνατολικῆς Μαῦρας Θαλάσσης στὶς ἀρχές τοῦ ἰσοῦ αἰωνά"
Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, II (1980) S. 121-182. [Εὐαγγέλια Μπάλτα tarafından yapılan çeviri ve notlar ilâvesi bulunmaktadır. Aslı, 99].

204 — *İÜEF Sosyoloji Dergisi*'nde "Budün'de Türk İdaresi" hakkında bir araştırması baskıdadır.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

1 — İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya, ve Biyografya Lugati.

c. 1

Ali Paşa. Hadım (?-1557) S. 332a-333a.
 Ali Paşa, Semiz (Semin, Kalın) S. 341a-342a.
 Âmedci S. 396n-397b.
 Arifi Paşa. Ahmed 1830-1895 S. 568a-570a.
 Arpalık, S. 592b-595b.

c. 2

Bâbüâli S. 174a-177b.
 Basra ek
 Başmak S. 332b-333a
 Başmaklık S. 333a-334a
 Boğaziçi. Tarihte Boğaziçi S. 671-692b

c. 3

Câfer Çelebi (?-1515) S. 8a-10b
 Cân bâzân S. 21a-22a.
 Celâl - zâde S. 61b-64b
 Cevad Paşa. Ahmed (1851-1900) S. 111b-113a
 Ciğala - zâde, Sinan (Yusuf Sinan) Paşa 1547?-1605, S. 161a-164b
 Çaldıran Muharebesi S. 329a-331b
 Çırağan Sarayı S. 390a-393a
 Çingeneler S. 420a-426b
 Dilâver Paşa ?-1622 S. 587b-588b
 Dürziler. 1833-1840'da, s. 672a-680a

c. 4

Edirne S. 107a-127a
 Eğri (Eğre, Eger, Erlau) S. 196a-198b
 Erdel, Erdil, Erdelistan (A. Decci ile beraber) S. 293a-300a

c. 5/1

Hasan Paşa, Sokolluzâde, (?-1602) S. 325a-329a
 Hurrem Sultan (Hurrem - Şah Hatun, Haseki Hurrem Sultan) 1504?-1559, 593-590
 Hüseyin (Son Cezayir Dayısı ve Beylerbeyisi 1818-1830) G. Yver'e ek S. 642a-643a

c. 5/2

İbrahim (Osmanlı Sultanı 1615-1648) S. 880a-885b
 İbrahim Han (Ağa, Bey Paşa: 1595-1622?) S. 894b-896a
 İbrahim Paşa, Pargalı, Frenk, Makbul, 1493?-1536, S. 908a-914b

İstanbul:

Osmanlı Türklerinin Muhasarası S. 1180-1185b
İstanbul'un Fethi S. 1185b-1199b

c. 6

Konsolos S. 836b-840b
Korkut. Abu'l Hayr Muhammed Korkud 1470-1513, S. 855b-860b
Köprülüler S. 892a-908a
Kütahya (Tarih kısmı) S. 1119a-1126a.

c. 7

Lutfi Paşa. Lutfi b. Abd al Mu'in Abd al Hayız 1488-1563, S. 96b-101a
Mehmed III. 1566-1603 S. 535-547a
Mehmed Paşa. Sokullu, Tavil 1505-1579 S. 595b-605b

c. 8

Midhat Paşa 1822-1884 S. 270a-282a
Mihal Oğulları (Mihal Bey, Köse Mihal ve Gâzi Mihâl Oğulları) S. 285a-292b
Müdür S. 784b-786a
Müeyyed - zâde 1456-1516 S. 786b-790b
Müneccim - Baş 1631-1702, Derviş Ahmed Dede b. Lutfullah S. 801a-806a
Müşir S. 843a-847a
Müteferrika S. 853b-856b

c. 9

Nâhiye S. 37b-39b
Nasûh Paşa (?-1614) S. 121a-127a
Navarin S. 127a-135a
Nişancı S. 299a-302b
Nizâm-ı Cedîd S. 309a-318a
Orhan (Orhan Bey, Gâzî, 1281-1362) S. 399b-408a
Oruç Reis, 1474-1418 S. 419a-425b
Osman I (Osman Gâzî, Osman Bey, 1258-1326) S. 431b-443b

c. 10

Sancak-ı Şerif S. 189a-191b
Saray (Serây, Sera) S. 205a-206a
Savcı [Bazı Osmanlı şehzadesi hk.]
1 — Savcı Bey, Saru - yatı, Sarı - Batı, Saru Balı, Saru - Tay, Saru - Bey
2 — Osman Gazi'nin diğer bir oğlu
3 — I. Murad'ın oğlu, 1364-1385 S. 250a-253a
Sekbân (Segban, Segmen, Seymen) 325a-327a
Selânik S. 337a-349a
Sipâhî S. 689a-694b
Solak S. 746b-748a

c. 11

Süleyman I. 1494-1566. Kanunî Sultan Süleyman. Muhteşem S. 99b-155b
Süleyman Çelebi. Emir Süleyman Çelebi. 1377?-1410 S. 179a-182a
Tırhala ek

c. 12/1

Tokat S. 400a-412b

c. 13

Ulema 23a-26a

2 — The Encyclopaedia of Islam [İngilizce yayını esas aldık].

Amedji, c. 1 433ab

Beylik (Beglik) c. 1 1191a

Dawud Pasha, Kodja, Darwish c. 2 184 ab

Dede Aghac c. 2 200a

Djanbazan c. 2 443 ab

Duruz c. 2 636a-637b

Edirne c. 2 683a-686b

Erdel c. 2 703a-705a

Hekim - Bashı c. 3 339a-340b

İbrahim [Osmanlı Sultanı] c. 3 983 ab

İbrahim Pasha 1493?-1536 c. 3 998a-999a

3 — Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi Türk-İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati

Ali Paşa (Hadım) ?-1557 c. 1 93 a-94a

Amedci cüz c. 2 108 b.

Arifi Paşa., 2 168b-169b.

Arpalık c. 2 173b-174b.

[Yayını ağır giden bu ansiklopedi için madde hazırlamış olabilir veya esas metinden alınanların kısaltması yapılma olasılığı bulunmaktadır].

4 — Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Meydan - Larousse

c. 3

Deli Hüseyin Paşa S. 483 a

Dersim İsyancıları S. 583-4

Dirlik S. 736-7

Dobruca S. 779

Dünya Savaşları 1 ve 2 (Türkiye) S. 941-960

c. 4

Edirne (Tarih) S. 67-71

Emeviler (Tarih) S. 221-224

Ermeniler (Türkiye) S. 331-333

Estergon. Strigoniom, Esetergom, S. 385-6

Evkaf Nezareti S. 449-450

Eyalet S. 466-7

Eyyubiler (tarih) S. 473

Fetva S. 623-4

Filistin S. 669-7

Firar (Tarih) S. 686-7

Fuad Paşa (Mehmed) Keçecizade S. 869-870

c. 5

Girit (Tarih) S. 185-7

Girit Meselesi S. 187

c. 6

İktâ S. 106-7

Bu ansiklopediye imzasız başka maddeler vermiş olması muhtemeldir.

Türk Ansiklopedisi'ne verdiği maddeler, isim konmadığı için saptanamadı.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Açıklamalı Atatürk Kaynakçası. Yazan: M. Türker Acaroğlu. Ankara 1981 Türkiye İş Bankası. 2 cilt. XXIII + 1192 s. 700 lira. "Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Dizisi: 7" T. İş Bankası Kültür Yayınları'nda 227. kitap.

M. Türker Acaroğlu'nun, bu kaynakçanın Önsözü'nde de anımsattığı üzere; Prof. Herbert Melzig'ten başlayarak (1941), Muharrem D. Mercanlıgil (1953), M. Orhan Durusoy - Muzaffer Gökman (1957), İsmail Arar (1960), Muzaffer Gökman (1963'ten bu yana genişletilmiş yeni basımlar); Atatürk için yazılmış yerli ve yabancı kitapları, bu arada kimi bilimsel dergi yazılarını sıralayan kaynakça kitapları yayımladılar. Bunlara 1938 yılı son iki ayındaki süreli yayın yazı, şiir ve haberlerini içeren bir başka bibliyografyayı da ekleyebiliriz. (S. N. Özerdim'in, Türk Tarih Kurumu'na yayımlanan kaynakçası). Bunlardan M. Mercanlıgil'in, Milli Kütüphane'deki bir serginin, İ. Arar'ınki ise, kendi kitaplığındaki Atatürk yayınlarının kataloğu idi. Prof. Melzig'in kaynakçası dışındakiler, "kuru bibliyografya" diye anılan, sadece bibliyografik künyeleri içeren kaynakçalardır. Anılan iki "katalog" ötesindekiler, Atatürk ve Devrimi için yazılmış bütün yayınları kapsayacak nitelikte ele alınmıştır. M. Gökman'ın 1968'de yapılan 2. basımı ile Ek olarak çıkarılan 1974 cildi, para ve pullara değin, pek çok malzemeye yer verir.

Bu "kuru bibliyografya"lardan sonra, M. T. Acaroğlu, kaynakçasına aldığı kitapları kısa ya da uzun bilgilerle tanıtan ilk "açıklamalı" kaynakçayı ortaya koymuş oldu. Bu kaynakça bir seçmeye dayanır. Kendisi, yapıtını şöyle tanıttıyor:

"Bu çalışmada tanıtılan yapıtlar, Arap ve Latin alfabesiyle yazılmış Türkçe, yabancı dillerden Türkçeye çevrilmiş ya da daha çevrilmemiş kitaplardan seçildi. (...) Amacımız, okura, yapıtlar hakkında bilgi verip onu metinden uzaklaştırmak değildir. Ona, yapıtları bulup görmesi, seçip okuması için yardımcı olmak, kitaplara giden yolu göstermek istiyoruz".

Yapıtlar, kaynakçaya, abece sırası ile alınmıştır. 500 kitapla sınırlanan kaynakçada tutulan yolu, yine yazar şöyle anlatıyor:

"... yapıtların başlıklarından sonra, basım yılları, göçüp gitmiş yazarların doğum - ölüm, yaşayanların doğum tarihleri, tanıtımlar, tarihsel yapıtlar için tarih bilimindeki yerleri ve önemleri belirtilmeye çalışıldı, bu arada bol bol kaynakça bilgileri verildi. Kısaca, bizde kendi türünde ilklerden biri olan bu çalışma, Batıdaki benzerleri gibi, yapıt başlıklarının abc sırasıyla düzenlendi. Dilimize çevrilmiş yabancı yapıtların Türkçe başlıkları temel alındı, ancak özgün başlıkları da verildi, çevirmenleri ve yayınevleri -yoksa basımevleri- adları, sayfa sayıları, fiyatları, dizileri de gösterildi".

Kitabın sonunda, yapıtların yazar adına göre aranmasını sağlayacak bir dizin de düzenlenmiştir. Böylece, bir "dictionnaire des ouvres" niteliğindeki bu kaynakça, yazar ve çevirmenlerle, 2. cildin sonunda, bu açıdan da tamamlanmış oluyor.

Dünyada kendisi için en çok kitap yayımlanmış olan ünlü kişinin Napoléon olduğu söylenir. Ancak, ölümünün üzerindeki kırk üç yıl geçtiği halde, Atatürk'ün bugün de güncel olması, güncelliğini sürdüreceğinin anlaşılması; Fransız imparatoru ile bir yayın yarışı içinde olduğunu gösteriyor. Atatürk için yayımlanmış kitapların sayısı üzerinde, 1981'den sonra bir fikir edinebileceğiz. Çünkü 1981 içinde yayınlar -kimi olanaksızlıklara karşın- bir gelişme içindedir. M. Gökman'ın, genişletilmiş yeni basımı yapılmakta olan kaynakçası, Leman Şenalp'ın, 1981 yayınları için hazırlamakta olduğu kaynakça, bizi bu bakımdan aydınlatacaktır.

Ne var ki, *kitap* ile *yapıt* arasında bir ayrım olduğunu göz önüne almak gerekir. Atatürk için, özellikle öğrencilere yarayacak pek çok kitap yayımlandı; şiir kitapları, antolojiler, satış amacı güden gelişigüzel derlemeler basıldı. Bunların sayısı oldukça kabarıktır. Bilim adamlarının araştırmacıların yararlanacağı bilimsel yapıtlarla; eksikleri ve "şişirmeleri" yine onlarca arıtılacak anılar, öykücükler (anekdotlar) vb. bile bunları gözden geçirmek isteyenleri uğraştıracak bolluكتadır.

İşte, M. T. Acaroğlu'nun kaynakçası, okuyucuya, ilk beş yüz kitabın niteliğini tanıtan yararlı bir kılavuzdur. "Kılavuz" sözcüğü gelişigüzel kullanılmış değildir; "Atatürk ormanı"ndan geçebilmek için bu kitap gerçekten bir yol göstericidir. Kimi zaman bir kitap yarım sayfada tanıtılırken, kimilerine beş sayfa yer verilmiştir. Şunu da ekleyelim: Atatürk adı bir simgedir. Kaynakça'da Atatürk'le birlikte O'ndan ayrılmayacak üç konuda kitaplara da yer verilmiştir: Kurtuluş Savaşı, Atatürk Devrimi, Türkiye Cumhuriyeti.

Bu kitabın, 1981 yılına bir katkı olarak kazandırıldığını, 1981'de kalmayacak olan Atatürkçülük düşün ve eylemi için gelecekte de yararlı olacağını söylemek gerekiyor.

S. N. ÖZERDİM

UGO MARAZZI, *Tevârih-i Al-i 'Osmân. Cronaca anonima ottomana in trascrizione ebraica (dal manoscritto Heb. e 63 della Bodleian Library)*

[Musevi harfleriyle türkçe yazılı bir anonim Tevârih-i Âli Osman]. Napoli 1980, XV-181 S. Istituto Universitario Orientale. Seminario di Studi Asiatici, Series Minor XII. 30.000 liret.

Türk ekini üzerinde çalışanlar çeşitli alfabeler ile yazılmış türkçe düşün ve dinsel yapıtların önemi üzerinde zaman zaman durmuşlardır. Bir arada yaşamının verdiği bir zorunlulukla alışılmış alfabeler dışında yazılmış metinler türlü yönlerle ele alınmıştır. Bu arada konu edeceğimiz yapıt, örneği çok az görünen bir özelliktir. Musevi harfleri ile türkçe yazılmış bir osmanlı tarihi kronoğidir. Genellikle dinsel yapıtlar kaleme alınmış ve araştırmacıların ilgisini çekmiş ve incelenmişken, bu kez tam bir tarih metni araştırmacıların yararına sunulmuştur. Bir girişten sonra kaynakçanın verilmesi izlenmiş ve metnin Bodleian kütaphğındaki nüshasının fotokopisi de ihmal edilmemiştir. Latin alfabesi ile yapılan çeviriyazının dipnotlarında Giese metni diye tanınan Tevârih-i Al-i Osman'dan arap harfleriyle nakiller yapılmıştır. Girişte de belirtildiği üzere metin özgün değildir. Osmanlı devletinin kuruluşundan H. 824 - H. 1421 e dek uzanan olayları içeren bir metindir. XVI. yüzyılda İstanbul ve Selanik kentlerinde kopya edilmiştir. Bunların karşılaştırılmasını yapan U. Marazzi bazı satırların okunmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. 46 sayfa tutan metinden sonra Sözlük (Lessico) verilmiştir. Özel adlar ve yer isimlerini de içeren bir sözlük latin alfabesine göre hazırlanmıştır. S. 47-144). Metin içinde hangi varak ve satırlarda nasıl geçtiği de anlamları vererek konmuştur. Son kısım musevi alfabesine göre hazırlanmış dizindir.

Kitabın yayının gerçekleştiren U. Marazzi yeni yetişmekte olan bir türk bilimcidir. Dil konularına ilgi duyduğu için kitabın tarihsel yönden önemine değinmemiştir. Kaldı ki yeni bilgiler getirmediği bu metni daha önce ele almış kişiler tarafından açıklanmıştır. Şimdiye dek slav, yunan, ermeni harfleriyle yayımlanmış kitaplar üzerinde araştırmalar yapılmış iken ibrani harfleriyle yapılanı (belki İsrail'de bu sıralarda yapılan hariç) bulunmuyordu. Vatikan Kütaphğında süriyan harfleriyle yazılmış türkçe metinler üzerinde çalışacağını haber veren araştırmacının bu olumlu çalışmasını kutlamamız gerekir.

DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

The Muntakhab Şivān al-Ḥikmah of ABŪ SULAIMĀN AS-SIJISTĀNĪ
(Arabic text, Introduction and Indices by D. M. Dunlop, 1979)
(A IV/4973):

Ebū Suleymān es-Sicistānī'nin bugün elimizde bulunmayan Şivānu l-ḥikme'si, h. IV. (m. X.) asırda Arapça olarak kaleme alınmış bir felsefe tarihidir. Bu eser, müellifinin kuvvetli şahsiyetinin de tesiriyle, İslām dünyasında tetimme, müntehap ve ihtisar şeklinde bazı çalışmalara mevzu olmuştur. Böylece, halen elimizde olmamasına rağmen, Zāhīru d-dīn 'Alī el-Beyḥākī'nin (v. 565/1169; hk. bk. GAL I, 324, Suppl., I, 557-8; Mu'cemu l-mu'ellifin VII, 96-97) *Tetimmetu şivāni l-ḥikme'si* ile D. M. Dunlop tarafından neşredilmiş bulunan müntehabatı vasıtasıyla, sahasının okuyucularına faydasını sürdürebilmiştir. Şivānu l-ḥikme'nin bilhassa Grek felsefesi ile ilgisi içinde, İslām felsefesi tarihi için arzettiği ehemmiyet, 1930 lardan beri Martin Plessner, Muḥammed Şafī, Paul Kraus v.d. araştırmacıların dikkatini çekmişti. Bunda, oldukça erken bir tarihte kaleme alınmış olan eserin, tetimme ve müntehabından da kısmen anlaşılan seviye ve hacimli muhtevasının büyük hissesi olmalıdır. Yoksa Şivānu l-ḥikme, Arap edebiyatında tarzının ne ilk ne de son eseridir.

Tabiî ilimler sahasında Hellen dünyasıyla ilk temâsın, daha Emevîlerin ilk zamanlarında, veliahd *Hâlid b. Yezîd b. Mu'âviye* (v. 101/719) ile başladığı (bu hususta bk. *A. S. Furat, Arap edebiyatında ilk ansiklopedik eserler*, s. 301 (İslām Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII, 1978) ve Abbâsiler zamanında, bilhassa halife el-Me'mûn devrinde (hüküm yılları 198-218/ 813-833) büyük merhaleler kat'ettiği gözönüne alınırsa, müslümanların, aynı zamanda tabiî ilimlerle de meşgul olmuş bulunan Grek filozoflarını daha o sıralarda tanımak isteyişleri yadırganmıyacaktır. Milâdî VI. asrın ilk yarısında yaşayan ve Arapların *Yahyâ en-Nahvî el-İskenderânî* diye tanıdıkları Johannes Grammatikos (hk. bk. GAS III, 157-160) birçok tıbbî eser kaleme almış ve bu arada bir de *Târîhu l-etibbâ* yazmıştı ki bu eser İshâku b. Huneyn'in (v. 298/910) *Târîhu l-etibbâ'sı* ile Şivanu l-ḥikme'nin müntehabının (bk. s. 14; tercüme-i hâli için bk. 110-112) kaynaklarından birini teşkil edecektir.

Grekçe eserlerin Arapçaya tercümesi ile göz tıbbı, ışık ve görme mevzularında büyük hizmetleri geçmiş bulunan Huneyn b. İshâk (v. 260/873; hk. bk. GAS III, 247-256) bir de *Nevâdiru l-felâsife ve l-ḥukemâ* adlı bir eser yazmıştı. Maalesef elimizde bulunmayan bu eseri h. VII. (m. XIII.) asrın büyük tıp tarihçisi İbnu ebî Useybi'a'nın (v. 668/1270) *'Uyūnu l-enbâ fî tabakâti l-eṭibbâ'sından* (bk. nşr. Müller I, 28-29) öğreniyoruz. D. M. Dunlop'un haber verdiği bu eser, yine onun işaret ettiği gibi, Muḥammed b. 'Alī b. İbrâhim b. Aḥmed el-Enşârî tarafından Âdâbu l-felâsife adı altında işlenmiştir (bk. Introduction, XIV). Hicrî 215-298 (m. 830-910) yılları arasında yaşamış oğlu İshâk b. Hunayn'in bize kadar birçok yazmalar halinde (bk. msl. Hekimoğlu 691/4 (125a-126b; Ayasofya 4850 (86b-88a) ; eser hakkında daha geniş bilgi için bk. GAS III, 267-8) gelmiş bulunan *Târîhu l-eṭibbâ'sı* (bu eser Rosenthal tarafından neşredilmiştir: Oriens 7/1954/55-80) bugün bu mevzuda elimizde bulunan en eski eserdir. Babası Huneyn b. İshâk'ın mezkûr faaliyetleri

yanında oğlu İshâk b. Huneyn'in ilgisini daha ziyade tıp târihinin çektiği görülmektedir.

İslâm dünyasının çok yönlü şahsiyetlerinden biri olan sadece tarih ve coğrafya ile değil fakat ilâhiyat, siyâset, dil ve felsefe ile de uğraşmış olduğu görülen Ebu l-Hasan 'Alî el-Mes'ûdî (v. 345/956; hayatı ve eserleri için bk. GAS I, 332-336) *et-Tenbîhu ve l-işrâf*'ında (bk. nşr. 'Abdullâh İsmâ'îl eş-Şâvî, Kahire 1357/1935, s. 97-106) Greklere de yer verir. Ama onun bizi daha ziyade alâkadar eden eseri, bu kitabında haber verdiği (s. 104) *Funûnu l-me'ârif ve mâ cerâ fi d-duhûri s-sevâ-lif*'idir. İçinde felsefe ile Grek filozoflarından bahsettiğini haber verdiği bu eseri ne yazık ki bugün elimizde değildir.

Felsefe tarihinin bu kronolojik tertibi, sonunda bizi şivânu l-hikme'nin sahibi Ebû Süleymân es-Sicistânî'nin muâsırlarından Ebu l-Hasan el-Âmirî'nin, *el-Emed 'ala l-ebed*'i ile karşı karşıya getirir. Eserinde daha çok kendi görüşlerine yer vermiş olan el-Âmirî, Müntehab'a göre, Horasan'da felsefe tahsili yapmış, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'den okumuş bir filozof olup, Bağdad'a gelmiş ve orada üstünlüğünü kabul ettirmişti (bk. s. 127). Kendisini ilim ve edebiyat hâmisî vezir *Ebu l-Fa'zl b. el-'Amîd*'in huzurunda gören Ebû Süleymân es-Sicistânî, herkes gibi onun da mezkûr vezirin bilgisine hayran olduğunu nakleder (s. 137). Ebu l-Fa'zl b. el-'Amîd'in h. 360 (m. 970) de vefatı üzerine, ilim ve edebiyat muhitlerine gösterdiği ilgi, h. 363-366 (m. 973-976) yılları arasında oğlu Ebu l-Feth b. el-'Amîd tarafından devam ettirilmiştir. Huzurunda akdedilen meclisler, Ebû Hayyân er-Tevhîdî, Ebû Süleymân es-Sicistânî, Ebu l-Hasan el-Âmirî, Ebû Sa'îd es-Sîrâfî ve Ebû İshâk eş-Şâbî gibi sahalarının otoritelerinin buluşarak edebî, felsefî ve ilmî münâzaralar da buldukları mahaller olmuştur. Daha sonraları h. 370-380 (m. 980-990) de vezir İbnu Sa'dân'ın himâyesinde toplanan bu meclislerin devamlı üyelerinin başında şüphesiz ki, geniş ve güvenilir felsefî bilgisiyile diğerlerinin takdirini kazanmış olan Ebû Süleymân es-Sicistânî gelmektedir.

Müntehab'ın temelini teşkil eden Şivânu l-hikme'nin müellifi Ebû Süleymân es-Sicistânî, haklı şöhretlerine rağmen, hakkında pek fazla ilgi sahibi olmadığımız filozoflardan biridir. Kendisi devrin İbnu Hibbân, Talha en-Nesefî gibi önde gelen âlimleri ile birlikte Sicistan emiri Ebû Ca'fer b. Bânüeyh'in sarayında bulunmuştu. Müntehab'ta yeralan tercüme-i hâli herhalde, müellifinin, intihabın da hudutlarını aşarak yaptığı büyük tassarrufların bir tezâhürüdür. Burada yeralan bilgiler şöyle hülâsa edilebilir: Ebû Süleymân Muhammed b. Tahir b. Behrâm, doğruluk ve iffet içinde geçirdiği gençliğinde, önce fıkıh tahsil etmiştir. Hanefî mezhebinden olup Sicistan meliki Ebû Ca'fer b. Bânüeyh'in nedimi olmuştur. Onun Ebû Hayyân er-Tevhîdî ile sıkı bir temas halinde olduğu muhtelif mevzûlarda ondan naklettiği rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Yine bu rivâyetlerden h. 370 (m. 980)'e doğru Bağdat'ta olduğu; Ebu l-Feth İbnu l-'Amîd'in h. 364 senesinde Bağdad'a gittiğinde Ebû Süleymân'ı sorduğunu ve onun tarafından ziyaret edilmesi için gayret sarfettiği halde Ebû Süleymân'ın imtina edip gitmediği, bir bahar günü, arkadaşlarından bir grupla sahraya doğru gezintiye çıktığı ve *el-Buhârî* nisbesiyle mâruf bir talebesi bulunduğu görülmektedir.

Ebū Suleymān Sicistānî'nin, ana hatlarıyla muhtevası verilen bu tercüme-hali dışında, Muntehab'ta dikkat çekecek derecede az zikredilmesi, mevcut rivayetlerin birçoğunun et-Tevhîdî'ninkilerle aynı oluşu, eser sahibinin, girişte söylediklerinin aksine, intihabta büyük tasarruflarda bulunduğunu göstermektedir. Ama bütün bunlara rağmen kitabın, IV. hicri asırda yaşamış bir büyük filozofun bugün elimizde bulunmayan eserinden seçme yoluyla kaleme alınışı, kendisine gösterilen büyük ilginin temeli olmuştur.

Muntehab'ın müellifi, hemen girişte, hakimlerin yaşadıkları devirleri, isimlerini ve sözlerinden bazılarını tesbit etmeği düşündüğünü, bunun için de Sivānu l'-hikme'den seçmeler yaptığını söyler. Çalışmasına ayrıca *Zahîru d-dûn Ebu l-Hasan b. Ebi l-Kâsım el-Beyhâkî'nin K. Tetimme şivāni l-hikme*'sini eklediğini ve sonuna da *Itmāmu t-tetimme* adını verdiği ve içinde son devirde yaşamış hakimlerin şiirleriyle yaşadığı yılları kaydettiği bir risâle eklediğini ilâve eder. Daha sonra, başvurduğu eserlerde, yaşadığı yıllar hakkında farklı rivayetler bulunduğundan, bu hususlardaki mes'ûliyetkeri sahiplerine iâde ederek, bu rivayetleri olduğu gibi zikretmek gerektiğini söyleyen müellif, ilk filozof ve hakimleri anlatmağa başlar. Ele aldığı *Thales, Anaximandros, Anaximenes, Anaxagoras, Parmenides ve Archelaus* Yunan felsefesinin ilk büyükleridir (s. 3-4). Ancak burada felsefenin ilk mümessillerinin *Pythagoras, Heraclitos, Epikuros, Empedokles, Sokrates, Platon, Aristoteles* ve *Zenon* olduğunu ifade eden bir rivayet te vardır. Bunları teker teker ele alıp ana düşünceleriyle birlikte anlatan müellif, daha sonra da Ebu l-Hasan el-'Âmirî'nin eseri el-Emed 'ala l-ebed'te, felsefenin başlangıcına dâir kaydettiği diğer bir görüş üzerinde durur. Buna göre ilk hakim, Lokmān el-Hakim'dir. Empedokles onun talebesidir; bu gurupta *Pythagoras, Sokrates, Platon ve Aristoteles* yer almaktadır.

Muntehab'ta yer - yer felsefe tarihinin dışına çıkıldığı da görülmektedir. Yazının icadı (s. 11), İranlıların hikmeti Yunanlılardan alması (s. 12), astronomi ve hesap ilimlerinin doğuşu (s. 12-13), tıp (s. 13-14), Yunanistan'da tıp târihi ve ilk tabloları (s. 15 v. d.) daha ziyâde kültür ve ilimler tarihinin ilgi çekici mevzûlarıdır.

Eserin 26-100. sayfaları, yukarıda zikredilen filozofların daha taferruatla ele alındığı kısımdır. *Thales*'den (s. 26-28) itibaren *Galen*'e (:Câlinus, s. 104-110) kadar 135 fizyoloğun gözden geçirildiği bu bölümde, kendilerine büyük yer ayrılmış olanlar arasında *Pythagoras* (s. 29-34), *Sokrates* (s. 34-36), *Platon* (s. 36-39), *Aristoteles* (s. 39-48), *İskender Zü l-karneyn* (s. 48-56) *Diogenes* (s. 56-57), *Plotinus* (:eş-Şeyhu l-Yunânî, s. 58-60), *Hermes* (s. 63-66), *Solon* (s. 66-67), *Homer* (s. 68-72), *Hippocrates* (s. 74-78) bulunmaktadır. Kitabın daha sonraki kısmı İslâm dünyasındaki hakim ve filozoflara ayrılmıştır. İlk olarak zikredilen (*Yahyâ en-Nahvi el-İskenderânî*'den (s. 110-112) yazının başında tabibler târihi dolayısıyla bahsedilmişti. Burada yeralan 34 isim arasında bilhassa *Ebū Yūsuf Ya'küb b. İshâk el-Kindî* (s. 113-122), *Ebu l-Hasan Sâbit b. Kurre el-Harrânî* (s. 122-125), *Ebu l-Hasan Muhammed b. Yūsuf el-'Âmirî* (s. 127-129), *Ebū Suleymān Muhammed b. Tâhir b. Behrām es-Sicezî* (:es-Sicistānî, s. 136-139), *el-Hasan b. Miqdād* (s. 140-142) *İbnu Miskeveyh* (s. 151-156), *Ebu n-Nefs* (s. 158-161) ile *Ihvānu s-sefâ* risâlelerinin tahrir heyetinde yer almış *Ebū Suleymān el-Maḳdisî* (s. 161-163)'ye oldukça yer verildiği görülür.

Sadece büyük bölümlerinin kaydıyla ortaya çıkan yukarıdaki muhtevası bile, Müntehab'ın, dolayısıyla Şivānu l-hikme'nin, felsefe târihi için ehemiyetini ifadeye kâfidir Ancak burada müntehab müellifinin. bihassa İslâm âleminde yaşamış hakîmlerin tertibinde şahsi tasarruflarda bulunduğu da unutulmamalıdır. O, Şivānu l-hikme'deki bilgilerden seçtiklerini almış, bunlara *el-Emed 'ala l-ebed* v. d. muâsır kaynaklardan beğendiklerini ilâve ederek eserini yazmıştır.

D. M. Dunlop'un, müntehabı, elimizde mevcut yazmalara dayanarak tenkidli bir şekilde hazırlaması ve yer-yer alışılmamış bir şekilde de olsa *İbnu Ebî Useybi'a'nın* (v. 668/1270) '*Uyūnu l-enbâ'sı*' ile *Ebū Hayyan et-Tevhîdî'nin* (v. 414/1023) *el-Mukâbesât'ı* ve *el-Mubeşşir b. Fâtik'in* (v.445/1053) *Muhtâru l-hikem*'indeki ilgili rivâyetleri vermesi, şüphesiz ki neşrin değerini arttırmıştır. Metnin başında yer alan ve içinde Şivānu l-hikme'nin muhtelif cepheleriyle genişçe gözden geçirildiği önsöz (s. IX-XXXI), okuyucuyu gerekli hususlarda yeteri kadar tenvir etmektedir. Metinde geçen özel isimlerin, kitabın başında Lâtin harfleriyle bir liste halinde verilmesi (s. XXXIII XXXVII), sahasının okuyucuları tarafından şükranla karşılanacak bir hizmet olmuştur. Sonda, yine Latin harfleriyle verilmiş bir umûmî fihrist (s. 181-198), Arapça bilmeyenlerin bile eserin muhtevası hakkında etraflı bir fikre sahip olmalarına imkân verecek mahiyettedir. Neşir, bütün bu müsbet tarafları yanında, bilhassa noktalamalarla ilgili olarak, burada teknik imkânsızlıklar dolayısıyla gösterilemeyen çok sayıda tabii hatası ihtiva etmektedir ki bunların daha sonraki baskılarda tashih edilmesi yerinde olacaktır.

PROF. DR. AHMET SUBHİ FURAT

K İ T A P L A R D A N H A B E R

JELAVICH, CHARLES ve BARBARA: *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*. Seattle ve Londra, University of Washington Press, 1977. xii+358 s.

A IV 3114

Bu kitap, Doğu Orta Avrupa tarihini geniş ve sistemli olarak inceleme amacını güden ve onbir ciltten oluşması öngörülen bir dizinin VIII. cildir. Dizinin önemi, bugüne değin bölge ülkelerindeki tarihçilerin çoğunlukla yalnızca kendi ülkelerinin geçmişini yazmayı yeğ tutmalarına karşılık, bu dizinin, Doğu Orta Avrupa tarihini bir bütün olarak ele almasıdır, Onbir cildin yayımlanması tamamlandığında, bunların birbirini tamamlayan bir bütün oluşturması öngörülmüştür. Bununla birlikte, yorum ve görüş açısı bakımından sorumluluk tümüyle kitapların yazarlarına aittir. Dizinin kapsamına giren bölgenin sınırları, batıda Almanca ve İtalyanca konuşan halkların doğudaki dil sınırı; doğuda ise, Rusya/Sovyetler Birliği'nin siyasal sınırlarıyla belirlenmektedir. Bölge, halkların ulusallaşma süreci, ekonomik ve siyasal bakımdan incelenmektedir. Hiçbir cilt tek bir ülkeyi ele almamaktadır. Amaç, geçmişi, daha sonraki duygu ya da emeller açısından yorumlamak değil, sözkonusu dönemde önemli olan coğrafi ya da siyasal birimler üstünde durmaktır.

Indiana Üniversitesi'nin tarih bölümünde öğretim üyesi olan Charles ve Barbara Jelavich tarafından hazırlanan kitapta, 1804-1920 yılları arasında Balkanlarda kurulan yedi ulusal devlet ele alınmaktadır. Bu yedi devlet, Arnavut, Bulgar, Hırvat, Yunan, Romen, Sırp ve Sloven devletleridir. İlk Balkan ayaklanması olan 1804'teki Sırp ayaklanmasının ardından Balkan halkının kendisini Osmanlı ve Habsburg yönetiminden kurtarması yüzyılı aşkın bir süre almıştır. Önce Sırlar ve Yunanlılar, en sonra da Arnavutlar ve Hırvatlar bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Her halkın ulusal bağımsızlık kazanması, kendine özgü bir biçimde olmuştur. Yazarlar, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa bağlamı içinde, Balkan halkları arasındaki zıtlık ve benzerlikleri araştırmaktadırlar.

Kitabın içindekiler şunlardır: 1. Osmanlı bağlamı (3). — 2. Sırp İhtilâli (26). — 3. Yunan İhtilâli (38). — 4. Özerk Sırp Devleti (53). — 5. Yunan Krallığı (68). — 6. 1853'ten önce Eflâk ve Buğdan (84). — 7. 1786'ya kadar Osmanlı İmparatorluğu: Reformlar (99). — 8. 1876'ya kadar Birleşik Prenslikler (114). — 9. — 1876'ya kadar Bulgar Ulusal Hareketi (128). — 10. Yetmiş yıllarının bunalmı (141). — 11. 1896'ya kadar Özerk Bulgaristan (158). — 12. Balkan devletleri: 1914'e kadar iç politika gelişmeleri (170). — 13. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan çekilmesi (207). — 14. Arnavutluk'un kurulması (222). — 15. Habsburg İmparatorluğu'nda Balkan ulusları (235). — 16. Balkanlarda kültürel gelişimler (266). — 17. Birinci Dünya Savaşı (284). — 18. Savaş - sonrası yerleş-

meleri (298). — 19. Sonuç (320). — Bibliyografya (329). — Dizin (453). — Haritalar: 1. Osmanlı İmparatorluğu, 1815 (21). — 2. Boğazlar (24). — 3. Sırbistan'ın yayılması, 1804 — 1913 (57). — 4. Yunanistan'ın yayılması, 1821-1919 (79). — 5. Romanya'nın genişlemesi, 1861-1920 (126). — 6. Ayastefanos Muahadesi: Berlin Kongresi (154). — 7. Bulgaristan'ın genişlemesi, 1878-1919 (166). — 8. Makedonya bölgesi, 1913 (218). — 9. Arnavutluk, 1913 (231). — 10. Habsburg askerî cephesi (249). — 11. Balkan devletleri, 1914 (262). — 12. Sırp, Hırvat ve Sloven krallıklarının kuruluşu, 1920 (303). — 13. Birinci Dünya Savaşından sonra Balkanlar (317).

BABIR, KARL M.: *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1980. xxix+216 s.

A IV 514I

Bir doktora tezi olan bu kitapta, Prof. Barbir, 1708-1758 yılları arasında Şam'da Osmanlı yönetimini incelemektedir. İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinden yararlanarak yaptığı araştırmalar sonucunda, yazar, onsekizinci yüzyılda Şam'da Osmanlı yönetimine ilişkin olarak daha önce yapılmış olan yorumlardan farklı bir görüş öne sürmektedir. Prof. Barbir, genellikle yüzyılın bütünü için öne sürülen başlıca temalardan birisi olan gerileme ve duraklama temalarının onsekizinci yüzyılın yalnızca ikinci yarısı için geçerli olduğunu; Osmanlı devlet arşivlerinin, yakın doğudaki Osmanlı yönetiminin, daha önceki araştırmalar sonucu ortaya konan görüşten daha dengeli ve gerçekçi bir görüşle ele alınmasına olanak verdiğini belirtmektedir. Yazar, Şam'daki Osmanlı yönetimine yerel bakış açısından çok, merkezî hükümet açısından bakmakta ve bu yönetimi daha geniş bir Osmanlı bağlamı içine yerleştirmeye çalışmaktadır. Yazar, Osmanlı devletinin Şam'daki yönetim yapısını birbiriyle ilişkili üç alanda yeniden canlandırmaya çalıştığını öne sürmektedir: sorunların eyalet valiliğinde merkezileştirilmesi; yerel grupların durdurulması ve Şam'dan, Arabistan'ın kutsal kentlerine her yıl yapılan hac seferinin yeniden düzenlenmesi. Prof. Barbir, Osmanlıların Nasuh Paşa'nın valiliği ile başlayarak Şam'daki eyalet yönetimini sağlamlaştırma ve ıslah etmeye yönelik etkin bir program uyguladıklarını, bunun 1757 sonlarıyla 1758 başlarında hac kervanının Bedevilerin saldırısına uğramasına değin sürdüğünü, ancak bu tarihten sonra programın işlerliğinin sona erdiğini öne sürmektedir.

Kitabın içindekiler şunlardır: Tablolar listesi (IX). — Çevriyazı ve tarihlere ilişkin not (XI). — Kısaltmalar (XIII). — Şam valileri, 1708-1758 (XV). — Ön söz (XVII). — Giriş (3). — Haritalar (11, 12). — I: Şam yönetiminde değişen modeller (13). — Osmanlı eyalet yönetimi (14). — Birinci model dizisi: Vali'nin işlevlerinin sınırlandırılması (33). — İkinci model dizisi: eyaletin merkezileştirilmesi (44). — Azm'lar ve Şam'ın yönetimi (56). — II: Eyalet gruplarının dizginlenmesi: Ayan, Yeniçeriler ve Kabileler (65). — Ayan (67). — Yeniçeriler (89). — Kabileler (97). — III: Hac: Şam'da Osmanlı yönetiminin merkezi (108). — Malî temel (110). — Süre (126). — Hac kaleleri şebekesi (133). — Hac kervanının örgütlenmesi (151). — Cerde ve hac güvenliği (167). — Sonuç (178). — Ekler: I. Şam valilerinin başlangıçtaki rütbe ve mevkileri, 1516-1757 (181). — II.

Şam valilerinin işgal ettikleri en yüksek makamlar, 1516-1757 (182). — III. Şam'daki yeniçerilerin (*yerli kullar*'ın) maaş kaynakları, (1706) 183. — IV. Haç gelirleri ile haç giderleri tahmini (*tertip defterleri*) (184). — V. Şam eyaletinin hesap özeti, 1741-1742, 1759-1760 (191). — VI. *Devre* gelirleri, 1771-1772 (193). — VII. Şam ve Medine arasında Hac kale şebekesi (196). — VIII. Haç giderleri, 1742-1743 (198). — IX. Hac kervanına karşı girişilen saldırı, 1517-1757 (200). — Bibliyografya (203). — Arşivler. Osmanlı arşivlerine ilişkin not (203). — Elyazmaları, basılı kaynaklar, ikinci derecede yapıtlar, başvuru kitapları (205). — Dizin (213).

ÜSTÜN, KEMAL: *Menemen Olayı ve Kubilay*. İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1978 (ikinci bas.). 159 s.

A IV 3282

Çağdaş Yayınları'nın, Tarih - Anı - Gezi - Olay dizisinin 16. kitabı olarak yayımlanmış olan bu eser, Menemen'de gericiler tarafından öldürülen Kubilay ile aynı okulda öğretmen ve olayın görgü tanığı olan Kemal Üstün tarafından yazılmıştır. Kitapta Menemen olayının gerisindeki gerçekler anlatılmaktadır.

Kitabın içindekiler şunlardır: Kubilay'ın yaşam çizgileri (5). — Önsöz (7). — Yıl 1930, anılar (9). — Bir başka Kubilay (31). — Kubilay anıtı (32). — Menemen Türkocağı beyannamesi (35). — Gazi Mustafa Kemal'in mektubu (36). — Menemen olayı ve 1930 basını (38). — Bir belge (54). — Babam Kubilay (96). — Yıl 1970 ve 1917 (97). — Derlemeler (102). — Atatürk diyor ki (147). — Kitap için ne dediler (151). — Kubilay için yayımlanan kitaplar (155). — Sözlük (156). — İçindekiler (159).

Fifth International Congress of Turkish Art (edit. G. Fehér). Budapeşte, Akademiái Kiadó, 1978. 943 s.

A VI 3895

Bu kitap 1971 yılında Budapeşte'de toplanan Uluslararası Beşinci Türk Sanatı Kongresi'ne sunulan bildirilerinden oluşmaktadır. Türk Sanatı Kongreleri Daimi Komitesi'nce yürütülen bu kongrelerin birincisi 1959'da Ankara'da; ikinci kongre 1963'te Venedik'te; üçüncü kongre 1967'de Cambridge'de; dördüncü kongre 1971'de Aix-en-Provence'da toplanmıştı. Macar Ulusal Müzesi'nce düzenlenmiş olan beşinci kongrenin açılış konuşmasını yapan Kongre Başkanı Ference Fülep, Macar halkı ve Macaristan tarihi ile Türk tarihi ve sanatları arasındaki bağıntıyı vurgulayarak, daha beşinci yüzyılda, bu günkü Macaristan topraklarında Türklerle yakından bağıntılı ve onlarınkine benzer bir yaşam süren halkların yaşamış olduğunu, doğal olarak bu ilk ilişkilerin, Macar halkının dil, günlük yaşam, giyim, alışkanlıklar gibi çeşitli yönlerini derinden etkilediğini belirtmektedir. Fülep, daha sonra, onaltıncı yüzyıl ortalarında, macaristan'dp Osmanlı yönetiminin başlangıcında, Balkanların büyük bir kesiminde bir Türk yaşam biçiminin gelişmiş olduğuna değinmekte, Osmanlı yönetiminin sona ermesiyle Türk ve Macar halkları arasındaki ilişkilerin dostça geliştiğini belirtmektedir. Ference Fülep, daha yirmi

otuz yıl öncesine değin, Macar araştırmalarının birbirine tam anlamıyla zıt iki eğilim gösterdiğini, bunlardan birinin Osmanlıların Macarlar üstündeki kültürel etkisine gereğinden çok ağırlık verirken, ötekinin bu etkiyi tümüyle yadsıdığını; ancak konuya objektif bir yaklaşımla eğilen yeni araştırmaların, Türk etkisinin Macar kültür tarihindeki gerçek yerini ve değerini ortaya koyduğunu öne sürmektedir.

Kitap, Kongreye çeşitli ülkelerden katılan Türk ve İslâm sanatı alanındaki araştırmalarıyla uluslararası düzeyde tanınmış bilim adamlarının sundukları doksan bildirinin büyük çoğunluğunu kapsamaktadır. Bu bildiriler özellikle mimari, seramik, İslam resmi, kaligrafi, maden işleri, dokumalar, halılar ve güzel sanatların öteki dallarına ilişkindir. Kitapta yeralan çok sayıda resim okuyucuların ilgisini artırmaktadır.

Kitapta yeralan bildiriler şunlardır: Giriş (9). — Genel program (11). — Katılanların listesi (13). — Macar Millî Müzesi'nde açılış oturumu (15). — Sergiler (23). — Ivan Stchoukine (1886-1975)'in anısı için (25). — Stchoukine'in bilimsel eserlerinin bibliyografyası (27). — *Akalay, Z.*: The forerunners of classical Turkish miniature painting (31). — *Alparslan, A.*: The Ottoman sultans who were calligraphers (49). — *Altun, A.*: Notes on the architects and designers of the Artukid period (51). — *And. M.*: Ottoman figural representation in ephemeral and perishable art objects in the 16th century (53). — *Antonius, S.*: The tiles of the dome of the rack in Jerusalem (55). — *Arik, R.*: Neue Forschungen über anatolisch-türkische Kunst während der Verwestlichungsperiode (57). — *Artuk, C.*: Nişân-ı âli imtiyaz (with an English summary) (71). — *Artuk, İ.*: Yavuz Sultan Selim'in güney-doğu Anadolu'nun fethi ile ilgili sikkeleri (with an English summary) (79). — *Aslanapa, O.*: The Timurid and Herat book bindings with original inscription in the libraries of Istanbul (91). — *Atasoy, N.*: Matrakçı's representation of the seven-towered Topkapı Palace (93). — *Atıl, E.*: Ahmed Nakşi, an eclectic painter of the early 17th century (103). — *Atsız, B.*: Türkische Kunstgegenstände im Bayerischen Armeemuseum in Ongolstadt (125). — *Batur, A.*: L'Art nouveau d'Istanbul et ses particularités (147). — *Bayram, S.*: Medallioned genealogies (Silsilenâme's) (161). — *Berk, N.*: Quelques aspects des calligraphies pictographiques dans les anciennes écritures turques (167). — *Berker, N.*: Saray mendilleri (with an English summary) (173). — *Bilgin, I.*: Über die Tekke-Architektur des 13. Jahrhunderts in -Anatolien (183). — *Binney, E.*: A lost manuscript of Murad III (191). — *Carswell, J.*: Syrian tiles (203). — *Cezar, M.*: Principles and regulations of construction and restoration during the Ottoman period (205). — *Crowe, Y.*: İznik and the Chinese manner: waves and vines (207). — *Çağatay, N.*: The maşjid of Doğan Aslan (215). — *Çağman, F.*: The miniatures of the Divan-ı Hüseyini and the influence of their style (231). — *Çağ, K.*: Two metal Koran cases recently discovered in the Topkapı Palace Museum (261). — *Demiriz, Y.*: Bemerkungen über geometrische Dekoration in der türkischen Kunst (267). — *Denny, W. B.*: Ceramic revetments of the Mosque of Rüstem Pasha (269). — *Durul, Y.*: Ornamentalschrift auf Teppichen und Gebetsteppichen (291). — *Esin, E.*: Togril and sungkur, two Turkish emblematic prey-bird motifs (295). — *Fehérvári, G.*: An illustrated Turkish Khamsa of Nizâmi (323). —

Genim, M. S.: Mihraplı ve minberli namazgâhlar (with an English summary) (339). — *Gerä, Gy.*: Türkische Keramik in Ungarn, einheimische und importierte Waren (347). — *Gervers-Molnär, V.*: Turkish tiles of the 17th century and their export (363). — *Golvin, L.*: Quelques lueurs sur la possible origine des tissages à points noués (385). — *Göyünç, N.*: Ottoman caravanserais from the 17th century (391). — *Grube, E. J.*: An Ottoman brass mosque lamp with engraved design (393). — *Gürçay, H.*: La turbé de Hacı Tuğrul sur la route de Ankara-Polatlı (395). — *Güreşsever, G.*: Two newly discovered caravanserais of Urfa (407). — *Haase, C. P.*: The Türbe of Buyan Quli Khan at Bukhara (409). — *Hamdy, N. I. A.*: Cairene ornamental tradition in the Ottoman architecture of Egypt (417). — *Ilhan, N.*: Les "buzhane" de Konya (magasins frigorifiques de l'Époque seldjoukide) (423). — *Ilter, F.* Über einige bedeutende türkische Bauten in Osmancık und İskilip (433). — *İnal, G.*: The influence of the Kazvin style on Ottoman miniature painting (457). — *Ivanov, V. K.*: The peculiarities of the style of Yakut bone carving in the 18-19th centuries (concerning the folk traditions and interrelations of the cultures in Yakut applied art) (477). — *Karamağaralı, B.*: A ceramic oven discovered in Ahlat (479). — *Karamağaralı, H.*: Einige Gedanken zur Rekonstruktion der Hunad - Moschee und zur Chronologie der Hunad - Baugruppe in Kayseri (495). — *Keramelli, C.*: Neue Dokumente aus dem Museum für Türkische und Islamische Kunst in Istanbul und Einige Urkunden, die die Namen seldchukischer Sultane und Emire enthalten (539). — *Khalikov, A. K.*: Architecture of Bultgarie of the premongolian period (539). — *Kiel, M.*: Aspects of Ottoman - Turkish architecture in Albania (541). — *Kreiser, K.*: "...dan die Turcken leiden khain Menschen Pildnuss": über die Praxis des "Bilderverbotst bei den Osmanen (549). — *Kuban, D.*: The complex of Bayazıd II at Edirne (557). — *Kuran, A.*: The mosque of Sinan (559). — *Malekzadeh, F.*: Persian remains in Anatolia (569). — *Meinecke, M.*: Die osmanische Architektur des 16. Jahrhunderts in Damaskus (575). — *Meinecke-Berg, V.*: Iznik - Fliesen in Aleppo (597). — *Merçil, E.*: Die Bautätigkeit der Salguriden nach historischen Quellen (599). — *Merey, L. Ş.*: Kuşevleri-serçesarayları (with an English summary) (605). — *Merklinger, E.* Possible Seljuk influence on the dome of *Gol Gumbad* (613). — *Mutlu, A.*: La maison turque (629). — *Nicolescu, C.*: La broderie de l'époque ottomane en Roumanie (641). — *Ögel, S.*: Der Gartenpavillon in der osmanischen Malerei (653). — *Önder, M.*: Le mode de se vêtir et de se parer chez les dame seldjoukides (655). — *Öney, G.*: Comparison of a group of Anatolian Seljuk türbes with great Seljuk-Ilkhanid türbes in Iran (665). — *Önge, E.*: Un edifice seldjoukide inconnu à Aksaray - Niğde (691). — *Önge, Y.*: The original architecture of Irgandi bridge in Bursa (693). — *Orhonlu, C.*: Town architects (705). — *Renda, G.*: Wall paintings in Turkish houses (711). — *Rogers, J. M.*: The inscription of the cistern of Ya'qub Shah Almiḥmandar in Cairo (737). — *Sinemoğlu, N.*: A typical Anatolian town: Safranbolu (739). — *Sims, G. E.*: The Turks and illustared historical texts (747). — *Şiper, O.*: Batı Anadolu'da Türk konutu (with a German summary). (773). — *Skellon, R.*: Characteristics of later Turkish jade carving (795). — *Strika, V.*: Baghdad architecture of the Ottoman period (809). — *Tayla, H.*: L'emplacement du minaret dans le plan de la mosquée turque et son effet architectural

(811). — *Terzioğlu, A.*: Die architektonischen Merkmale der seldschukischen, mameluckischen und osmanischen Krankenhäuser und ihre Einflüsse auf die abendländischen Hospitäler (827). — *Tör, V. N.*: Über die türkischen Volkstänze (857). — *Tükel - Yavuz, A.*: The geometric patterns of Anatolian Seljuk decorated vaults (863). — *Ünal, R. H.*: Notes sur l'ancien réseau routier entre Malatya et Diyarbakır (881). — *Yavuz, Y.*: European influence on Turkish national architecture during the second constitutional period (23 July, 1908-21 December, 1918) (891). — *Yetkin, Ş.*: The kilims in Ottoman court style discovered in Divriği Ulu Mosque (907). — *Yetkin, S. K.*: La philosophie de l'art Turc (921). — *Yurdayın, H.*: The importance of Matrakji Nasuh's Tarih-i Feth-i Şikloş for some Hungarian cities of the 16th century (925). — *Zick - Nissen, J.*: Beobachtungen zur Lokalisierung, Datierung und Historie osmanischer Feinkeramik des 17. Jahrhunderts (927).

ŞADAN KARADENİZ

IX. TÜRK TARİH KONGRESİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk Tarih Kurumu'nun kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümü dolayısıyla düzenlenen IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981 tarihleri arasında, Devlet Başkanı Orgeneral Sayın Kenan Evren'in koruyucu başkanlığında Ankara'da toplandı.

Hazırlık çalışmalarına birbuçuk yıl önce başlanan Kongre'ye sunulacak bildirilerde Atatürk ve Türk Devrimi ile ilgili araştırmalar ile Atatürk'ün gösterdiği yolda, Türklerin ve Türkiye'nin tarihini aydınlatacak araştırmaların yoğunluk kazanması öngörülmekteydi.

Eski Anadolu ve Çevresi Uygarlıkları, Orta Asya ve Ortaçağ Türk Tarihi ve Türkiye Tarihi, Osmanlı Tarihi ile Atatürk ve Devrimlerini konu alan Kongre'ye, yurt içinden ve yurt dışından 500 dolayında bilim adamı katılmıştır.

Kongre üyeleri, 21 Eylül 1981 Pazartesi günü saat 9.30'da, toplu olarak Anıtkabir'i ziyaret ederek saygı duruşunda bulunmuşlar, daha sonra açılış töreni için Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Fârâbî Salonu'ndaki yerlerini almışlardır. Saat 10.30'daki açılış töreni Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın çaldığı Ulusal Marşımız ile Johannes Brahms'ın "Akademik Tören Uvertürü"nü dinlenmesiyle başlamış ve IX. Türk Tarih Kongresi'nin Koruyucu Başkanı, Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren bir söylevle Kongre'yi açmıştır.

Açış konuşmasında, Ulu Önderimiz'in kurduğu ve özenle geliştirdiği Türk Tarih Kurumu'nun ve güzel bir gelenek halinde sürdürülen kongrelerin toplum hayatımızda ayrıcalıklı bir yeri olduğunu belirten Devlet Başkanı Kenan Evren, "iki defa O eşsiz insanın koruyucu başkanlığında ve daha sonra günümüze kadar aralıklarla toplanan kongrelere sunulan tebliğler, her biri insanlığa yön veren ve çağlar açan, Türk tarihi ile Cumhuriyet tarihimizin birçok önemli olayının aydınlatılmasına büyük katkılar sağlamıştır. Kongreler, aynı zamanda, ülkeler ve insanlar arasındaki kültürel bağların kurulmasına ve geliştirilmesine de olumlu hizmetlerde bulunmuştur" demiş, toplantılar süresince ortaya konacak görüş ve düşüncelerle, Türk ve Cumhuriyet tarihimize, Atatürk'ün yüce kişiliğine ve gerçekleştirdiği inkılaplara yeni boyutlar getirileceğine inandığını ifade etmiştir.

Açılış töreninde, daha sonra, Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal ile Türk Tarih Kurumu ve IX. Türk Tarih Kongresi Genel Sekreteri Ord. Prof. Dr. Sedat Alp birer konuşma yapmışlar, Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir, Kurum'un son beş yıllık çalışmalarıyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur.

Açılış töreni, Türk Tarih Kurumu yayınları sergisinin gezilmesinden sonra sona ermiştir.

300 kadar Türk ve 27 değişik ülkeden 200 kadar yabancı bilim adamının katıldığı IX. Türk Tarih Kongresi'nin bilimsel toplantıları aynı gün öğleden sonra

14.30'dan itibaren 25 Eylül 1981 Cuma günü akşamına değin, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ile Türk Tarih Kurumu salonlarında devam etmiştir.

Kongre programında, Eski Anadolu ve Çevresi Uygarlıkları seksiyonunda 106, Orta Asya ve Ortaçağ Türk ve Türkiye Tarihi seksiyonunda 36, Osmanlı Tarihi seksiyonunda 113, Atatürk ve Devrimleri seksiyonunda 92 tane olmak üzere toplam 346 bilimsel bildiri yer almış, bu bildirilerden 200 kadarının özetleri basılarak Kongre'den önce üyelere dağıtılmıştır.

Kongre sırasında, ilk günü akşamı Devlet Başkanı Orgeneral Sayın Kenan Evren, Çankaya Köşkü'nde, 25 Eylül 1981 günü akşamı da Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal Kurum'da, Kongre üyeleri için birer kabul resmi vermişlerdir. Kongre'den sonra, Ankara şehir turu, Gordion, Konya, Sultanhanı, Kapadokya, Ege turu gibi geziler düzenlenmiş, bu gezilere çok sayıda Türk ve yabancı kongre üyesi katılmıştır.

Son beş yılda, Türk ve yabancı bilim adamlarının Türk ve Türkiye Tarihi ile ilgili araştırma sonuçlarının değerlendirilmesi niteliğindeki IX. Türk Tarih Kongresi, gerek organizasyon bakımından gerekse Kongre'ye sunulan bildirilerin bilimsel içerikleri bakımından başarılı görülmüş, yeni yeni sorunların ortaya atılması ve bilinmeyenlerin aydınlatılmasıyla Türk ve Türkiye Tarihi ile ilgili çalışmaların ilerlemesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

PULAT OTKAN

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
ÜNAL, AHMET: Au Sujet d'Ankuwa, Ville Hittite, et sa Localisation (en turc)	433
BAYRAM, DR. MİKÂİL: Qui Etait Fatma Bacı, Fondatrice de l'Organisation "Les Soeurs Anatoliennes (Bacıyan-i Rum)", au Temps des Seldjoukides d'Anatolie? (en turc)	457
GALLOTTA, PROF. DR. ALDO, (Traducteur): Akdemir, Dr. Salih: Ğazavât-ı Hayreddîn Pâşâ (en turc)	473
AKYÜZ, PROF. DR. YAHYA: L'Influence de Namık Kemal sur Atatürk, et Deux Documents Relatifs aux Livres Interdits sous le Règne d'Abdülhamit (en turc)	501
TANSEL, FEVZİYE: Les Chronogrammes Concernant Mustafa Kemal, et leurs Valeurs Littéraires et Historiques (en turc)	513
Conférences :	
GROTHUSEN, PROF. DR. KLAUS - DETLEV: Emigration en Turquie des Hommes de Science Allemands après 1933 (en turc)	537
Nécrologies :	
ŞAKİROĞLU, DR. MAHMUT H.: Prof. M. Tayyib Gökbilgin (1907-1981) (en turc, avec 1 fig.)	551
Bibliographie:	
ÖZERDİM, S. N.: M. Türker Acaroğlu, <i>Bibliographie Expliquée d'Atatürk</i> (en turc)	573
ŞAKİROĞLU, DR. MAHMUT H.: Ugo Marazzi, <i>Tevârîh-i Al-i 'Osmân. Cronaca anonima ottomana in trascrizione ebraica</i> (en turc)	575
FURAT, PROF. DR. AHMET SUPHI: Abū Sulaimān as-Sijistānī, <i>The Muntakhab Şiwān al-Ĥikmah</i> (en turc)	577
KARADENİZ, ŞADAN: Information sur les livres (en turc)	581
Information:	
OTKAN, PULAT: Le IX ^e Congrès Turc d'Histoire (en turc)	587

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLV/2

No. 180

Octobre 1981

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 1